

SLOVENSKÁ ARCHIVISTIKA

ROČNÍK XXXIX

2004

Číslo 2

MINISTERSTVO VNÚTRA SR – ODBOR ARCHÍVOV A
REGISTRATÚR

SLOVENSKÁ ARCHIVISTIKA

Vydáva Ministerstvo vnútra SR
odbor archívov a registratúr

Redakčná rada

Peter Draškaba, Ján Dubovský, Ján Lukačka,
Richard Marsina, Marta Melníková, Štefánia Mertanová,
Veronika Nováková, Jozef Novák, Milena Ostrolucká,
Jana Pražáková, Juraj Roháč, Jana Schullerová,
František Žifčák, Juraj Žudel

Hlavný redaktor
PETER KARTOUS

Výkonná redaktorka a tajomníčka redakcie
JÚLIA HAUTOVÁ

Technická redaktorka
VIERA PAULÍKOVÁ

Redakcia a administrácia: Ministerstvo vnútra SR
odbor archívov a registratúr
811 04 Bratislava, Križkova 7

© by MV SR – odbor archívov a registratúr, Bratislava 2004

50. VÝROČIE PRVÉHO ARCHÍVNEHO ZÁKONA

PETER KARTOUS

Archivári aj ako posudzovatelia udalostí a javov v čase a priestore citlivo vnímajú výročia opísaných faktov a osobností. Preto je plne na mieste, že si naši archivári v roku 2004 pripomenuli viacerými odbornými a spoločenskými podujatiami svoje vlastné jubileum – 50. výročie pozoruhodnej koncentrácie, vyvrcholenia legislatívnych, organizačných a koncepčných zmien v dovtedajšom vývoji archívnictva na Slovensku tak, ako sa odohrali v roku 1954.

Posudzovať dejiny archívnictva, profesiu archivárov, charakter a systém práce archívov za ostatných 50 rokov nie je možné bez poznania takmer 800-ročného vývoja archívnictva. Nie je možné nevidieť ani stredoeurópsky ba i európsky kontext. Slovensko bolo súčasťou viacerých spoločenských formácií, štátoprávných tradícií, bohato nuansovanej verejnej správy a len raz samostatným štátom tak, ako je to dnes. Na formovanie archívov, ich pramennej bázy a profesie archivára vplývala etnická mnohotvárnosť a polyglotnosť obyvateľov Slovenska, bohatá kultúrna a konfesijná odlišnosť.

Čo z minulosti pomohlo roku 1954 a čo bránilo, že sa tak stalo až v onom, dnes jubilejnom roku? Pre archívy všade v Európe, i u nás, bolo dôležité, že sa zrodili, že v centrách moci sa začali formovať archívy kráľovstiev, ústredných inštitúcií, hodnostárov. Aj na Slovensku už od 13. stor. formujúce sa archívy preukazovali svoju opodstatnenosť tým, že uloženým dokumentom dávali právnú vierohodnosť a silu, že už išlo o verejné miesta, kde sa ochraňovali úradné dokumenty. Takéto archívne inštitúty zriaďovali mestá, významné rody a panstvá, cirkev vrátane špecifických archívov hodnoverných miest, plniacich funkciu verejných notárov, neskôr od 16. stor. stolice, orgány regionálnej správy, banských a hospodárskych inštitúcií. Všetky prispeli do vienka ďalšieho rozvoja archívov svojím bytostne praktickým, preukazným úžitkom pre ich vlastníkov, najmä vo vzťahu k pôde.

Inšpiráciou pre kreovanie budúcich národných archívov bol vznik tzv. veľkých archívov – archívov kráľovskej administratívy, už s osobitným personálom a s viacerými archívnymi fondmi (registratúrami). Kým v západnej Európe sa začali utvárať už v 16. a 17. storočí, u nás o 100 rokov neskôr. Cisárovná a uhorská kráľovná Mária Terézia zriadila onedlho potom, ako tak urobila vo Viedni, aj v Uhorsku v roku 1756 kráľovský (krajinský) archív. Zhodou okolností archív až do roku 1785, pre tureckú prítomnosť v Uhorsku, sídlil v Bratislave. Onedlho, v roku 2006 si pripomenieme jeho 250. výročie. Vznik takýchto archívov korešpondoval aj u nás s rozvojom špecializovaných úradov, postupom byrokratizácie a pri správe rozsiahlych registratúr sa rodili aj prvé usporadúvacie systémy a mechanizmy správy novej masy pergamenov a papierov. Bolo to už obdobie, keď začal stúpať záujem o dejiny, o kritiku historických prameňov. V inštrukciách z tereziánskej a jozefínskej doby z konca 18. stor. vidno tendenciu zjednotiť usporadovacie a prístupňovacie práce administratívnych písomností.

Obdobie po Francúzskej revolúcii, v stredoeurópskom teritóriu najmä po revolučných rokoch 1848–1849, dodali budúcim moderným archívom do vienka atribút prístupu všetkým, ktorí o to prejavia záujem. Prestali tak byť prístupné len privilegovaným historikom a pôvodcom. Revolučné udalosti zmenili aj charakter uložených súborov. Tie stratili len svoju praktickú upotrebitelnosť a ich historický aspekt sa stal určujúcim. Začali sa presadzovať teoretické otázky odovzdávania a vyradovania písomností. Nárast písomností, taký determinujúci práve v polovici 20. stor., a potreba riešenia štvorakého problému – organizácie preberania archívnych dokumentov do archívov, ich hodnotenia, usporiadania a sprístupnenia verejnosti, transformovala existujúce archívne inštitúcie na relatívne moderné archívy, tak ako sa oni potom v plnom slova zmysle u nás sformovali v polovici 20. storočia. Dnešnému archívniectvu dodalo 19. stor. stále, nemenné princípy tvorby jeho pramennej základne. Aj u nás, tak ako v Nemecku a v krajinách strednej a severnej Európy, sa od konca 19. stor. začal uplatňovať registratúrny systém. Európa sa tak rozdelila na dve zóny, čo pretrváva dodnes a vyvoláva často všetkým známe terminologicko-vecné problémy. Francúz Robert Henri Bautier bol až príliš veľkým pesimistom, keď napísal, že takto rozdelená Európa znemožňuje archívarom z oboch jej častí chápať navzájom svoje problémy.

Druhý rozhodujúci moment pre dnešok bol aj fakt, že od konca 19. stor. sa aj na území Slovenska začal uplatňovať provenienčný princíp, alebo princíp „rešpektovania fondu“. Čoskoro sa doplnil princípom rešpektovania pôvodného usporiadania. Tieto princípy, napriek diskusiám o nich, zostávajú dodnes na celom svete i na Slovensku všeobecne uznávané.

Aj profesia archívára do 20. stor. mala svoju evolúciu. Pôvodná funkcia archívára ako praktika nezanikla, napokon trvá aj dodnes, ale rozvinula sa koncepcia archívára – historika. Významným medzníkom preto bola u nás prvá polovica 19. stor., epocha romantizmu, sprevádzaná rozsiahlou produkciou historických prác a pramenných edícií.

V 20. stor., osobitne po 1. svetovej vojne sa v celej Európe aktivizovalo aj archívniectvo. Vznik nových štátov s národnou orientáciou predpokladal aj priaznivejší vývin v oblasti archívov, archívnej legislatívy, výchovy archívarov a zakotvenie archívov do rezortu, ktorý by sa o ne vedel systematicky starať. Roku 1919 bol na základe výnosu Ministerstva školstva a osvetu zriadený štátny inšpektorát archívov a knižníc. Jeden človek, inšpektor s univerzitným vzdelaním, prirodzene riešil veci s obmedzenými možnosťami. Riešili sa reštitučné návrhy so zahraničím, zamedzoval sa vývoz archívnych dokumentov, existovali i návrhy na organizáciu archívov, ktoré sa neuskutočnili. Návrh zákona z roku 1923 ostal iba na papieri. Myšlienku kreovania národnej archívnej inštitúcie na Slovensku povzbudilo zriadenie Krajinského archívu v roku 1928 pri novozriadenom Krajinskom úrade. Jeho vývoj mal však skôr inštitucionálny charakter, než pôsobnosť celoslovenskej inštitúcie. Zlá situácia bola aj v súkromných archívoch, a len niektoré mestské archívy (Bratislava, Kremnica) a Archív Slovenského národného múzea v Martine vykazovali konsolidovanejšiu činnosť.

Ani v období Slovenskej republiky v rokoch 1939–1945 sa nepodarilo vyriešiť model riadenia archívov, vybudovania národnej archívnej inštitúcie a siete archívov. Nepodarilo sa ani presadiť schválenie archívneho zákona v roku 1942. Novým prvkom bolo, že sa pri prezídiu Ministerstva vnútra vytvoril zvláštny referát, ktorý sa mal starať o župné archívy a starostlivosť o mestské a súkromné archívy pripadla Štátnemu inšpektorátu archívov a knižníc pri ministerstve školstva. Ťažkú situáciu archívov znásobili ešte vojnové udalosti a pretrvávajúca chronická nedostatočnosť odborníkov, vysokoškolsky vzdelaných archivárov – historikov.

Po 2. svetovej vojne, aj keď vojnové škody neboli veľké, sa veľká pozornosť venovala záchrane archívnych dokumentov pred ich zničením. V roku 1947 sa zriadil Pôdohospodársky archív so šiestimi pobočkami. V roku 1950 vznikol v Banskej Štiavnici Ústredný banský archív. Intenzívnejšie sa začala formovať aj naša prvá archívna inštitúcia. V roku 1952 vznikol Slovenský ústredný archív, ktorý nadviazal na Krajinský archív (1928–1939) i naň nadväzujúce Archívy Ministerstva vnútra (1940–1945) a Povereníctva vnútra (1945–1952). Navyše v tomto roku vznikla aj Slovenská archívna komisia, akýsi predchodca riadiaceho orgánu archívnictva na Slovensku. Predzvesťou budúcej siete archívov na Slovensku boli aj prvé okresné a mestské archívy, ktoré sa vytvárali pri vtedajších orgánoch miestnej štátnej správy a samosprávy. Bol tu ešte jeden pozitívny moment. V roku 1950 sa otvorilo na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave špecializované štúdium archívnictva. Tým sa vytvorili podmienky aj pre formovanie funkčného archivára.

Radikálne riešenie ďalšieho rozvoja archívnictva na Slovensku bolo tak na spadnutie, ale z dôvodov, ktoré sme opisali, neuskutočnilo sa skôr. Stalo sa tak až roku 1954. Až vtedy nastal posun slovenského archívnictva do moderných európskych polôh. Prirodzene treba vnímať a brať do úvahy vtedajšiu politickú klímu. Je to rok zrodu archívnej správy Povereníctva vnútra a vydania vládneho nariadenia č. 29 zo 7. mája 1954 o archívnictve. Ním sa konštituuje sústava štátnych archívov (Štátny slovenský ústredný archív, štátne archívy – z krajských archívov), jednotný archívny fond Slovenskej republiky, riadenie prostredníctvom rezortu vnútra. K nim sa v roku 1956 aj napriek nesúhlasu vtedajších pôdohospodárskych archivárov pričlenil Pôdohospodársky archív a jeho pobočky. Archívne práce vychádzali z potrieb záchrany archívnych dokumentov, tvorby informačných pomôcok – sprievodcov, ale aj súpisov poplatných dobe. V rokoch 1960–1968 archívna správa a štátne archívy patrili do pôsobnosti zákonodarného orgánu – Slovenskej národnej rady. Menšie organizačné zmeny sa vykonali v štátnych archívov (formovanie pobočiek), mestské archívy splynuli s okresnými. Po federatívnom usporiadaní Československa v roku 1969 sa archívnictvo v Čechách i na Slovensku opäť začlenilo pod rezort ministerstva vnútra a táto tradícia pretrváva dodnes. Pokračovalo sa tak v logike tradície riadenia archívov rezortom vnútra, ktorý riadi aj orgány miestnej štátnej správy – tieto boli zriaďovateľom štátnych okresných archívov.

V tomto období sa vyprofilovali dva ústredné archívy – Štátny slovenský ústredný archív, Ústredný banský archív a sedem štátnych archívov s regionál-

nou pôsobnosťou. Ministerstvo vnútra začalo metodicky riadiť aj štátne okresné archívy. Rozvíjať sa začala sústava zvláštnych archívov a podnikových archívov, ktorým pomohlo v roku 1973 vydanie vyhlášky o podnikových archívoch.

Dalšou významnou etapou v rozvoji archívov na Slovensku sú roky 1975–1976. Dňa 19. decembra 1975 Slovenská národná rada v deň slávnostného započatia výstavby Slovenského národného archívu schválila zákon č. 149 o archívniectve. V princípe išlo o moderný zákon, porovnateľný s vtedajšou európskou archívnu legislatívou. Jeho ambíciou bolo posunúť sústavu štátnych archívov do vedeckých polôh. V kontexte na český zákon proklamoval niektoré archívne dokumenty ako kultúrne pamiatky a národné kultúrne pamiatky. Priniesol ustanovenia o predarchívnej starostlivosti. Skonstruoval podrobnejšie koncepciu Jednotného archívneho fondu Slovenskej republiky. Pri prístupe k archívnym dokumentom zostala 50-ročná lehota neprístupnosti. Definoval sústavu štátnych archívov ako ústavov a odborných archívnych zariadení spravovaných ministerstvom vnútra a okresnými orgánmi miestnej štátnej správy. Potvrdil zriadenie podnikových archívov a archívov organizácií osobitného významu.

Nové obdobie aj pre slovenské archívniectvo sa začalo po roku 1989 demokratizáciou spoločenského života v Československu, a po roku 1993 rozpadom federácie a vznikom samostatnej Slovenskej republiky. Bezprostredne po „nežnej revolúcii“ došlo k vytvoreniu stavovskej organizácie slovenských archivárov, k novelizácii zákona č. 149. Prvá novela predovšetkým terminologicky očistila zákon od socialistickej terminológie, reagovala na zmeny v započatom procese reformy verejnej správy, znížila 50-ročnú lehodu neprístupnosti archívnych dokumentov na 30 rokov. Sústava štátnych archívov prevzala dokumenty komunistickej strany a ďalších spoločenských organizácií z obdobia socializmu. V týchto rokoch slovenskí archivári naplnili obsahom úlohu archivára ako podporovateľa demokratizačných procesov poskytovaním výpisov a odpisov archívnych dokumentov, napomáhali tak procesom rehabilitácie, ako aj reštitúciám a reprivatizáciám. Ďalšie dve novely zákona o archívniectve v roku 1996 a 2001 súviseli s pokračujúcim procesom reformy verejnej správy a formovaním novej sústavy orgánov miestnej štátnej správy a samosprávy a so zákonom o štátnej službe. Tým sa vytvoril právny rámec pre skutočnosť, že všetci odborní pracovníci štátnych archívov sú štátnymi zamestnancami.

Novely boli len čiastkovým riešením. Bolo potrebné pripraviť nový zákon, ktorým bolo treba riešiť viaceré zásadné otázky. Navyše prevážil názor, aby nový zákon riešil oba systémy, registratúrny aj archívny. S účinnosťou od 1. januára 2003 platí v Slovenskej republike nový zákon č. 395 o archívoch a registratúrach. Zákon priniesol tieto zmeny:

- sústava štátnych archívov sa zmenila tak, že doterajšie štátne oblastné archívy a štátne okresné archívy sa zjednotili do štátneho archívu s regionálnou územnou pôsobnosťou (sedem), pričom zo štátnych okresných archívov sa stali pobočky. Ich zriaďovateľom a spravovateľom je ministerstvo vnútra,
- umožnil zriadiť archív popri právnických osobách aj fyzickej osobe,

- zrušila sa doterajšia 30-ročná lehota neprístupnosti archívnych dokumentov,
- komplexne a nanovo sa upravila správa registratúry,
- podrobne sa upravili práva a povinnosti pri prístupe k archívny dokumentom,
- vývoz archívnych dokumentov sa ustanovil ako osobitné konanie v súlade s európskymi normami,
- zosúladiť sa teória a prax v oblasti odbornej terminológie, osobitne na úseku správy registratúry.

Základom archívnictva na Slovensku sú štátne archívy. Je ich 47. Dva ústredné, osem regionálnych a ich 38 pobočiek. Je to stav porovnateľný so sieťou archívov v Európe. Pracuje v nich v istom pohybe vyše 450 pracovníkov. Z toho vyše 340 archívárov je v štátnej službe. Ďalších vyše 100 je vo verejnej službe. Tento personálny stav očakáva ďalšie posilnenie. Skutočnosť, že odborní archívári sú v štátnej službe, súvisí so zabezpečením kontinuity výkonu štátnej správy, s ich podielom na formovaní registratúr štátnych a iných organizácií. Ďalej archívár plní úlohy štátneho odborného dozoru, dáva súhlas na vyradenie registratúrnych záznamov vo všetkých zverených organizáciách atď. Nič to neuberá na skutočnosti, že archívy sú vedecké, informačné a kultúrne inštitúcie, že archívna pramenná báza je súčasťou kultúrneho dedičstva spoločnosti. Archívne dedičstvo Slovenskej republiky je v štátnych archívoch uložené vo vyše 25 tis. archívnych fondoch a zbierkach s celkovým rozsahom takmer 200 000 bm. Ročné prírastky sa pohybujú od 2 do 3,5 bkm archívnych dokumentov. Archívy spravujú takmer tri miliardy jednotlivín. V tomto kontexte je dôležitý aj údaj o pomere sprístupneného a nesprístupneného archívneho materiálu. Ten hovorí, že asi 15 % archívnych dokumentov je ešte nesprístupnených. Ďalší údaj, že z celkového množstva archívnych dokumentov asi 15 % si vyžaduje základný alebo špecializovaný konzervátorský zásah, naznačuje potrebu väčšieho dôrazu na ochranu a reprodukciu archívnych dokumentov v budúcich rokoch.

Úlohy a povinnosti archívov sú ustanovené zákonom o archívoch a registratúrach. Sú to úlohy identické s hlavnými úlohami a prioritami archívov v Európe i na celom svete. Dotýkajú sa tak registratúrneho systému, jeho funkčnosti, presadzovania automatizovaného administratívneho systému a širšieho využitia elektronických záznamov v činnosti pôvodcov a v ich registratúre, ako aj archívneho systému, efektívnej správy, ochrany a využívania archívnych dokumentov. Obrovské masy registratúr a archívnych fondov si v druhej polovici 20. stor. vyžiadali aj u nás, aby sa archívár stal aktívnym účastníkom hodnotenia, preberania a sprístupňovania státisícich súčasných písomností. Odborná literatúra ho preto nazýva aj funkčným archívárom. Aktívny prístup a zodpovednosť za re-kvalifikovanie registratúrnych záznamov na archívne dokumenty dáva profesii archívára bezprecedentnú jedinečnosť a osobitosť. Nik iný to za neho neurobí a ani nemôže urobiť.

V procese ďalšej identifikácie slovenského archívnictva zohrajú svoju úlohu aj zmenené formálne pomery. Slovensko sa 1. mája 2004 stalo členom Európskej únie.

Európska únia si nekladie za úlohu striktne nariaďovať, kde a akým spôsobom má členský štát zabezpečovať fungovanie svojho archívneho systému. Obsah spolupráce určuje rezolúcia Rady Európskej únie zo 6. 5. 2003 o archívoch v členských štátoch. Hlavným cieľom je zvýšenie a skvalitnenie spolupráce po rozšírení únie podčiarkujúc význam archívnych dokumentov pre pochopenie európskych dejín a kultúry, ako aj význam dobre spravovaných archívov a prístupných archívnych dokumentov pre demokratické fungovanie spoločnosti vrátane nevyhnutnosti rozvoja využitia informačných a komunikačných technológií v činnosti archívov. Základným fórom je porada vedúcich archívnych predstaviteľov členských krajín (v skratke EBNA). Predmetom rokovaní porady sú otázky dohodnutia spoločného postupu krajín vo vybraných oblastiach archívnictva. Druhým fórom je Pracovná skupina národných expertov pre otázky archívov.

V súčasnosti jej hlavnou úlohou bolo pripraviť Správu o archívoch v rozšírenej Európskej únii. Obsahom správy je analýza súčasného stavu archívov zameraná do jednotlivých kapitol:

1. organizácia archívnictva v Európe,
2. prístup k archívny dokumentom (legislatíva, ochrana údajov, autorské práva a príbuzné práva, utajované skutočnosti, prístup k informáciám vo verejnom sektore, archívne pomôcky a archívny opis, on-line prístup a nové prostriedky vyhľadávania informácií,
3. úloha archivára v 21. storočí – vzdelávanie, uznávanie diplomov,
4. ochrana a prevencia dokumentov a archívnych dokumentov pred poškodením (škody spôsobené prírodnými katastrofami, ochrana a reštaurovanie archívnych dokumentov, účelové budovy). Na tejto kapitole významne participoval aj Ing. Jozef Hanus, CSc.,
5. elektronické archívne dokumenty (autenticita a dlhodobé uchovávanie elektronických dokumentov),
6. plán podujatí v rámci e-Europe,
7. audiovizuálne archívy.

Najdôležitejšou časťou správy je návrh konkrétnych podujatí, postupov a krokov, ako aj finančného zabezpečenia v budúcich rokoch. Navrhuje sa riešiť tieto okruhy otázok, akcií a podujatí:

1. predchádzanie škôd na archívnych dokumentoch v Európe (následky prírodných katastrof, krádeže, ochrana a reštaurovanie dokumentov, archívne účelové budovy, štandardy a normy),
2. európska spolupráca: autenticita, dlhodobé uchovávanie a prístupnosť elektronických dokumentov s cieľom zabezpečiť ich správu vo verejnom sektore,
3. vybudovanie a dopĺňovanie európskeho archívneho portálu,
4. európska a národná archívna legislatíva vrátane správy registratúrnych záznamov,

5. vznik oficiálneho Koordinačného výboru pre archívy členských krajín EÚ a inštitúcie EÚ (jeho úlohou bude zabezpečiť zhodu názorov, rešpektovanie princípu subsidiarity, rozvoj spolupráce a koordinácie),
6. ďalej sa predpokladá uskutočnenie ešte týchto podujatí:
 - a) posilnenie spoločenského vedomia o dôležitosti úlohy správcov dokumentov a archivárov formou študijných pobytov mladých archivárov v archívoch členských štátov a v inštitúciách EÚ,
 - b) posilnenie vedomia výhod kvalitnej správy dokumentov ako prostriedku skvalitnenia práce pôvodcu formou poskytovania podpory,
 - c) spolupráca súkromných a verejných archívov v členských štátoch EÚ,
 - d) šírenie informácií sa má zvýrazniť aj publikovaním časopisu INSAR v elektronickej podobe.

Úroveň archívnictva danej krajiny by tak mala reflektovať okrem vlastných možností a tradícií aj úroveň kultúrneho povedomia komunity. Jej schopnosť pamätať si, spomenúť si a chrániť si pamäť zakódovanú v archívnych dokumentoch. Napriek problémom slovenské archívnictvo si ako súčasť európskeho archívnictva musí zachovať svoje odborné a intelektuálne špecifiká zdedené a kultivované v uplynulom období. Osou, jednou výrazne identifikačnou farbou budúceho zaradenia slovenského archívnictva do procesu spolupráce v európskom priestore by mala byť prednosť spätnej väzby, plnenie výziev na spoluprácu v európskom priestore zo strany európskeho partnera, na druhej strane začať iniciovať vlastné projekty, námety, ktoré obohatia obe strany.

Novým zákonom o archívoch a registratúrach i započatou intenzívnou spoluprácou s európskym archívnictvom sa završujú ostatné roky nášho 50-ročného jubilea, ale oni aj v novom období budú výrazne ovplyvňovať a determinovať nové kroky ďalšej päťdesiatky, ktorá vyvrcholí určite veľkými oslavami v roku 2054. Prvý rok novej päťdesiatky sa symbolicky začína aj s realizáciou Koncepcie rozvoja štátnych archívov, tak ako ju 17. decembra 2003 prerokovala a schválila vláda Slovenskej republiky uznesením č. 1201.

Analýza odborných činností úsekov ľudských zdrojov, využívania informačných a komunikačných technológií, výstavby a rekonštrukcií budov vo vzťahu k 10 archívom a 37 pobočkám ukázala, že vplyvom dlhodobých deficitov v zabezpečovaní ich rozvojových potrieb nie sú vytvorené personálne podmienky, ako ani priestorové, technické a prevádzkové podmienky na plnenie všetkých povinností, ktoré štátu ukladá zákon.

Cieľom koncepcie rozvoja archívov je zlepšenie podmienok ich činnosti, výsledkom splnenia opatrení a postupov bude vybudovať štátne archívy tak, aby mohli plniť svoje primárne funkcie – systematicky preberať a aj systematicky sprístupňovať čo najväčší počet archívnych súborov a umožniť prístup a ochranu archívneho dedičstva. Základné odborné zámery a ich zabezpečovanie sú rozvrhnuté do roku 2010 s výhľadom do roku 2015, čo sa považuje za reálny čas na ich splnenie. Najdôležitejšie úlohy – na úseku personálneho dobudovania archívov o 187 osôb, komplexnej ochrany a využívania informačných a komunikačných technológií – však treba splniť už do roku 2010.

Dosiahnutie základných cieľov koncepcie závisí aj od množstva disponibilných finančných prostriedkov štátneho rozpočtu. Koncepcia v rokoch 2005 až 2015 zakladá nároky na štátny rozpočet a zvyšuje zamestnanosť. Požiadavka na limit výdavkov celkom na jednotlivé roky pre všetky archívy je priemerne v objeme 350 mil. Sk, z toho kapitálových výdavkov 80 mil. Sk. Splnenie úloh koncepcie si vyžaduje aj medzirezortnú spoluprácu v oblasti vzdelávania na úseku archívniectva, konzervovania a reštaurovania archívnych dokumentov, ako aj v oblasti koordinácie systematického výskumu archívnych dokumentov k dejinám Slovenska a Slovákov v archívoch v zahraničí.

V tzv. nultom roku 2004 sa už započalo s realizáciou Koncepcie. Spracovali sa tri projekty – systematický výskum archívnych dokumentov v zahraničí, priority sprístupňovania archívnych súborov, vyhotovovanie konzervačných kópií a študijných kópií archívnych dokumentov. Urobili sa všetky opatrenia, aby sa v rozpočtovej kapitole Ministerstva vnútra SR na rok 2005 premietlo požadované zvýšenie počtu zamestnancov štátnych archívov i finančné prostriedky. V spolupráci s Ministerstvom školstva SR a príslušnými vysokými školami sa pripravil projekt úpravy obsahu vysokoškolského štúdia odboru archívniectvo a pomocné vedy historické, ako aj zriadenia bakalárskeho študijného programu reštaurovanie archívnych a knižničných dokumentov v študijnom odbore reštaurovanie.

Táto postupná realizácia, dúfajme, s primeraným finančným krytím, s aktívnym podielom všetkých pracovníkov štátnych archívov by mohla vytvoriť predpoklady, že nová 50-ročnica slovenského archívniectva by sa nielen mala začať, ale aj skončiť tak, že v jej závere budú môcť naši nástupcovia konštatovať, že slovenské archívniectvo je nielen kompatibilné s archívniectvom v členských štátoch Európskej únie a so svetom v kvalite archívnej práce a v odbornosti archívárov, ale aj v materiálno-technickom zabezpečení, ochrane a vo finančnom a spoločenskom postavení archívára. To bude ešte vari výraznejší rozdiel oproti dnešku, než aký je dnes oproti roku 1954.

ŠTÚDIE A ČLÁNKY

ŽIVOT A SPRÁVA BRATISLAVSKEJ STOLICE V 16.–18. STOROČÍ NA ZÁKLADE OBSAHOVEJ ANALÝZY JEJ PÍSOMNÝCH PRAMEŇOV

ZUZANA NEMCOVÁ

Nemcová, Z.: Administration of Bratislava County in 16th–18th Centuries according to the Contents Analysis of Written Sources. Slovenská archivistika, Vol XXXIX, 2004, No 2, p. 11–27.

The study analyses the administration of Bratislava County, the work of its institutions and the work of different representatives on the background of the events of 16th–18th centuries. The contents analysis of the congregation documents it gives details of the sphere of the County influence and presents the growth of its tasks within the public administration.

Slovakia. History of administration. County administration.

PhDr. Zuzana Nemcová, CSc., Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta, Katedra archívnictva a pomocných vied historických, Šafárikovo nám. 6, 818 01 Bratislava 16

Bratislavský komitát, ktorého vznik sa predpokladá koncom 10. storočia, bol jedným z najstarších a najvýznamnejších kráľovských komitátov. Prvý známy župan Bratislavského komitátu je písomne doložený v roku 1165. Od polovice 13. storočia sa v prameňoch objavuje Malá bratislavská stolica (*Posonium minus* 1252), častejšie však *districtus* alebo *provincia Chollokuz, Csollokez, Challow* (Csallóköz) a Veľká bratislavská stolica (*Posonium maius*). Do Malej bratislavskej stolice patrila západná časť Žitného ostrova, Veľkú bratislavskú stolicu tvorilo územie medzi Malými Karpatmi a Váhom spolu so Záhorím.¹ Pri postupnom rozpade hradského zriadenia a vzniku šľachtickej stolice sa šľachticom z územia Žitného ostrova nepodarilo vytvoriť samostatný správny celok, nezávislý od bratislavského župana. Postupná premena Bratislavského komitátu na šľachtickú stolicu bola zavŕšená pravdepodobne už koncom 13. storočia, prvá zachovaná listina Bratislavskej stolice je datovaná rokom 1301. Územný vývoj stolice sa ukončil začiatkom 14. storočia pričlenením územia stupavského a časti holičského administratívneho útvaru.²

Osídlenie stolice sa ustálilo koncom 16. storočia po odstránení škôd, ktoré vznikli dôsledkom nástupníckych bojov medzi Ferdinandom Habsburským a Jánom Zápoľským a tiež nečakaným vpádom Osmanov v roku 1530. Okrem po-

¹ KLIMKO, J.: Vývoj územia Slovenska a utváranie jeho hraníc. Bratislava, Obzor 1980, s. 137.

² ŽUDEL, J.: Stolice na Slovensku. Bratislava, Obzor 1984, s. 36–37.

horia Malých Karpát, z hľadiska trvalého osídlenia nie veľmi vhodného, neexistovali rozsiahle plochy bez osídlenia.³

Územie stolice sa v tomto období delilo na štyri slúžnovské okresy. Najrozsiahljší bol Prvý (*Processus primus*), ktorý zahŕňal aj územie Záhoria. Druhý slúžnovský okres (*Processus secundus*) zaberol severovýchodnú časť stolice. Tretí (*Processus tertius*) a Štvrtý slúžnovský okres (*Processus quartus*) sa rozprestierali na Žitnom ostrove.⁴ Zo správy stolice bolo vyňatých osem sídel predialistov ostrihomského arcibiskupa, ktoré tvorilo Vojčiansku stolicu predialistov (*Sedes predialistarum Vajkensis*), pomenovanú podľa svojho sídla vo Vojke nad Dunajom.

Nárast súdnej a správnej agendy si postupne vyžiadala zmeny v územnosprávnom členení stolice. Ako prvý sa rozdelil Prvý slúžnovský okres, ktorý zaberol takmer polovicu rozlohy stolice. Začiatkom 18. storočia tak vznikli dva samostatné územnosprávne celky, oddelené pohorím Malých Karpát. Prvý, ležiaci východne od pohoria, sa nazýval Horný vonkajší slúžnovský okres (*Processus superior extraneus*) a druhý, polohou za Karpatmi, sa nazýval Záhorský slúžnovský okres (*Processus transmontanus*). V druhej polovici 18. storočia sa rozdelili ešte na nižšie administratívne celky – dištrikty (*districtus*). Horný vonkajší slúžnovský okres pozostával z Bratislavského a Trnavského dištriktu, Záhorský slúžnovský okres sa členil na Dolný a Horný dištrikt. Členenie ostatných slúžnovských okresov sa do konca feudalizmu nezmenilo, zmena nastala len v ich názvoch. Druhý dostal pomenovanie Dolný vonkajší slúžnovský okres (*Processus inferior extraneus*), Tretí slúžnovský okres sa stal Hornoostrovným (*Processus superior insulanus*) a Štvrtý dostal pomenovanie Dolnoostrovný slúžnovský okres (*Processus inferior insulanus*).⁵

Trnavský a Bratislavský dištrikt sa postupne osamostatnili, a tak sa počet slúžnovských okresov ustálil na šesť. Začiatkom 19. storočia to boli okresy Bratislavský, Trnavský, Záhorský, Vonkajší, Hornoostrovný a Dolnoostrovný.⁶

Hlavným znakom šľachtickej stolice v sledovanom období bola samosprávna nezávislosť, ktorú si stoličné pospolitosti chránili všetkými prostriedkami, lebo na jej základe mali na svojom území takmer neobmedzenú moc.⁷ Činnosť stolice mala spočiatku prevažne súdny charakter. S pribúdajúcimi aktivitami v oblasti verejnosprávnej sa súdne záležitosti postupne vylučovali z programu najvyššieho orgánu stolice – generálnej kongregácie (*congregatio generalis*). Organizačné a kompetenčné rozlíšenie generálnej kongregácie ako verejnosprávneho orgánu a sedrie ako súdnej ustanovizne bolo dlhodobým procesom, ktorý

³ KOHÚTOVÁ, M.: Demografický a sídlisťný obraz západného Slovenska. Historické štúdie, Bratislava, Veda 1990, s. 54.

⁴ ŽUDEL, J.: c. d., s. 37.

⁵ ŽUDEL, J.: Administratívne delenie Slovenska v prvej polovici 18. storočia podľa Belovho diela *Notitia Hungariae Novae historico geographica*. Slovenská archivistika 19, 1984, č. 1, s. 46.

⁶ ŽUDEL, J.: Stolice na Slovensku. Bratislava, Obzor 1984, s. 37.

⁷ SOKOLOVSKÝ, L.: Grad, panstvo, stolica, župa. Slovenská archivistika 16, 1981, č. 2, s. 106.

začal už v 14. storočí a v niektorých stoliciach sa zavŕšil až začiatkom 18. storočia.⁸

Na zasadaniach kongregácie boli vyhlasované zákony a nariadenia panovníka, palatína a ostatných krajinských hodnostárov, zverejňovali sa tiež intimáty Miestodržiteľskej rady. Riešili sa daňové otázky ako vyrubovanie a výber vojenskej, štátnej a stoličnej dane, častým bodom rokovaní bola problematika vojenská, hlavne vydržiavanie a presúvanie vojsk, zabezpečenie účasti na stavbe opevnení a organizovanie odvodov. V rámci vlastnej správy stolice sa na generálnych kongregáciách prijímali štatúty a nariadenia, konala sa voľba stoličných hodnostárov a zástupcov stolice poverených účasťou na krajinskom sneme. Od roku 1608 patrili do kompetencie stolíc urbárske záležitosti a od roku 1625 všeobecná regulácia cien a miezd.⁹ Účasť na rokovaní generálnej kongregácie bola pre šľachticov príslušnej stolice spravidla povinná, neúčasť mohla byť potrestaná i pokutou.

V naliehavých prípadoch mal podžupan právo zvolať tzv. partikulárnu kongregáciu (*congregatio particularis*), na ktorej sa nemuseli zúčastniť všetci členovia šľachtickej pospolitosti. Všetky rozhodnutia, ktoré vzišli z takéhoto zhromaždenia, podliehali však dodatočnému schváleniu generálnej kongregácie.

Administratívnym centrom Bratislavskej stolice bol do 17. storočia Bratislavský hrad, v 18. storočí sa administratíva premiestnila do prenajatých priestorov v meste. Stolica pomerne dlhý čas fungovala bez stáleho sídla – stoličného domu. Zasadania generálnych a partikulárnych kongregácií sa okrem Bratislavy konali aj v iných mestách, napríklad v Modre, Trnave, Pezinku, Senci. Až koncom 18. storočia získala stolica budovu kláštora zrušeného rádu trinitárov, a tak sa do vyhovujúcejších a reprezentatívnejších priestorov presťahovala celá stoličná administratíva i s archívom. Rokovania generálnych a partikulárnych kongregácií sa po tomto období konali už len zriedkavo v inom meste stolice.

Ako sme už naznačili, najstarším úradujúcim stoličným orgánom bola súdna stolica (*sedes judiciaria, sedria*), lebo autonómia stolíc sa najskôr prejavila v súdnej oblasti. Súdna právomoc stolice sa vzťahovala na všetky osoby a majetky na jej území, pokiaľ neboli vyňaté spod jej kompetencie. Vyňatými boli hlavné župani a veľmoži, podliehajúci priamo kráľovskej kúrii, ďalej duchovní a tiež slobodné kráľovské mestá a kráľovské majetky na území stolice.¹⁰ Bol to zborový orgán, ktorý zvolával podžupan väčšinou pravidelne, v staršom období podľa potreby. Zbor sudcov tvorili do 15. storočia ešte štyria slúžni a niekoľko spolusudcov, menovaných z prítomných šľachticov. Od 15. storočia sa volili stáli spolusudcovia – prísazní prísediaci (*jurati assessores, jurassores*). Ich pôvodný počet 4 sa v priebehu 16. storočia rozšíril na 6 až 12 podľa miestnych potrieb. Ich hlavnou povinnosťou bolo pomáhať pri súdnych konaniach. V dôsledku pribúdania povinností aj v správnej oblasti sa prísediaci častokrát nemohli

⁸ ŽUDEĽ, J.: Tamže, s. 19.

⁹ KAZIMÍR, Š.: Pramenná hodnota cenových a mzdových limitácií žúp zo 17. a 18. storočia. Slovenská archivistika 1, 1966, č. 2, s. 231.

¹⁰ KOČIŠ, J.: Prehľad vývoja župnej správy na Slovensku do roku 1945. In: SAP 8, Praha, 1958, s. 36.

v dostatočnom počte zúčastniť na zasadaniach sedrie. Preto zák. článok 24 z roku 1613 povolil voľbu viacerých prísediacich. Títo sa nazývali mimoriadni prísediaci (*extraordinarii assessores*), neskôr apelační sudcovia (*judices appellationum*), alebo tabulárni sudcovia (*judices tabulae*).¹¹ Volili sa z bohatších šľachticov, nepodliehali priamo slúžnym, pôsobili len ako spolusudcovia na stoličnom súde, ale nepatrili medzi stoličných úradníkov.

Zasadania stoličného súdu Bratislavskej stolice prebiehali väčšinou v Šamoríne, kde sídlilo i stoličné väzenie. O počte zasadaní sedrie a generálnej kongregácie za jeden rok, prípadne o ich termínoch či periodicite v 16. storočí vieme veľmi málo. Najstarší zachovaný kongregačný protokol pochádza z roku 1579 a obsahuje záznamy do roku 1617. Jedinými zápsmi z úvodného roku sú stoličné štatúty prerokované na dvoch zasadaniach generálnej kongregácie. Zaujímavé skutočnosti o rokovaní stoličného súdu obsahujú v poradí druhé štatúty. Stanovujú zasadacie dni súdnej stolice a presne definujú problematiku, o ktorej sa má v určené dni rokovať. V pondelok začínalo úvodné zasadanie, na ktorom sa riešili spory drobnej šľachty a prípady sťahovania poddaných. Ak si to vyžadoval väčší počet prípadov s touto problematikou, bol jej venovaný aj utorok. V stredu boli na programe rokovania stoličného súdu spory vyššej šľachty.¹²

Veľmi skromné sú tiež záznamy z nasledujúcich rokov. Vo forme zápisníc sa zachovali len dve až tri zasadania kongregácie alebo sedrie za jeden rok. Z niektorých rokov záznamy z rokovaní stoličných orgánov absentujú. Až po polovici 17. storočia sú zápisy početnejšie, od tridsiatych rokov 17. storočia zachované súdne spisy a od sedemdesiatych rokov toho istého storočia kongregačné spisy dopĺňajú torzovité informácie o fungovaní stoličných orgánov. Aj z tohto relatívne nízkeho počtu zasadaní, ktoré sú zápisnične podchytené, vyplýva viditeľné odčlenenie zasadaní, ktoré sa venovali verejno-správnym záležitostiam, od rokovaní stoličného súdu. K faktickému oddeleniu vedenia záznamov z rokovaní stoličných orgánov Bratislavskej stolice v samostatných protokoloch na administratívne a súdne došlo až začiatkom 18. storočia.

Okrem už uvedených zhromaždení sa v protokoloch od 17. storočia nachádzajú zápisnice zo pečatľovacej či potvrdzujúcej stolice (*sedes sigillaria* alebo *sigillatoria*), kde sa potvrdzovali a pečatili súdne a iné listiny.¹³ V štatútoch z roku 1682 bolo zase zasadanie stolice nazvané rozlúčkovým (*sedes valedictoria*). Stoliční funkcionári na tomto fóre skladali ku koncu volebného obdobia účty zo svojej činnosti.¹⁴ Približne každý tretí rok sa konala voľba nových hod-

¹¹ ŽUDEĽ, J.: Stolice na Slovensku. Bratislava, Obzor, 1984, s. 17.

¹² Štátny archív v Bratislave, Bratislavská župa I, Determinačný protokol 1579–1617, s. 59: „ut in singulis terminis sedes iudiciariae primis duobus diebus, feria nimirum secunda et tertia causae pauperum. nobilium ac etiam colonorum alio transmigraare volentium tractari et discuti debeant, feria vero quarta dominorum ac nobilium possessionatorum causae dicidentur“.

¹³ Štátny archív v Bratislave, Bratislavská župa I, A–VI, inv. č. 46, 128, 223. O pečatných zasadaniach tiež: ULIČNÝ, F.: Administratívny vývin Šarišskej župy do 18. storočia. Slovenská archivistika 25, 1990, č.1, s. 96.

¹⁴ KOLOSVÁRI, S. – ÓVÁRI, K.: Corpus statutorum municipalium IV/1. Statuta et articuli municipiorum Hungarie Cis – Danubianorum. Budapest, 1897, s. 468.

nostárov na obnovovacom zasadaní (*sedes restauratoria*).¹⁵ Na stoličnej reštaurácii boli funkcionári volení vždy z viacerých kandidátov. Napríklad v roku 1730 na funkciu podžupana kandidovali štyria uchádzači, generálneho perceptora volili z troch kandidátov. Aj na funkciu slúžnych boli pre jednotlivé okresy určení traja až štyria uchádzači.¹⁶

Najvyšším hodnostárom stolice bol župan (*comes, comes provincie, comes parochialis*), neskôr hlavný župan (*supremus comes*). Menoval ho panovník z jemu oddaných príslušníkov vyššej šľachty. Túto funkciu mohli vykonávať aj cirkevní hodnostári. Župan mal širokú hospodársku, finančnú aj vojenskú právomoc. Pôsobil najmä ako reprezentant stolice na dvore panovníka. Pôvodne predsedal generálnym kongregáciám, neskôr túto povinnosť prevzal podžupan. K jeho hlavným úlohám patrilo zabezpečenie voľby stoličných hodnostárov. Postupne sa zaužívala prax menovania jednej osoby za hlavného župana vo viacerých stolicích. V niektorých stolicích, napríklad i v Bratislavskej, Hontianskej, Komárňanskej, Liptovskej, Trenčianskej, Oravskej, Abovskej, Spišskej a Turčianskej bola zavedená ustanovizeň dedičných hlavných županov.¹⁷ Župani patrili zväčša k najväčším vlastníkom pôdy v stolici. Zvyčajne zastávali aj vysoké dvorské funkcie, preto sa v stolici, na čele ktorej stáli, zdržiavali zriedkavo. V Bratislavskej stolici sa na poste hlavného župana v sledovanom období 16. až 18. storočia vystriedali niekoľkí významní predstavitelia uhorských dejín. Do roku 1510 to bol Ambróz Šarkan, ktorý bol súčasne marmarošským županom a výbercom tridsiatku v Bratislave, v rokoch 1510–1514 kráľovský provizor Ján Podmanický, 1515–1525 budínsky kastelán Ján Bornemisa, 1525–1527 František Baťán. Ján Zalai bol bratislavským županom v rokoch 1528–1545. Po ňom nasledovali traja grófi zo Salmu a Neuburgu, najskôr Mikuláš (1546–1551), ktorý bol súčasne hlavným kapitánom Uhorska.

V roku 1555 bol do funkcie župana menovaný jeho syn Ecchius (1555–1574). Posledným županom z tohto rodu bol Mikuláš ml. (1574–1580).¹⁸ Medzníkom v obsadzovaní najvyššieho úradu v Bratislavskej stolici bol rok 1580, keď bol do neho menovaný po prvýkrát príslušník rodu Pálfi. Bol to barón Mikuláš Pálfi (1552–1600), ktorému panovník Rudolf II. dal v roku 1599 do užívania aj bratislavské hradné panstvo a s ním spojené doživotné županstvo.¹⁹ Od roku 1650 obsadzovali Pálfiovci tento post dedične.

Počas neprítomnosti župana spravoval stolicu podžupan (*vicecomes*). Do konca 15. storočia nemala stolica na jeho menovanie veľký vplyv, až z roku 1504 pochádzajúce nariadenie ustanovilo potrebu súhlasu generálnej kongregá-

¹⁵ Štátny archív v Bratislave, Bratislavská župa I, Determinačný protokol 1730–1737, inv. č. 8. Sedes restauratoria, napr. 2. 3. 1730, 30. 10. 1732, 13. 10. 1735.

¹⁶ Štátny archív v Bratislave, Bratislavská župa I, Determinačný protokol 1730–1737, inv. č. 8, fol. 4.

¹⁷ KOCÍŠ, J.: c. d., s. 36.

¹⁸ LENDVAY, I. M.: Monographia historico-diplomatica, Celeberrimae Gentis Pálffyanae. Rukopis z roku 1829. Štátny archív v Bratislave, pobočka Modra.

¹⁹ SLOVENSKÝ BIOGRAFICKÝ SLOVNÍK, IV. zväzok, M–Q, Martin, Matica slovenská 1990, s. 379.

cie s kandidátom navrhnutým na župana. Boj o obsadzovanie tejto funkcie sa zavšíšil zák. článkom 70 z roku 1548, podľa ktorého malo podžupana voliť stoličné zhromaždenie na návrh hlavného župana.²⁰ Týmto sa stal podžupan reprezentantom stoličnej samosprávy a zemianstva, zatiaľ čo župan bol predstaviteľom vyššej šľachty. K povinnostiam podžupana od 16. storočia patrilo okrem zastupovania župana zvolávanie a predsedanie stoličnej kongregácii, sedrii a usmerňovanie ostatných funkcionárov. Okrem svojej rozsiahlej administratívnej a súdnej kompetencie mal do konca 17. storočia dohľad aj nad celým finančným hospodárením a staral sa o stoličné písomnosti a pečať. Bol teda hlavným výkonným stoličným funkcionárom. Niektoré stolice si ustanovili dvoch, niekde až štyroch podžupanov. Tento stav mal zosúladiť zák. článok 15 z roku 1729, podľa ktorého mal v stolici fungovať len jeden podžupan. V prípade, ak by na vybavovanie svojej agendy nestačil, umožnil zákon voľbu jeho zástupcu. V takomto prípade mal riadny podžupan (*vicecomes ordinarius*) v kompetencii verejno-správnu agendu a zo súdnej mu prislúchala občianskoprávna agenda, druhý alebo zastupujúci podžupan (*vicecomes substitutus*) predsedal trestnej sedrii.²¹

Najstaršími predstaviteľmi stoličnej samosprávy boli slúžni (*judices nobilium, judlium*). Pôvodne boli volenými sudcami kráľovských servientov. Zák. článok 16 z roku 1291 stanovil ich počet na štyroch v každej stolici, vo väčších stoliciach mohli byť ustanovení i viacerí. Ich právomoci sa realizovali predovšetkým v súdnej oblasti. Spolu s podžupanom a prisáznymi tvorili stoličnú sedriu. Od 15. storočia začali plniť úlohy aj v správnej oblasti. Náplňou ich činnosti boli hlavne vyšetrovania, vypočúvanie svedkov, obhliadky a vytyčovanie hraníc majetkov, uzatváranie rôznych zmlúv a dohôd, zúčastňovali sa ako zástupcovia stolice na zemepanských súdoch. Pomáhali tiež pri vyberaní daní a cirkevného desiatku. Ich právomoc sa vzťahovala na územie zvereného okresu, ale mohli úradne pôsobiť aj v iných častiach stolice.

Už v 15. storočí sú doložení zástupcovia slúžnych, podslúžni (*vicejudices nobilium, substituti judices nobilium*). Volili ich na stoličnom zhromaždení v prípade choroby či neprítomnosti niektorého slúžneho v stolici, alebo pri riešení sporu slúžneho pred sedriou. Od druhej polovice 17. storočia boli podslúžni volení pravidelne na stoličných reštauráciách, stali sa teda trvalými funkcionármi stolice.²² Pôsobili v obvodoch, na ktoré sa delili slúžnovské okresy.

K ďalším voleným funkcionárom stolice patrila notár (*notarius, notarius comitatus, notarius sedis judicarie*). Aj keď jeho pôsobenie v rámci stolice je doložené už v 14. storočí, stálym úradníkom sa stal až na prelome 16. a 17. storočia. K jeho povinnostiam patrilo písanie kongregačných a sedriálnych zápisníc a vedenie celej stoličnej agendy. Od 17. storočia mal na starosti stoličný archív a do vytvorenia funkcie výbercu daní aj pokladnicu stolice. S nárastom

²⁰ KOČIŠ, J.: c. d., s. 38.

²¹ VRANOVÁ, J.: Sedriálny protokol Bratislavskej stolice. Diplomová práca, Bratislava, FFUK 1979, s. 40.

²² ULIČNÝ, F.: c. d. s. 88.

písomnej agendy vznikla potreba rozšíriť stoličnú administratívu o ďalší personál.

V druhej polovici 17. storočia začal v prípade dlhšej neprítomnosti notára v stolici pôsobiť zastupujúci notár, v 18. storočí pracoval už v stoličnej kancelárii stály zástupca – podnotár (*vicenotarius*). V stoličnej kancelárii pracoval tiež písár (*scriba, cancellista*), spočiatku ako súkromný zamestnanec stoličného notára. Za dohodnutú odmenu alebo plat písal listiny vydané podžupanom a slúžnymi, vypracovával čistopisy zápisníc zo stoličných zhromaždení, ktorých koncepty zhotovoval notár. Stálym funkcionárom sa stal na prelome 17. a 18. storočia.²³ V polovici 17. storočia rozšíril rady stoličných úradníkov fiškál, právny zástupca (*fiscus*). Volili ho na volebnom zhromaždení a k jeho povinnostiam patrilo zastupovanie stolice pri rôznych právnych, politických či daňových rokovaníach s predstaviteľmi nadriadených inštitúcií, iných stolíc alebo miest. V 18. storočí sa jeho agenda natoľko rozrástla, že bolo potrebné rozšíriť stoličný aparát o jeho zástupcu – podfiškála (*vicefiscus*).

Po daňovej reforme v sedemdesiatych rokoch 17. storočia sa stal voleným a trvalým funkcionárom stolice tiež výberca daní (*exactor, perceptor, dictator*).²⁴ K jeho úlohám patrilo vyberanie dane od zdaňovaného obyvateľstva, odovzdanie prislúchajúcej časti dane Uhorskej komore a stolici, vypracovanie daňového registra s konečným vyúčtovaním a vedenie celej daňovej agendy. Po polovici 18. storočia začali pôsobiť v daňovej oblasti partikulárni perceptori, ktorí pôsobili v rámci slúžnovských okresov.

Obsah rokovaní generálnych kongregácií v 17. storočí tvorili reakcie na vojnové udalosti, ktoré dominovali nad ostatnými problémami života v stolici. Neustále požiadavky dvora na ďalšie finančné krytie vojenských operácií proti Turkom a jednotlivým vlnám stavovských povstaní vyčerpávali stoličnú pokladnicu i zdaňovaných obyvateľov. Boli podnetom na časté sťažnosti stolice adresované panovníkovi aj iným nadriadeným orgánom vo veciach preťaženia opevňovacími prácami a vydržiavaním vojska, tiež na žiadosti o daňové úľavy a odpustenie daňových nedoplatkov.

Po zriadení gubernia (1673–1681) sa Bratislava stala sídlom gubernátora a stolica veľmi často vysielala k nemu svojich vyslancov rokovať o početných sťažnostiach a problémoch s financovaním vojska. Gubernátor Ján Gašpar Ampringen nabádal predstaviteľov stolice k vernosti a poslušnosti panovníkovi, žiadal o pomoc pri opevňovacích prácach, vydržiavaní furmaniek pre vojsko a informoval o postupe proti vyčineniu vojenských zbehov.²⁵ V čase Tököliho povstania nariadil vyslať do jednotlivých stolíc vyzvedačov, ktorí mali podávať informácie o pohybe vzbúrencov.²⁶ V rokoch 1678–1680 rezonovala v nariadeniach gubernátora tiež problematika morových opatrení, ktorá vyvrcholila ozná-

²³ ULIČNÝ, F.: c. d., s. 90.

²⁴ ŽUDEL, J.: c. d., s. 20.

²⁵ Štátny archív v Bratislave, Bratislavská župa I., Acta congregationalia (ďalej AC) 1673, fascikel č. 1/ No. 1, 9, 10. AC 1674, fascikel č. 2/ No. 10, AC 1678, gen. kongregácia 25. 6., fascikel č. 2/ No. 9, 10.

²⁶ Tamže, AC 1678, gen. kongregácia 8.10., fascikel č.4/ No.4.

mením gubernátora predstaviteľom stolice o svojom presídlení do Eisenstadtu (Kismárton) kvôli ohrozeniu Bratislavy morovou epidémiou.²⁷

Okrem hospodárskej, vojenskej a zdravotnej problematiky, ktorá bola spoločná v danom období pre väčšinu uhorských stolíc, riešili predstavitelia Bratislavskej stolice v roku 1679 i svoj vnútropolitický problém, ktorý nastal po smrti župana Mikuláša Pálfiho (?–1679). Jeho syn Mikuláš (1657–1732) bol pravdepodobne kvôli svojmu nízkemu veku (22 rokov) v tom období neprijateľným kandidátom na vymenovanie do prestížnej funkcie župana. Podľa zásady dedičnosti mal byť do tejto funkcie vymenovaný iný vhodný kandidát z rodiny. Uchádzači o tento post boli hneď dvaja, bratanci zosnulého župana Mikuláša, synovia jeho dvoch strýkov. Prvým bol Ferdinand (1620–1680) – jezuita, cirkevný hodnostár (čanátsky a jágerský biskup, pedagóg na kolégiu a univerzite v Trnave), syn Jána Pálfiho.²⁸ Druhým, a v tomto prípade aj reálnejším kandidátom na funkciu župana bol Ján Anton Pálfi (1642–1694), syn Pavla Pálfiho.²⁹ Ján Anton bol majiteľom červenokamenského panstva, situáciu v stolici dôverne poznal a tešil sa podpore stoličnej šľachty. V snahe dosiahnuť vymenovanie Jána Antona do najvyššej stoličnej funkcie sa predstavitelia stolice pustili do malej zákulisnej akcie. Ako vyplýva zo zachovaných písomností, „zalobovali“ u ostrihomskeho arcibiskupa Juraja Selepcéniho a požiadali ho o intervenciu u panovníka, aby vymenoval za župana Jána Antona Pálfiho.³⁰ Intervencia bola úspešná a vyvrcholila oznámením panovníka Leopolda I. o vymenovaní vyššie menovaného za župana Bratislavskej stolice.³¹ Stoličná pospolitosť odoslala panovníkovi ďakovný list za jeho ústretovosť.³² Odmietnutý Ferdinand Pálfi sa pokúsil zvrátiť vývoj udalostí podaním protestu proti inštalácii Jána Antona Pálfiho do funkcie župana, na situácii to však už nič nezmenilo a napokon v nasledujúcom roku 1680 aj zomrel.³³

Trojročné obdobie do porážky Turkov pri Viedni 12. septembra 1683 bolo poznačené väčšou starostlivosťou o opravu a budovanie opevnení. V záujme zvýšenia obranyschopnosti svojich území sa rozvinula širšia spolupráca medzi Bratislavskou, Rábskou a Komárňanskou stolicou pri opevňovacích prácach na Žitnom ostrove, o čom svedčí zápisnica z porady zástupcov menovaných stolíc.³⁴ Svoje rokovanie považovali zrejme za dôležité, keď o ňom informovali i panovníka.³⁵ Nasledujúce obdobie, naplnené mnohými závažnými udalosťami medzinárodného (boj s Turkami, ich postupné vytlačanie z územia Uhorska), ale i vnútroštátneho charakteru (porážka Tököliho povstania, tzv. prešovské jatky,

²⁷ Tamže, AC 1679, gen. kongregácia 26. 9., fascikel č. 5/ No. 7.

²⁸ SLOVENSKÝ BIOGRAFICKÝ SLOVNÍK, IV. zväzok, M–Q, Martin, Matica slovenská 1990, s. 374.

²⁹ Tamže, s. 376.

³⁰ Štátny archív v Bratislave, Bratislavská župa I, AC 1679, gen. kongregácia 6. 8., fascikel č. 4/No. 6.

³¹ Tamže, AC 1679, gen. kongregácia 26. 9., fascikel č. 5/No. 2.

³² Tamže, AC 1679, tamže, fascikel č. 5/No. 4.

³³ Tamže, AC 1679, tamže, fascikel č. 5/No. 5.

³⁴ Tamže, AC 1679, gen. kongregácia 7. 10., fascikel č. 6/No. 1, 2.

³⁵ Tamže, AC 1680, gen. kongregácia 23. 7., fascikel č. 8/No. 2.

udelenie amnestie účastníkom povstania na sneme v Bratislave) nenašlo prekvapivo svoju odozvu v stoličných písomnostiach. Z obdobia rokov 1684–1688 a 1691–1692 sa v kongregačných spisoch nenachádzajú žiadne písomné zmienky. V novembri 1694 zomrel župan Ján Anton Pálfi, a tak na generálnej kongregácii dňa 17. januára 1695 bolo hlavnou udalosťou publikovanie mandátu Leopolda I. o vymenovaní Mikuláša Pálfiho (1657–1732), synovca zosnulého župana do tejto funkcie.³⁶ Koniec 17. storočia sa na úrovni stolice niesol v znamení riešenia rôznych záležitostí hospodárskeho charakteru, predovšetkým určovanie cien mäsa, termínov konania trhov, koordinácie postupu pri odovzdávaní porcií a vykonávania furmaniek pre vojsko. Fungovala vzájomná spolupráca a informovanie o záplavách na Váhu medzi Nitrianskou, Komárňanskou a Bratislavskou stolicou.³⁷

Po úteku Františka II. Rákociho v novembri 1701 z väzenia vo Viedenskom Novom Meste obdržala stolica mandát panovníka o stíhaní menovaného a následne o vypísaní odmeny 10 tisíc rýnskych zlatých za jeho dolapenie.³⁸ Po víťaznom postupe Rákociho prívržencov územím južného a stredného Slovenska nastalo pre predstaviteľov stolice náročné obdobie čulej korešpondencie raz s kráľovským dvorom a vzápätí so samotným Rákocim či jeho generálom Mikulášom Berčénim. Panovník vyzýval stoličnú šľachtu na zastavenie postupu vzbúrencov, stolica ubezpečovala o svojej vernosti panovníkovi. Čím boli vojská vzbúrencov bližšie, tým viac sa zvyšovala frekvencia korešpondencie s ich veliteľmi. Stolica na časté výzvy vzbúrencov bola nútená zasielať informácie o limitáciách obilia a furmankách pre vojsko, o poštovom spojení v stolici. Pri opätovných žiadosťiach o rôzne naturálne dávky sa odvolávala na ťažkú hospodársku situáciu a upozorňovala na vzniknuté škody.³⁹ Pri príležitosti zvolenia Františka II. Rákociho za sedmohradské knieža mu predstavitelia stolice odoslali pozdravný list. Po otočení situácie a víťazstve cisárskeho vojska vedeného generálom Heisterom nad povstalcami v auguste 1708, zaslali predstavitelia stolice víťaznému cisárskemu generálovi písomnú prisahu vernosti panovníkovi.⁴⁰ Písomnosti z ostatných dvoch rokov panovania Jozefa I. sa niesli v znamení stíhania prívržencov a účastníkov posledného stavovského povstania, udelenia amnestie a boja proti morovej nákaze.

Nečakaná smrť Jozefa I. v apríli 1711 umožnila nástup Karola III. na trón, ktorý uzatvoril kapitolu protihabsburských stavovských povstaní podpísaním Satumárskeho mieru. Ten znamenal kompromis medzi panovníckym rodom

³⁶ Tamže, AC 1695, gen. kongregácia 17. 1., fascikel č. 1/No. 2.

³⁷ Tamže, AC 1700, gen. kongregácia 8. 6., fascikel č. 5/No. 4, tamže, AC 1701, gen. kongregácia 9. 5., fascikel č. 3/No. 5.

³⁸ Tamže, AC 1701, gen. kongregácia 14. 11., fascikel č. 8/No. 4, gen. kongregácia 12. 12., fascikel č. 9/No. 2.

³⁹ Tamže, AC 1704, gen. kongregácia 26. 4., fascikel č. 2/No. 2, 3, gen. kongregácia 21. 6., fascikel č. 4/No. 2, 3, 4, 5.

⁴⁰ Tamže, AC 1708, gen. kongregácia 6. 9., fascikel č. 3/No. 2.

a uhorskou šľachtou. Habsburgovci obhájili svoje právo na uhorskú kráľovskú korunu a šľachta svoje výsady, predovšetkým nezdaniteľnosť.⁴¹

V dejinách Uhorska i samotnej Bratislavskej stolice nastalo relatívne pokojnejšie obdobie. Predstavitelia stolice sa znova upriamili na hospodárske problémy. Aktuálnym sa stalo vykonanie daňového súpisu a rozvrh vojenských porcií. Vtedajší župan a od roku 1714 aj palatín Mikuláš Pálfi (1657–1732)⁴² sa neustále zaujímal o život v stolici a na jeho riadenie mal značný vplyv. Odporúčal kandidátov na miesta stoličných úradníkov, v roku 1706 to bol Anton Palúdzsky (Palugyay), ktorý sa uchádzal o funkciu zastupujúceho podžupana.⁴³ Na najbližšej generálnej kongregácii bol županom odporúčaný uchádzač zvolený spolu s ostatnými stoličnými funkcionármi. Podobnú úlohu zohral župan i v ďalšom období, keď v roku 1716 informoval svojim listom predstaviteľov stolice o ustanovení Jána Pulaiho do funkcie stoličného notára. Zo zachovanej korešpondencie sa môžeme dozvedieť ďalšie okolnosti tohto menovania. Ustanovený notár Ján Pulai bol sekretárom županovho brata Jána Pálfiho (1663–1751), ktorý bol v tom čase chorvátsko-slavónskym bánom a županom Šarišskej stolice. Zrejme na žiadosť brata Mikuláša uvoľnil Ján Pálfi svojho sekretára pre funkciu stoličného notára, ako o tom informoval listom stoličných predstaviteľov.⁴⁴ Palatín a župan Mikuláš Pálfi sa nechal napriek svojmu preťaženiu náročnou funkciou palatína po celé svoje funkčné obdobie pravidelne informovať o jednotlivých zasadaniach generálnych a partikulárnych kongregácií. Keďže sa nemohol zúčastňovať pravidelných rokovaní, na ktoré bol pozývaný, zasielal vždy ospravedlnenia svojej neprítomnosti na zasadaniach a v prípadoch, keď si to vyžadovala vážnosť situácie, pozýval podžupana na rokovania do Viedne.

Počas panovania Karola III. sa veľmi pomalými krokmi začínal proces nárastu administratívno-správnych činností stoličného aparátu, ktorý naplno prevládol počas reformnej vlády Márie Terézie a Jozefa II. Stolice boli postupne zapájané do procesu hospodárskeho a kultúrneho povznesenia celej krajiny vykonávaním rôznych prípravných prác. V roku 1720 sa v celom Uhorsku uskutočnil celokrajinský súpis obyvateľstva platiaceho daň.⁴⁵ V Bratislavskej stolici už v októbri 1718 pracovala komisia pre vykonanie daňového súpisu stolice. Súčasťou záznamov z jej zasadaní je aj predloha daňového súpisu a súpisu port, podľa ktorej sa malo postupovať.⁴⁶

Generálny daňový súpis stolice bol tiež dôvodom na zvolanie partikulárnej kongregácie, o konaní ktorej svedčí list župana Mikuláša Pálfiho, v ktorom potvrdzuje prijatie správy o jej priebehu.⁴⁷ Panovník Karol III. obnovil v roku 1724

⁴¹ ČAPLOVIČ, D. a kol.: Dejiny Slovenska. AEP, Bratislava 1997, s. 151.

⁴² SLOVENSKÝ BIOGRAFICKÝ SLOVNÍK, IV. zväzok, M–Q, Matica slovenská, Martin 1990, s. 379.

⁴³ Tamže, AC 1706, part. kongregácia 13. 12., fascikel č. 4/No. 2.

⁴⁴ Tamže, AC 1716, gen. kongregácia 19. 2., fascikel č. 1/No. 1, 2.

⁴⁵ ŠKVARNA, D. a kol.: Lexikón slovenských dejín. Bratislava, SPN, a. s., 1997, s. 81.

⁴⁶ Štátny archív v Bratislave, Bratislavská župa I, AC 1718, gen. kongregácia 6. 10., fascikel č. 4/ No. 6.

⁴⁷ Tamže, fascikel č. 4/ No. 7.

činnosť miestodržiteľskej rady so sídlom v Bratislave, ktorá pod novým názvom Uhorská kráľovská miestodržiteľská rada fungovala ako sprostredkovateľ medzi panovníkom a podriadenými inštitúciami. Jej aktivita sa začala prejavovať najskôr v kontrole hospodárskej činnosti stolíc, ktoré boli povinné zasielať Uhorskej kráľovskej miestodržiteľskej rade na kontrolu účty svojich výbercov daní (perceptorov). V ďalšom období Uhorská kráľovská miestodržiteľská rada distribuovala do stolíc tlačný návod na vedenie stoličných účtov, dohliadala na koordináciu a zjednocovanie limitácií cien potravín v jednotlivých stolicích.⁴⁸ Postupne sa záujem rady rozširoval o ďalšie oblasti činnosti stolíc. Svojimi prípismi a urgenciami požadovala od stoličných funkcionárov zasielanie súpisov národnostných menšín či skupín obyvateľstva, žiadala informácie o ich pohybe.⁴⁹ V oblasti súdnictva nariadila stoliciam v prípadoch vyšetrovania vražd prikladať odborný posudok chirurga. V ďalšom období často zasahovala na základe intervencií do vyšetrovania súdnych prípadov a dožadovala sa informácií o postupe stolice. Po vymenovaní Františka Štefana Lotrinského, budúceho manžela Márie Terézie, v roku 1732 za miestodržiteľa v Uhorsku, zaslala Uhorská kráľovská miestodržiteľská rada stoliciam pokyny o spôsobe korešpondencie s miestodržiteľom.

Po neočakávanom skone panovníka a nástupe jeho prvorodenej dcéry Márie Terézie na trón zohrala uhorská šľachta významnú úlohu pri podpore legitimacy jej nárokov na dedičstvo podľa tzv. pragmatickej sankcie. V nástupníckych vojnách sa naplno obnažila hospodárska a politická nestabilita a nesúrodosť dedičstva Márie Terézie. Kráľovná, obklopená radcami, spustila v duchu osvieten-ských myšlienok sériu právnych a správnych reforiem, ktoré mali postupne scentralizovať nejednotnú správu, povzniesť ekonomickú úroveň jednotlivých častí krajiny, zabezpečiť spravodlivejšie rozdelenie daňového zaťaženia na všetky vrstvy obyvateľstva vrátane šľachty a kléru, a tým zabezpečiť zvýšenie príjmov pre štátnu pokladňu. V rámci svojich obmedzených možností si uvedomovala ťažké postavenie svojich poddaných a mnohými nariadeniami v oblasti poľnohospodárstva, školstva a zdravotníctva sa snažila o ich povznesenie. Osvojila si osvietenstvom ovplyvnené nové ponímanie panovania, ktoré spočívalo v starostlivosti o blaho poddaných a presvedčenie, že panovník tu nie je len pre svoje potešenie, ale že má povinnosť voči štátu.⁵⁰

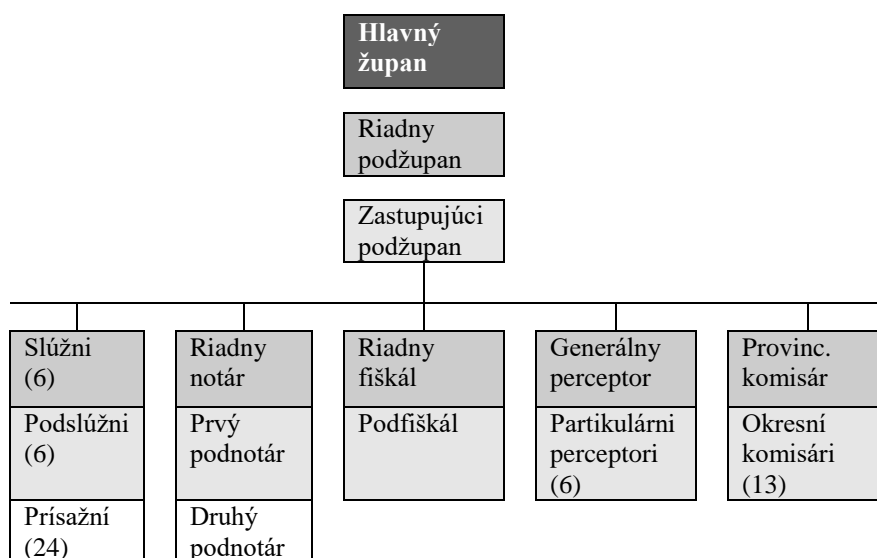
Počiatočná fáza reforiem sa priamo pomerov v Uhorsku nedotkla, panovníčka spočiatku rešpektovala dominantnú úlohu stavov pri spravovaní uhorských záležitostí. Postupne sa však aj tu pomocou reformných krokov, presadzovaných prostredníctvom kráľovských nariadení, snažila obmedziť ich vplyv na správu krajiny. Sprostredkovateľmi postupných zmien v Uhorsku sa stali samotné stolice, ktoré boli poverované novými úlohami v štátnej správe. Súčasne prebiehalo postupné potláčanie samosprávnych funkcií stolíc rôznymi úpravami a inštruk-

⁴⁸ Tamže, AC 1743, gen. kongregácia 9.–10. 5., fascikel č. 4/No. 6, gen. kongregácia 16.–18. 12., fascikel č. 7/No. 20.

⁴⁹ Tamže, AC 1725, fascikel č. 9/No. 6, 7.

⁵⁰ POHL, W. – VOCELKA, K.: Habsburkové. Historie jedného evropského rodu. Praha, Grafoprint-Neubert 1996, s. 300.

ciami, ktoré priamo predpisovali stoličnému aparátu, čomu má venovať pozornosť, ako má postupovať v hospodárskych, urbárskych, súdnych či vojenských záležitostiach. Nariadenia zasahovali i do takých čisto vnútorných záležitostí, ako boli stoličné reštaurácie a spôsob vybavovania agendy.⁵¹ Stoličný aparát sa postupne s nárastom nových úloh početne rozrastal a v sedemdesiatych rokoch 18. storočia tvorili správu Bratislavskej stolice takmer tri desiatky funkcionárov. V rámci každého slúžnovského okresu pracovali štyria až šiesti prisazní a jeden až štyria okresní komisári. Schému stoličného aparátu v poslednej tretine 18. storočia názorne predstavuje nasledujúca tabuľka.

Pre zabezpečenie potrebnej agendy zamestnávala stolica tiež zmluvných zamestnancov. Pre administratívu pracovali traja kancelisti, správu ciest a mostov mal na starosti cestný komisár, o hrádze a reguláciu vodných tokov sa staral stoličný geometer (dlhé roky tu pôsobil Samuel Mikovíni). Zdravotnú situáciu v stolici, epidémie a stav lekární mapoval stoličný lekár, kontrolu nad pôrodnými babicami vykonávala pôrodná asistentka. Represívnu zložku tvorilo v tom čase 19 hajdúchov.⁵²

Postupné zaťažovanie stoličného aparátu novými úlohami je evidentné aj z periodicity konania stoličných zhromaždení. V štyridsiatych rokoch stačili na vybavenie nazhromaždenej agendy 2–3 zasadania generálnej kongregácie ročne, o desať rokov neskôr sa konalo 4–5 zhromaždení a v roku 1775 sa zhromaždila

⁵¹ Bližšie k tejto problematike: NEMCOVÁ, Z.: Odras reformnej činnosti Márie Terézie a Jozefa II. v písomnostiach Bratislavskej stolice. In: Zborník FFUK Historica, roč. 45, Bratislava, UK 2002, s. 103–109.

⁵² NEMCOVÁ, Z.: c. d., s. 105.

stoličná šľachta šesťkrát. Problematika, ktorou sa v tomto období na generálnych kongregáciách zaoberali, bola obsahovo veľmi pestrá.

V rámci výkonu samosprávy sa riešilo obsadzovanie jednotlivých funkcií vhodnými kandidátmi, pričom sa často prihliadalo na odporúčania hlavného župana, určovala sa výška platov stoličných funkcionárov a diét pre stoličných vyslancov, vyhlasovali sa stoličné štatúty.

Hospodárske záležitosti tvorili veľmi početný okruh otázok. Bola to napríklad problematika daňová, ktorá rezonovala na každom zasadaní generálnej kongregácie. Generálny perceptor na základe podkladov partikulárnych perceptorov zhotovoval výkazy počtu zdaňovaného obyvateľstva (súpisy portálne, di-kálne, taxalistov, armalistov, fajčiarov, daňových nedoplatkov a pod.), spracovával evidenciu výdavkov a na konci účtovného obdobia predkladal vyúčtovanie tzv. domácej a vojenskej pokladnice. Ročné, prípadne aj čiastkové vyúčtovania zasielala stolica na kontrolu Uhorskej kráľovskej miestodržiteľskej rade.

Panovníčka Mária Terézia kládla veľký dôraz na rozvoj poľnohospodárstva v krajine. Prostredníctvom miestodržiteľskej rady nariaďovala výsadbu rôznych plodín, napríklad zemiakov, v ktorých oprávnene videla obrovský potenciál nasýtiť veľké množstvo chudobného obyvateľstva. Jej nariadenia mali vplyv aj na výsadbu jedlých gaštanov, rýchlorastúcich drevín a morušových stromov. V živočíšnej výrobe viedli stoliční funkcionári evidenciu o chove koní, býkov a iných hospodárskych zvierat a prostredníctvom polročných a ročných správ s nimi oboznamovali svoj nadriadený orgán. Uhorská kráľovská miestodržiteľská rada žiadala od stolíc zasielať tiež výkazy o vývoze a dovoze obilia, vína, dobytky. Vyjadrovala sa k limitáciám cien potravín i k cenám námezdnjej práce. Na generálnych kongregáciách sa podávalo tiež hlásenie o stave ciest, mostov a hrádzi v stolici, lebo táto skutočnosť mala taktiež vplyv na rozvoj hospodárstva.

Súdna oblasť zahŕňa v sebe problematiku občiansko-právnu i trestno-právnu. Vlastný výkon súdnej právomoci prebiehal na zasadaniach súdnej stolice, kde zodpovední funkcionári podávali správy o vyšetovaní či prešetovaní určitých skutočností spojených so súdnymi spormi, referovali o vykonaných exekúciách, o obhliadkach alebo revíziách majetkov, o postúpení sporov na vyššiu inštanciu a podobne. Pre Uhorskú kráľovskú miestodržiteľskú radu boli stolice povinné vyhotovovať polročné a ročné prehľady a výkazy občianskych sporov a trestných procesov a prehľady o počte väzňov v stoličnom väzení.⁵³

S panovaním Márie Terézie je úzko spätá urbárska problematika. V súvislosti so zavádzaním tzv. Tereziánskeho urbára a neskôr s kontrolou jeho dodržiavania vzniklo veľké množstvo písomností a táto oblasť často rezonovala na rokovaniach stoličnej šľachty. Publikovalo sa množstvo nariadení Kráľovskej miestodržiteľskej rady, ktoré priamo určovali, ako postupovať pri urbárskych sporoch. Na základe sťažností poddaných bolo vydané nariadenie, aby sa zeme-panskí úradníci neuchyľovali k bitiu a urážaniu poddaných a k neoprávnenému

⁵³ Štátny archív v Bratislave, Bratislavská župa I, AC 1775, gen. kongregácia 9.–10. 1, fascikel č. 1/No. 59, 60, 61 a ďalšie.

vymáhaniu dávok a potravín.⁵⁴ Služni a prísazní združenie do špeciálnej urbárskej komisie boli poverovaní vyšetrovaním urbárskych sporov a na generálnych kongregáciách predkladali o tom hlásenia. Vypracované správy o nezhodách medzi poddanými a panstvami v jednotlivých obciach stolice za určité obdobie sa zasielali Uhorskej kráľovskej miestodržiteľskej rade. V záujme urýchlenia zavádzania nových urbárov boli do sídiel stolíc delegovaní špeciálni komisári, ktorí dohliadali na celý proces. V roku 1771 boli prípisom panovníčky z územia stolíc odvolaní.⁵⁵

Ďalšou oblasťou, o ktorej sa často rokovalo na generálnych kongregáciách, bola oblasť vojenská. Stoliční úradníci informovali o drobných pohraničných incidentoch na uhorsko-rakúskych alebo uhorsko-českých hraniciach, časté boli rokovania o počte vojakov, ktorých mala stolica postaviť, informovalo sa o presune a pobyte vojsk, podávali sa správy o počte dovolenkujúcich vojakov a vojenských zbehov.

S reorganizáciou školstva (*Ratio educationis*), s ktorou sa započalo v roku 1777 a s ňou súvisiacim zavádzaním nových typov škôl, pribudlo stoliciam množstvo agendy spojenej so školskou problematikou. Stoliční úradníci museli mapovať činnosť pri zavádzaní školského poriadku v stolici, ich povinnosťou bolo sledovať taktiež postup pri zakladaní nových škôl a podávať o zistených skutočnostiach správy.⁵⁶ Uhorská kráľovská miestodržiteľská rada v rámci skvalitnenia výučby na Lekárskej fakulte Trnavskej univerzity bola sprostredkovateľom žiadosti, rozoslanej stoliciam, aby tieto vopred nahlasovali prípadné popravu zločincov, lebo univerzita potrebuje tela popravených na anatomické cvičenia.⁵⁷

Už sme spomenuli, že medzi zamestnancami stolice bol i lekár a pôrodná asistentka. Ich agenda súvisela so zdravotnou problematikou a spočívala v kontrole a sledovaní počtu lekárov, lekární a pôrodných babíc v stolici, do kompetencie lekára patrila aj kontrola zdravotných pomerov v stolici vrátane stavu cintorínov a počtu pochovávaných. Všetky výsledné výstupy sa po odsúhlasení na stoličnom zhromaždení odosielali Uhorskej kráľovskej miestodržiteľskej rade.

Konfesijne nejednotné Uhorsko bolo počas panovania Márie Terézie cieľom v rakúskych dedičných krajinách prenasledovaných protestantov, ktorí sa tu s jej vedomím a súhlasom natrvalo usadzovali.⁵⁸ Správa stolice bola povinná sledovať tieto skupiny obyvateľstva, prešetrovať ich náboženské praktiky a podávať o nich hlásenia panovníčke alebo Uhorskej kráľovskej miestodržiteľskej rade. Tak vznikala ďalšia agenda stoličnej správy, zameraná na náboženskú problematiku.

⁵⁴ Tamže, AC 1766, gen. kongregácia 30. 6., fascikel č. 5/No. 1, 2, 3, 4, 5.

⁵⁵ Štátny archív v Bratislave, Bratislavská župa I, AC 1771, gen. kongregácia 8.–10. 4., fascikel č. 3/No 100.

⁵⁶ Tamže, AC 1775, gen. kongregácia 30. 6.–1. 7., fascikel č. 7/No 41, part. kongregácia 9. 8., fascikel č. 8/No 18.

⁵⁷ Tamže, AC 1775, gen. kongregácia 30. 6.–1. 7., fascikel č. 7/No 27.

⁵⁸ POHL, W. – VOČELKA, K.: c. d., s. 301.

Nástup Jozefa II., nazývaného v Uhorsku „kráľom v klobúku“, lebo sa nedal korunovať za uhorského panovníka, bol nepríjemným prekvapením pre uhorské stavy. Jeho reformné kroky, zamerané na prispôsobenie správy uhorského kráľovstva správe česko-rakúskej na úkor stavovskej samosprávy, narazili na jasné odmietnutie. Správa štátu a reformy sa uskutočňovali prostredníctvom obrovskej záplavy písomností – veľkého množstva zákonov a nariadení. Kým za štyridsaťročného panovania Márie Terézie vyšli štyri zväzky jej nariadení, Jozef II. tento počet vysoko prekročil. Za desať rokov jeho vlády to bolo osemnásť zväzkov nariadení.⁵⁹

Podstata reformy spočívala v zrušení stavovskej samosprávy a jej nahradení štátnou administratívou. Funkcia hlavných županov bola zrušená, namiesto generálnych kongregácií sa zvolávali zhromaždenia delegátov šľachty a duchovenstva. V záujme vytvorenia takej formy správy, ktorá by sa dala jednoduchšie spravovať z centra, bol vytvorený ďalší stupeň v systéme správy. Ten spočíval v zriadení dištriktov ako nadstoličných správnych útvarov na čele s kráľovskými komisármi.⁶⁰ Bratislavská stolica spolu s Nitrianskou tvorili Nitriansky dištrikt, ktorý riadil kráľovský komisár Jozef Ťrméni (Ťrményi). Ako ďalší krok nasledovalo oddelenie súdnictva od verejnej správy, a tým de facto zrušenie stoličných súdov. Podľa patentu z 25. 9. 1785 nový súdny poriadok vstúpil do platnosti v januári a jeho druhá časť v máji 1786.⁶¹ Jeho cieľom bola centralizácia a zjednodušenie organizácie súdnictva a snaha o podriadenie súdnej činnosti štátnej kontrole. Od januára 1787 začalo pôsobiť 38 novozriadených prvoinštančných súdov, ktoré nahradili stoličné aj mestské sudy. Vyňatie súdnictva spod kompetencie stolic bolo zavŕšením snáh Jozefa II. o likvidáciu stavovskej samosprávy.

Správa stolice postupne prestala byť jej internou záležitosťou. Uvádžanie množstva patentov do praxe, kontrola plnení týchto nariadení a spôsob informovania nadriadených orgánov boli takisto predpísané direktívnym spôsobom. Samotné vedenie verejno-správnej agendy, spôsob zapisovania do kongregačných protokolov a kompetencie prvých podžupanov boli upravené pokynmi kráľovského komisára.⁶² Administratíva stolice bola preťažená oddeľovaním súdnictva od vlastnej správy a registráciou súdnych písomností. Na nové úlohy stoličná správa Bratislavskej stolice v tej podobe, v akej existovala, už očividne nestačila a viackrát žiadala o predĺženie termínu na splnenie týchto úloh. Zmeny nastali tiež na poste prvého podžupana. Michala Ambra, potvrdeného vo funkcii začiatkom roka 1786, vystriedal Mikuláš Makripodári, ktorého vymenovala Uhorská kráľovská miestodržiteľská rada. Vedenie písomností dostalo novú formu. Na základe nariadenia boli stolice povinné viesť knihy normálií a mandátov s príslušným elencom. Písomnosti expedované stolicou a ostatné podania boli za-

⁵⁹ POHL, W. – VOCELKA, K.: c. d., s. 322.

⁶⁰ KLIMKO, J.: c. d., s. 148.

⁶¹ CHURÝ, S.: Podriadený súd pre Liptovsko-Oravskú župu (1787–1791) a jeho písomnosti. Slovenská archivistika 27, 1992, č. 1, s. 96.

⁶² Štátny archív v Bratislave, Župa Bratislavská I, AC 1785, fascikel č. 2/No 23, fascikel č. 6/No.24, fascikel č. 10/No. 29.

pisované do podacích protokolov. Zasadania delegátov sa konali väčšinou pod vedením kráľovského komisára Jozefa Ťerméniho, ktorého vystriedal v roku 1790 Anton Brunšvik z Dolnej Krupej. Nový kráľovský komisár sa vo svojej funkcii ani nestihol zorientovať, lebo osem dní po smrti Jozefa II. (ten zomrel 20. 2. 1790) odoslal stolici rozlúčkový list, v ktorom oznámil odstúpenie z funkcie.⁶³ Nasledujúcu, už opäť generálnu kongregáciu, ktorá sa konala 16. 3. 1790, otvoril a viedol hlavný dedičný župan Bratislavskej stolice Ján Pálfi (1728–1791), známy ako odporca reforiem Jozefa II.⁶⁴

Stoliciam sa vrátili pôvodné právomoci, doba ešte nebola zrelá na vízie o modernom štáte v duchu osvietených myšlienok a obdobie jeho trvania bolo príliš krátke na to, aby sa s novou situáciou a stratou svojich pozícií vládnuca vrstva v Uhorsku zmierila. Stavovská samospráva prežila až do roku 1848. Správa stolíc a ich písomná agenda však ostali v pozitívnom zmysle poznačené kvalitnejšou úrovňou vedenia a evidencie.

VERWALTUNG DES PRESSBURGER KOMITATS IM 16.–18. JAHRHUNDERT AUFGRUND EINER INHALTLICHEN ANALYSE VON SCHRIFTQUELLEN

Zuzana Nemcová

Die adligen Komitate (Gespanschaften) als territoriale Verwaltungseinheiten (Amtsbezirke) der Adelsautonomie des feudalen ungarischen Staates hatten einen wesentlichen Anteil an der Formung der Regionen der heutigen Slowakei.

Das Preßburger Komitat gehörte nach der Thronbesteigung der Habsburger zu den bedeutendsten in Ungarn. Preßburg (Bratislava) war als sein administratives Zentrum gleichzeitig die Hauptstadt des Landes, hier waren die Zentralbehörden angesiedelt und hier tagte auch das Parlament. Die Komitatsverwaltung begann sich seit Anfang des dominanten Gerichtsbezirks immer mehr in der öffentlich-rechtlichen Problematik durchzusetzen. Dieser Trend nahm seinen Anfang im ersten Drittel des 16. Jahrhunderts, als die Komitate Protokolle über die Verhandlungen des Gerichts und später der Kongregationen in einem gemeinsamen Kongregationsprotokoll zu führen begannen und gipfelte nach der Mitte des 18. Jahrhunderts in der Aufteilung des gemeinsamen Protokolls in mehrere Amtsbücher. Diese dokumentieren schon die breiten Aktivitäten der Komitatsverwaltung im öffentlichen Verwaltungsbereich.

Der Erhaltungszustand der Schriftstücke des Preßburger Komitats machte es unmöglich, die Tätigkeit der Komitatsorgane vor allem im 16. Jahrhundert ausreichend kennen zu lernen. Die erhaltenen Briefe und Urkunden, die die lebhaften Kontakte mit den Städten dokumentieren, zeugen von einer gut gehenden Kanzlei. Es überrascht daher

⁶³ Štátny archív v Bratislave, Bratislavská župa I, inv. č. 100. Dekretálny protokol 1783–1790, pag. 97.

⁶⁴ SLOVENSKÝ BIOGRAFICKÝ SLOVNÍK, IV. zväzok, M–Q, Matica slovenská, Martin 1990, s. 376.

das Fehlen von Protokollen aus den Komitatssitzungen, egal ob des Gerichts oder der Kongregationen. Ihre Umschrift in Protokolle war noch Ende des 16. und 17. Jahrhunderts ziemlich sporadisch. Die Analyse des Inhalts der Kongregationsschriftstücke des Preßburger Komitats gestattete es die Art der Amtsführung dieser Institution, die Tätigkeit ihrer höchsten Organe und die Pflichten der einzelnen Funktionäre vor allem für die Zeit des 17. und 18. Jahrhunderts zu beleuchten. Vor dem Hintergrund der historischen Ereignisse von landesweiter Bedeutung spielte sich die „kleine“ Geschichte der Region ab, die die wichtigen Meilensteine der Historie manchmal mehr, manchmal weniger deutlich widerspiegeln.

Übersetzt von Ute Kurdelová

DIPLOMATICKÁ PRODUKCIA MESTEČKA KLÁŠTORA POD ZNIEVOM

JÚLIA RAGAČOVÁ

Ragačová, J.: Diplomatic Products of the Town Kláštor pod Znievom. Slovenská archivistika, Vol XXXIX, 2004, No 2, p. 28–47.

The study deals with the origin and development of diplomatic activity of the town Kláštor pod Znievom. The author tries to present the problem of origin, work and personnel of the town office according to the diplomatic analysis of the preserved documents produced by the town administration. The part of the study concerns the sphragistic development of Kláštor pod Znievom.

Auxilliary historical science. Diplomatics. Sphragistics.

PhDr. Júlia Ragačová, Ministerstvo vnútra SR, odbor archívov a registratúr, Križkova 7, 811 04 Bratislava

Zaujímavosťou regiónu Turca z hľadiska diplomatiky je, že v tomto pomerne malom a geograficky uzavretom priestore vedľa seba už v stredoveku pôsobilo viacero inštitúcií, ktoré vydávali písomné dokumenty pod vlastnou pečaťou. Od 13. storočia tu okrem jednotlivých mestečiek pôsobilo aj hodnoverné miesto konventu premonštrátov v Turci. Už v stredoveku začala vydávať listiny aj Turčianska stolica a viacerí farári. Práve ich možné ovplyvňovanie mohlo, podľa nášho názoru, urýchliť počiatky spisomňovania turčianskych mestečiek.¹

Stav bádania v regióne v oblasti pomocných historických vied

Z regionálnych prác, ktoré sa venujú sfragistike (okrem celoslovenskej práce J. Nováka), stojí za zmienku drobný, ale hodnotný príspevok M. Jeršovej z roku 1940.² O čo menej v danej oblasti M. Jeršová publikovala, o to väčšie sú jej priekopnícke zásluhy (spolu s konzervátorom Slovenského národného múzea v Martine P. Mendelom) pri záchrane a evidencii pečatidiel a zbieraní ich odtlačkov hlavne v turčianskom regióne. Práve ich zásluhou vznikla v Slovenskom národnom múzeu v Martine rozsiahla zbierka pečatidiel a ich odtlačkov pod ná-

¹ Autorka sa problematike spisomňovania turčianskych mestečiek venovala vo svojej rigóroznej práci RAGAČOVÁ, J.: Vznik a rozvoj diplomatickej činnosti turčianskych mestečiek (diplomaticko-sfragistická analýza). Bratislava, FF UK 2003, 125 s. + obrazová príloha, v ktorej je mestečku Kláštoru pod Znievom venovaná jedna kapitola. RAGAČOVÁ, J.: Diplomatická produkcia turčianskych mestečiek. In: Diplomatická produkcia v stredovekom meste. Zborník z rovnomennej konferencie konanej vo Zvolene 4.–6. septembra 2002 vo Zvolene (v tlači).

² JERŠOVÁ, M.: Pečate mesta Turčianskeho sv. Martina. In: Sborník Matice slovenskej pre jazykovedu, históriu a literárnu históriu, 18, 1940, s. 271–273.

zvom Sfragistika, ktorú môžeme právom pokladať za jednu z najväčších a najkvalitnejších v rámci celého Slovenska.³

V oblasti diplomatiky turčianskych mestečiek je výskum taktiež len v začiatkovej fáze. Otázky stredovekej diplomatiky turčianskych mestečiek sú dodnes takmer neznáme. Známa a častokrát citovaná štúdia doc. D. Lehotskej z roku 1959 pozná stredovekú diplomatickú aktivitu len v prípade Martina.⁴ Viacero novovekých písomných dokumentov z produkcie turčianskych mestečiek, zväčša sloveniká, publikovali vo svojich materiálových štúdiách P. Križko a F. V. Sasínek.⁵

Prínosné bolo aj medzivojnové obdobie a výskumné a publikačné aktivity Slovenského národného múzea v Martine. Ich výsledkom je až dodnes používaný dvojjazyčný inventár venovaný archívnemu materiálu Archívu Slovenského národného múzea v Martine. Márii Jeršovej, pracovníčke Archívu Slovenského národného múzea, sa v tomto období podarilo získať archívne fondy, alebo ich časti, všetkých turčianskych mestečiek okrem Kláštora pod Znievom a Sučian.⁶

V medzivojnovom období vzniklo aj viacero hodnotných prác z regionálnej histórie. Pri dnešnej absencii archívneho materiálu je veľmi prínosná napríklad monografia J. Žilku, prinášajúca dnes už z iných zdrojov neoveriteľné informácie o histórii fungovania samosprávy v Sučanoch.⁷ V období 60. rokov 20. storočia vznikla celá séria pomerne kvalitných obecných monografií s novými poznatkami aj z oblasti diplomatiky.⁸ V období 80. rokov je potrebné spomenúť

³ Doplnená zbierka SNM v Martine je v súčasnosti pod iným názvom uložená v Slovenskom národnom archíve v Bratislave a je rozdelená na dve časti: Zbierku pečatidiel a pečiatkovadiel a Zbierku pečatí a pečiatok I. Aj z tohto dôvodu je v Turci, v porovnaní so stavom v ostatných regiónoch Slovenska, zachované veľké množstvo starých pečatidiel.

⁴ LEHOTSKÁ, D.: Počiatky a vývoj mestskej listiny a listu na Slovensku do roku 1526. In: Sborník archívnych prací XIV, 1964, s. 88–118.

⁵ KRIŽKO, P.: List mestečka Mošoviec v Turci. In: SOKOL – časopis pre zábavu a poučenie, 5, 1866, s. 26. KRIŽKO, P.: Listy mestečka Mošoviec. In: Slovenský letopis (pre históriu, topografiu, archeológiu a etnografiu), 4, 1880, s. 337–344. KRIŽKO, P.: Listy mestečka Mošoviec. In: Slovenský letopis (pre históriu, topografiu, archeológiu a etnografiu), 5, 1881, s. 66–70. KRIŽKO, P.: Listy mestečka Mošoviec. In: Slovenský letopis (pre históriu, topografiu, archeológiu a etnografiu), 6, 1882, s. 257–260. SASÍNEK, F. V.: Listiny Turč. Sv. Martina. In: Letopis Matice slovenskej, 11, zv. 1, 1874, s. 70–105.

⁶ JERŠOVÁ, M.: Inventár archívu Slovenského národného múzea v Turčianskom sv. Martine I. Praha, Melantrich 1938, 77 s. JERŠOVÁ, M.: Inventár archívu Slovenského národného múzea v Martine II. Bratislava, SAV 1953, 57 s.

⁷ ŽILKA, J.: Z minulosti Sučian a ev. a. v. cirkvi sučianskej. Sučany, Ev. a. v. cirkev sučianska 1933, 363 s.

⁸ ŠTILLA, M. (zost.): Zniev a okolie. Banská Bystrica, Stredoslovenské vydavateľstvo 1963, 234 s. CHORVÁTH, M. a kol.: Slovenské Pravno a okolie. Banská Bystrica, Stredoslovenské vydavateľstvo 1964, 262 s. LIPPAN, M. a kol.: Mošovce. Banská Bystrica, Stredoslovenské vydavateľstvo 1971, 400 s. BELÁČIK, P. a kol.: Sučany. Pamätnica k 35. výročiu SNP. Martin, Osveta 1979, 296 s. + 16 príloh.

diplomovú prácu venovanú najstaršej mestskej knihe Mošoviec, ktorú obhájila v roku 1985 na Filozofickej fakulte UK Katarína Domková.⁹

V poslednom období najviac nových poznatkov k tejto problematike priniesla priekopnícka historická(!) práca archívára a historika J. Beňka o stredovekom Turci.¹⁰ Ostatné práce zväčša kvalitatívne nepresahujú úroveň kompilátov.

Z dejín mestečka

Prvá písomná zmienka o Turci je z roku 1113 v známej zoborskej listine, ktorou uhorský kráľ Koloman potvrdil majetky zoborského benediktínskeho opátstva.¹¹ Medzi nimi sa spomína aj najsevernejší majetok zoborského kláštora, ktorý ležal v okolí Kláštora pod Znievom.

Historicky najstarším mestečkom Turca bol Kláštor pod Znievom, zvaný aj Podhradie. Postupne sa vyvinul ako mestečko z podhradskej osady kráľovského hradu Turiec (neskôr zvaného Zniev). V roku 1251 tam vznikol premonštrátsky konvent Blahoslavenej Panny Márie, ktorý plnil funkciu hodnoverného miesta. Podhradie sa stalo jeho majetkom.¹² Kláštor pod Znievom získal mestské privilégiá od uhorského kráľa Bela IV. pred rokom 1266. Ich hodnoverné znenie je neznáme, predpokladáme, že iniciátormi ich vydania mohli byť remeselníci v službách kráľovského hradu.¹³ O dva roky neskôr priznal prepoš Daniel farárovi z Kláštora pod Znievom polovicu desiatkov. V roku 1332 sa pri súpise pápežských desiatkov spomína farár z Podhradia.¹⁴

Kláštor pod Znievom prišiel o časť svojich výsad po vykonštruovanom procese s kláštorom už v roku 1347. V spore s prepoštom predložili mešťania z Podhradia poškodenú výsadnú listinu so zlepenou pečaťou.¹⁵ Sudcovia pochybovali o pravosti tejto listiny, preto sa Kláštor pod Znievom dostal do väčšej závislosti od prepošta. Časť výsad si však aj neskôr zachoval a vyvíjal sa ďalej ako zemepanské mestečko.¹⁶ Ráz mestečka si Kláštor pod Znievom udržal aj v novoveku vďaka remeslám a neskôr aj obchodu. V portálnom súpise z roku 1534, keď Kláštor pod Znievom okupoval František Nári (Nyári), sa uvádza viacero remeselníkov, ktorí tento fakt potvrdzujú.¹⁷ V 16. storočí sa majiteľmi turčianskeho prepoštstva stali jezuiti. Počas ich pôsobenia vznikla v Kláštore pod Znievom lekáreň a papieraň.¹⁸ V roku 1643 potvrdil Ferdinand III. mestečku výsady na tri

⁹ DOMKOVÁ, K.: Kniha mestečka Mošoviec 1567–1882. Bratislava, FF UK 1985, 81 s. (diplomová práca).

¹⁰ BEŇKO, J.: Starý Turiec. Martin, Osveta 1996, 278 s.

¹¹ MARSINA, R.: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Bratislava 1971, s. 64.

¹² ŠIKURA, J.: Miestopisné dejiny Turca. Bratislava, SAV 1944, s. 63.

¹³ Presný dátum vydania privilégia nie je známy a je len rámcovo datované pred rok 1266 – pozri MIŠÍK, M.: Všeobecné dejiny, s. 24–25, 29–30. In: Zniev a okolie. Banská Bystrica, Stredoslovenské vydavateľstvo 1963; ŠIKURA, J.: c. d., s. 63.

¹⁴ ŠIKURA, J.: c. d., s. 66.

¹⁵ MIŠÍK, M.: c. d., s. 25, 30.

¹⁶ MIŠÍK, M.: c. d., s. 30, 34–35.

¹⁷ Magyar Országos Levéltár Budapest (ďalej iba MOL) E 158, Magyar kamara A 2667 – portálny súpis z roku 1534. Konkrétne sa uvádzajú sedlár, holič, krajčír a kováč.

¹⁸ Jezuiti (Spoločnosť Ježišova) z Trnavy získali Kláštor pod Znievom v roku 1586.

jarmoky a slobodný týždenný trh (v stredu). Listina sa odvolávala na staršie doklady o ich udelení.¹⁹ O niekoľko desaťročí neskôr – po ďalšom procese so zemepánom v roku 1666 – boli richtár a dvaja prísažní na „výstrahu“ popravení pred radnicou a mestečko prišlo o ďalšiu časť svojich privilégií.²⁰ Jeho stagnácia pokračovala a aj Matej Bel spomína začiatkom 18. storočia „biedny“ vzhľad mestečka.²¹ Jezuiti ho vlastnili až do zrušenia rehole. V roku 1775 sa Kláštor pod Znievom stal majetkom Trnavskej univerzity.²²

Podľa portálnych súpisov bol Kláštor pod Znievom v 16. storočí jedným z najmenších mestečiek Turca. V roku 1549 v ňom spísali len 16 port. Tento stav sa oproti takmer všetkým ostatným mestečkám v Turci zvýšil v druhej polovici 16. storočia. V roku 1578 bolo v mestečku 19 port a tento počet klesol po veľkej morovej epidémii v rokoch 1618–1619. V Kláštore pod Znievom bolo v tých rokoch len 7½ sedliackej a 3 želiarske porty. Súpis z roku 1647 zaznamenal 5 sedliackych a 1¼ želiarskej usadlosti.²³ V roku 1715 bolo v mestečku celkom 58 domácností.²⁴

Kláštor pod Znievom patril len k menším centráram remeselnej výroby v Turci. Napríklad v roku 1709 tu pôsobilo iba 6 remeselníkov.²⁵ Aj napriek tomu sa však postupne aj v Kláštore pod Znievom vytvorilo niekoľko cechových spoločenstiev. Ich existenciu dokladá len skromný archívny materiál. V 19. storočí tu pôsobil cech kolárov, ktorého pôsobenie dokladá aj pečatidlo z roku 1833,²⁶ ďalej cech čižmárov a spojený cech mlynárov, tesárov a stolárov.²⁷ Kláštor pod Znievom sa stal známym najmä vďaka rozvoju výroby papiera. V roku 1656 sa tu postavili dve papierne: dolná („mola chartacea inferior“) a horná („mola chartacea superior“).²⁸ Papierníckí majstri z Kláštora pod Znievom dodávali papier aj do okolitých turčianskych mestečiek. Od 18. storočia sa významným zdrojom obživy miestneho obyvateľstva stalo olejkárstvo, ktoré malo svoj základ v rehoľnej lekární.²⁹ Kláštor pod Znievom sa stal „kolískou“ turčianskeho olejkárstva a šafranictva.³⁰

¹⁹ MIŠÍK, M.: c. d., s. 65 (staršia listina o udelení trhových práv už vtedy neexistovala).

²⁰ MIŠÍK, M.: c. d., s. 57–61.

²¹ BEL, M. (ed. MARSINA, R. – SOPKO, J.): Turčianska stolica. Martin, Osveta 1989, s. 88.

²² JANKOVIČ, V.: Trnavská univerzita. Bratislava, Pamiatkový ústav 1995, s. 67.

²³ Pozri pozn. 17.

²⁴ ŠIKUŔA, J.: c. d., s. 67.

²⁵ LACKO, R.: Staré remeslá v Turci. In: Zborník Slovenského národného múzea (ďalej Zborník SNM) – Etnografia 36, 1995, s. 46.

²⁶ KUBOVČÍKOVÁ, J.: Pečatidlá turčianskych cechov. In: Zborník SNM – Etnografia 41, 2000, s. 141.

²⁷ Štátny archív v Bytči (ďalej ŠA By) – pobočka Martin. Cech čižmárov v Kláštore pod Znievom. Cech mlynárov, tesárov a stolárov v Kláštore pod Znievom. Podľa M. Mišíka tu pôsobil len jediný cech – cech ševcov, ktorý v rokoch 1719–1730 odvádzal vosk na kostonol. Cech v priebehu 18. storočia aj zanikol. Údaje čerpal z archívneho materiálu farského úradu, ktorý dnes už neexistuje. MIŠÍK, M.: c. d., s. 64.

²⁸ DECKER, V.: Ručné papierne v Turci. Martin, Matica slovenská 1956, s. 8.

²⁹ Okrem predaja liekov trhali miestni olejkári tiež špeciálnymi nástrojmi zuby a púšťali žilou (sekali žilu). Najznámejší olej, ktorý vyrábali tunajší olejkári, bol tzv. „oleum carpa-

Pôvodný románsko-gotický farský Kostol sv. Mikuláša z druhej polovice 13. storočia, prestavaný v 18. storočí v barokovom slohu, sa zachoval až do súčasnosti.³¹ Vznikol v rovnakom období ako premonštrátsky konvent. J. Beňko uvádza, že patrocínium sv. Mikuláša sa spája s príchodom cudzích kolonistov do mestečka v polovici 13. storočia. Pôvodným patrocíniom kostola bol podľa neho sv. Michal.³²

Škola vznikla pri premonštrátskom konvente v Kláštore pod Znievom pravdepodobne už v stredoveku. Konkrétnejšie informácie o jej činnosti však nepoznáme. V rokoch 1586–1598 tu sídlilo jezuitské gymnázium a kolégium, ktoré však bolo neskôr presunuté do Šale.³³ V Kláštore pod Znievom ostala pravdepodobne len nižšia škola. Koncom 18. storočia bolo patrónom školy mestečko. V roku 1789 tu vznikla tiež osobitná, tzv. „robotná“ škola pre dievčatá.³⁴ V roku 1869 vzniklo v Kláštore pod Znievom slovenské gymnázium.

Z pôvodne určite bohatého archívu mestečka, ktorý ešte koncom 19. storočia obsahoval aj stredoveké listiny, sa zachoval iba drobný zlomok.³⁵ Ten obsahuje len niekoľko písomností z obdobia od druhej polovice 18. storočia.³⁶ Bohatým

ticum“. KUŽEL-ZNIEVČAN, V.: Olejkári – šafraníci – hauzíri. In: Kmetianum 3, Martin, Osveta 1974, s. 52.

³⁰ K problematike turčianskeho olejkárstva a šafraníctva pozri aj HROZIENČÍK, J.: Turčianski olejkári a šafraníci. Bratislava, Tatran 1981, 176 s. textu + 68 s. prílohy.

³¹ KOŁ.: Súpis pamiatok na Slovensku II. Bratislava, Obzor 1968, s. 46–47.

³² BENKO, J.: Zo starších sídelných dejín Turca. In: Zborník SNM – Etnografia 36, 1995, s. 32. V polovici 13. storočia podľa neho premonštráti pozvali nemeckých a valónskych staviteľov a remeselníkov, aby rozšírili kláštorň komplex s Kostolom Panny Márie. Po uskutočnení týchto stavebných úprav spolu s domácim obyvateľstvom prestavali starší Kostol sv. Michala a zasvätili ho Mikulášovi.

³³ RUŽIČKA, V.: Školstvo na Slovensku v období neskorého feudalizmu. Bratislava, SPN 1974, s. 145; FELIX, J. (zost.): Kláštor pod Znievom Dôveryhodné miesto. Pamätnica vydaná v Roku kresťanskej kultúry 1999 na Slovensku. Bratislava, Šport Press 1999, s. 22.

³⁴ Štátny archív v Banskej Bystrici (ďalej ŠA BB), Turčiansko-Zvolenská župa – Scholastika, inv. č. 150/67. Archív Rímskokatolíckeho farského úradu v Kláštore pod Znievom. Kanonická vizitácia z roku 1821, f. 26.

³⁵ Pre nespracovanosť je v Slovenskom národnom archíve (ďalej SNA) v Bratislave obmedzená možnosť štúdia archívnych fondov rodov Révai, Zai a Nyári. Takmer neprístupný je nespracovaný archívny fond Hodnoverné miesto Konventu premonštrátov v Turci. Tieto fondy sú pre komplexné skúmanie dejín mestečiek Turca kľúčové. Z týchto objektívnych dôvodov sa autorka štúdie zamerala a analyzovala archívne dokumenty, ktorých pôvodcom bolo mestečko Kláštor pod Znievom a sú uložené najmä vo fondoch martinskej pobočky Štátneho archívu v Bytči a v Archíve literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice v Martine.

³⁶ Ešte v roku 1881 F. V. Sasínek citoval vo svojej práci odpis listiny z roku 1505 nachádzajúcej sa v „archíve mestečka Kláštora“ – SASÍNEK, F. V.: Kláštor pod Znievom. In: Slovenský letopis, 5, 1881, s. 210–215. Zachované dokumenty sú vyčlenené ako samostatný archívny fond pod názvom Mestečko Kláštor pod Znievom a sú uložené v martinskej pobočke Štátneho archívu v Bytči. Fond Mestečko Kláštor pod Znievom prevzal martinský archív 19. septembra 1956. Spracovala ho a bádateľskej verejnosti formou združeného inventára v roku 2002 sprístupnila Katarína Sadloňová. SADLOŇOVÁ, K.: Mestečko Mošovce a Kláštor pod Znievom 1564-1899. Združený inventár. ŠOKA Martin 2002, 37 s.

zdrojom informácií o mestečku bol aj dnes už takmer neexistujúci archív rímskokatolíckeho farského úradu. Obsahoval niekoľko desiatok fasciklov novovekého písomného materiálu využívaného regionálnou historiografiou ešte v 60. rokoch 20. storočia. Ako sme sa presvedčili pri našej bádateľskej návšteve, zachovali sa z neho už len kanonické vizitácie a niekoľko osamotených starších dokumentov.³⁷

Diplomatická produkcia mestečka

Jediným konkrétnym dokladom diplomatickej činnosti Kláštora pod Znievom zo stredovekého obdobia je až dosiaľ stredoveké pečatidlo, o ktorom stručnú zmienku publikoval J. Novák. Pečatidlo je datované do obdobia 15. storočia.³⁸ Obsahom pečatného poľa je sv. Mikuláš.³⁹ Podotýkame však, že už v roku 1347 je medzi mešťanmi doložený magister (majster) Pavol Literatus, čo dokazuje, že už v tomto období tu existovala gramotnosť, a tým aj predpoklady pre možné diplomatické aktivity alebo ich požiadavku zo strany mešťanov.⁴⁰ Nevylučujeme, že v stredoveku tieto činnosti, aj vzhľadom na závislosť na zemepánovi, mohla pre mestečko vykonávať aj kancelária konvetu (hodnoverného miesta).⁴¹

Len ojedinele zachované dokumenty z obdobia do polovice 18. storočia nedovoľujú definitívne rozhodnúť, či v Kláštore pod Znievom trvalo fungovala kancelária so stálym notárom. Doklady zo 16. storočia sú rozporuplné a nesvedčia ešte o stabilizovanej kancelárskej činnosti v mestečku.⁴² Najstarším zisteným dokladom diplomatickej aktivity je slovenský list adresovaný Trenčínu. V roku 1531 sa napríklad panský úradník Ján Medvecký vyskytuje ako svedok v slovenskom liste mestečka Kláštora pod Znievom. Nevylučujeme, že bol aj jeho pisárom. Pre preverenie písárskej ruky písomnosti, žiaľ, chýba akýkoľvek porovná-

³⁷ Z dokumentov uložených vo farskom archíve v množstve vyše 100 fasciklov spisového materiálu čerpal ešte v roku 1963 M. Mišík pri príprave svojej kapitoly o dejinách Znieva do miestnej monografie – pozri pozn. 13. MIŠÍK, M.: c. d., s. 24–29. Za sprístupnenie dnes zachovaného torza farského archívu ďakujem miestnemu rímskokatolíckemu farárovi – dekanovi Pavlovi Vaňovi. Podľa jeho informácií sa archívny materiál pri striedaní viacerých kňazov stratil, časť z neho si vypožičali miestni historici a nevrátili ho (osobná návšteva autorky v apríli 2003). Rovnako neúspešné bolo aj pátranie v archíve Slovenskej provincie Kongregácie sestier Najsvätejšieho Spasiteľa, ktorá od roku 1952 do roku 1998 sídlila v Kláštorenej budove (list provinciálnej predstavenej sr. Fabiány Tkáčovej zo dňa 7. 5. 2003 v archíve autorky).

³⁸ NOVÁK, J.: Slovenské mestské a obecné erby (II. vydanie). Martin, Osveta 1972, s. 201.

³⁹ Tamže. K rozšíreniu a variáciám postavy sv. Mikuláša na pečatidlách najnovšie pozri – NOVÁK, J.: Cirkevné motívy na sfragistických pamiatkach - významný prameň nielen k cirkevným dejinám. In: Historické štúdie 42, 2002, s. 159–165.

⁴⁰ MIŠÍK, M.: c. d., s. 30.

⁴¹ V uvedenom roku písomnila napríklad dohodu prepošta Bernarda s hosťom – „hospitom“ Jánom Mikisom z Rajca. Ján Mikis dohodou získal za každoročnú platbu opustenú exemptnú usadlosť v Kláštore pod Znievom s cieľom jej osídlenia. MIŠÍK, M.: c. d., s. 30–31.

⁴² Predpokladáme, že v období po roku 1526, keď pri bojoch medzi prívržencami Ferdinanda I. a Jána Zápoľského konvent dočasne zanikol, mohli notárske služby pre mestečko príležitostne vykonávať aj pisári v službách hradu Zniev.

vací materiál, a preto túto otázku – kto bol pisárom spomínaného listu – nemôžeme definitívne uzavrieť.⁴³ Z druhej polovice 16. storočia poznáme aj viaceré listy z produkcie úradníkov panstva pochádzajúce z rokov 1582, 1584 a 1587.⁴⁴

V roku 1587 sa mestečko a aj panský úradník v Kláštore pod Znievom František Symše spolu tri razy obrátili na magistrát mesta Banskej Bystrice s prosbou o pomoc pri potrestaní vrahov istého Martina Kezeka, ktorý slúžil v Banskej Bystrici.⁴⁵ Dva listy sú napísané v slovenskom jazyku, tretí je latinský. List podpísaný mestečkom je formulárovo takmer úplne zhodný s listom Františka Symšeho (kde sa on uvádza ako autor). Preto ho možno s najväčšou pravdepodobnosťou označiť aj za autora listu napísaného mestečkom. Tretí list z roku 1587 je napísaný v latinskom jazyku (pozri obr. 1). Podľa paleografického rozboru je jeho autorom notár Mošoviec, ktorého sme označili pri diplomatickom rozbere najstaršej mošovskej mestskej knihy ako pisársku ruku „B“.⁴⁶ Tieto skutočnosti dovoľujú predpokladať, že v druhej polovici 16. storočia napriek existencii stredovekého pečatidla nemal Kláštor pod Znievom s najväčšou pravdepodobnosťou ešte stáleho notára. Listy sú zaujímavé aj z hľadiska chronológie, pretože obsahujú údaj o ich datovaní už podľa zreformovaného gregoriánskeho kalendára.⁴⁷

Druhá dvojica listov adresovaná mestu Kremnici, ktorú však poznáme len zo staršej literatúry, pochádza z rokov 1596–1597. Predpokladáme, že tieto listy majú s najväčšou pravdepodobnosťou svoj pôvod už v kancelárii mestečka. Prvý list z roku 1596 priamo uvádza, že pri pokonaní Hieronyma Organistu a Mojžiša Zakovského vydalo mestečko Hieronymovi už skôr svedeckú listinu o tom, že sa s druhou stránkou vyrovnal. Formulárovo sú listy prácou jednej osoby. Chronologicky ďalším dokladom z kancelárie mestečka je testament z roku 1616 s pečaťou mestečka. Deperditný testament sme, žiaľ, nemali možnosť skúmať v origináli. Poznáme ho len z citácie zo staršej literatúry. Testament začínal slovnou invocáciou Svätej Trojice a pokračoval subjektívnou intituláciou v tvare (Ja, Matej Kračun pri dobrej pamäti...)⁴⁸

Ďalšie písomné dokumenty z činnosti kancelárie mestečka Kláštora pod Znievom poznáme až z obdobia 18. storočia. Ich nejednotnosť naznačuje, že kance-

⁴³ VARSÍK, B. (ed.): Stredoveké listy a listiny z 15. a 16. storočia. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956, s. 372/ č. 264.

⁴⁴ Všetky tri listy (list Juraja Lendeciho a Michala Ziliho z 29. júna 1582; list Juraja Lomdrociho a Imricha Vytesa z 11. januára 1584 a list Františka Symšeho z 26. apríla 1587) spolu so súborom mladších dokumentov z obdobia 16. – zač. 19. storočia týkajúcich sa Kláštora pod Znievom edoval v roku 1881 v Slovenskom Letopise SASINEK, F. V.: c. d., s. 210–215. List Juraja Lomdrociho a Imricha Vytesa z 11. januára 1584 je uložený v ŠA BB – pobočka Banská Bystrica. Magistrát mesta Banská Bystrica (ďalej MMBB), fasc. 312/76. List Františka Symšeho z 26. apríla 1587 je uložený v ŠA BB – pobočka Banská Bystrica. MMBB, fasc. 433/113.

⁴⁵ SASINEK, F. V.: c. d., s. 213–214.

⁴⁶ Pozri kapitolu Mošovce, časť venovanú mestským knihám (pisár „B“) In: RAGAČOVÁ, J.: Vznik a rozvoj diplomatickej činnosti turčianskych mestečiek (diplomaticko-sfragistická analýza). Bratislava, FF UK 2003, s. 39–40 (rigorózna práca).

⁴⁷ „...iuxta novum kalendarium...“.

⁴⁸ MIŠÍK, M.: c. d., s. 66.

lárska činnosť v Kláštore pod Znievom nebola na rozdiel od ostatných turčianskych mestečiek ešte ani v 18.–19. storočí úplne ustálená. Svedčia o tom napríklad aj testamenty. Najstarší z nich je testament Juraja Duchoňa z roku 1709.⁴⁹ Spísali ho pri osobnej návšteve u testátora richtár a prisažní (pravdepodobným autorom je jeden z nich).⁵⁰ Testament je napísaný v slovenskom jazyku na zloženom hárku papiera a má 4 strany. Dokument nie je spečatený a nemá ani nijakú koroboráciu. Jeho skladba je typická pre testamenty. Začína invokáciou, ktorá je zmiešaná. Slovná invokácia Svätej Trojice je spojená so symbolickou. Tvoria ju viaceré krížiky, ktoré sú vložené do jednotlivých slov. Invokácia tvorí samostatný riadok. Narácia je objektívne štylizovaná. Testátor informuje o svojom dobrom mentálnom stave, žiada o kresťanský pohreb a menuje svedkov právneho aktu – spomínaného richtára a prisažných. Nasleduje dispozícia, ktorá sa rozdeľuje do jednotlivých bodov. Vľavo dole pod textom je datovacia formulka (podľa rímskeho kalendára), vpravo dole sú podpisy richtára a prisažných.

Testament Matúša Škultétyho z roku 1742 spísali pri osobnej návšteve u testátora richtár a prisažní (pravdepodobným autorom je jeden z nich – Matúš Kráľ). Testament je napísaný na papieri rovnobežne s užšou stranou písacej látky. Priestor pre text bol nalinkovaný ceruzou a text napísaný hnedým atramentom. Dokument nie je spečatený a nemá ani žiadnu koroboráciu. Jeho skladba sa veľmi podobá predchádzajúcemu testamentu. V samostatnom riadku je názov dokumentu (testamentu), nasleduje zmiešaná invokácia „+ amen“, ktorá tiež tvorí samostatný riadok. Narácia je objektívne štylizovaná. Testátor informuje o svojom dobrom stave a menuje svedkov právneho aktu – spomínaného richtára a prisažných. Nasleduje dispozícia, ktorá sa rozdeľuje do štyroch bodov. Vľavo dole pod textom je datovacia formulka (podľa rímskeho kalendára), vpravo dole sú podpisy richtára a prisažných.⁵¹

Notár mestečka Jakub Kasák vyhotovil v roku 1829 ďalší testament pre Michala Mališku, ktorý odkázal celý svoj majetok manželke Zuzane. Pochovať ho však podľa testamentu mali na vlastné finančné náklady jeho dvaja bratia – Ján a Juraj – alebo ich manželky, pretože ho nevyplatili z rodinného majetku (krčmy).⁵² Ako sme sa dozvedeli z poznámky na tretej strane testamentu, jeho posledná vôľa nebola splnená. Jakub Kasák spísal svedectvo mestečka o tom, že vdova Zuzana Mališková zaplatila 16. augusta 1829 za pohreb svojho manžela. Svedectvo podpísal richtár Matej Ferenčík, štyria prisažní a notár mestečka. Testament bol vyhotovený na dvojhárku papiera, ktorý pochádzal z kremnickej papierne,⁵³ čiernym atramentom. Je spečatený pritlačenou pečaťou vľavo pod

⁴⁹ SNA Bratislava. Zbierka písomností rôznej proveniencie (Topografica), inv. č. 190.

⁵⁰ Tamže.

⁵¹ Tamže.

⁵² Tamže. Testament daroval Muzeálnej slovenskej spoločnosti v roku 1902 pán Černoch z Kláštora pod Znievom.

⁵³ Na základe vodoznaku sme určili, že papier pochádza z dielne kremnického majstra Jána Novotného.

textom, ktorá je poškodená. Testament Michal Mališka aj vlastnoručne podpísal.⁵⁴

Ďalšie zistené dokumenty z kancelárie mestečka poznáme z roku 1789. V tomto roku spísal notár mestečka Tomáš Petrikovič v spoločnej listine kontrakt Kláštora pod Znievom a dediny Lazany s predstaviteľmi Turčiansko-Zvolenskej stolice. Dokument súvisí s vydržiavaním dvoch škôl (normálnej a robotnej – určenej na výučbu domácich prác pre dievčatá) v mestečku Kláštore pod Znievom.⁵⁵ Svedecká listina sa zachovala v origináli aj v mladšom odpise. Skladba listiny je pomerne jednoduchá. Na intituláciu nadväzuje priamo narácia vedno s dispozíciou. Za nimi pokračuje koroborácia spolu s datovacou formulkou. Podľa koroborácie bola listina spečatená pečaťami zúčastnených strán, ktoré ju navyše aj podpísali.⁵⁶ Podobnú štruktúru má aj svedecká listina mestečka Kláštora pod Znievom o kúpe domu na „Na Riadku“ spolu s lazom Jozefom Škultétym. Vydal ju ten istý notár v roku 1790.⁵⁷ Táto listina sa zachovala v origináli. Je spečatená pritlačenou pečaťou s clonou vľavo pod textom. Listinu nad pečaťou podpísal aj notár. Podľa slovného spojenia: „extradatum per...“ nevycludujeme, že ide o výpis z (nezachovanej) mestskej knihy Kláštora pod Znievom. Ten istý notár vyhotovil v roku 1789 aj ďalšie svedectvo mestskej rady, v ktorom predstavitelia mestečka potvrdzujú, že Ján Duchoň, prezývaný Šarkan, si od Matúša Jeleňa požičal 60 zlatých, za ktoré mu dal do zálohy časť svojej kopanice.⁵⁸ Štruktúra listiny sa zhoduje s predchádzajúcou. Listina bola opäť potvrdená pritlačenou pečaťou s clonou vľavo pod textom. Podpísal ju notár mestečka (nad pečaťou) a podpisy predstaviteľov mestečka sa nachádzajú vpravo pod textom. Pri písaní textu si notár pomáhal slabo viditeľným riadkovaním vyhotoveným ceruzkou.

Notár Ján Prokša vyhotovil 16. januára 1825 listinu, ktorou predstavitelia mestečka dosvedčujú čestný pôvod Kláštorečana Františka Paukera, syna kolárskeho majstra, a zároveň potvrdzujú, že sa dva roky učil kolárskemu remeslu.⁵⁹

⁵⁴ „...tato gest ostatna moga wula a zjadost moga vlastnu Ruku podepsana pri pritomnosti Uradu niže podpisaneho Obicegna Mestečka pečetu potvrdena.“ SNA Bratislava. Zbierka písomností rôznej proveniencie (Topografica), inv. č. 190. Ďalšie testamenty z druhej polovice 19. storočia sú uložené v Archíve literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice v Martine (ďalej ALU SNK Martin). Medzi nimi sa nachádza napríklad testament Gabriela Duchoňa z 11. februára 1864, ktorý v dome testátora vyhotovil notár mestečka Ignác Prokša. ALU SNK. Zbierka spracovaných jednotlivín – testamenty (1849–1886), sign. J 3412.

⁵⁵ ŠA BB. Turčiansko-Zvolenská župa – Scholastika, inv. č. 150/67. Archív Rímskokatolíckeho farského úradu v Kláštore pod Znievom. Kanonická vizitácia z roku 1821, f. 26.

⁵⁶ „Toto všeccko pro nevyhnutedlne zachowaní podepsaním gmen našich a položením pečeti potwrdzugeme.“ Na originálnom vyhotovení listiny sa zachovali iba odtlačky pečatí Alexeja Lehockého (podslúžny) a Imricha Havora (dvorský radca, administrátor Banskobystrického dištriktu). Pečať Kláštora pod Znievom, Lazian a Jána Klaniczaya (školský vizitátor) niekto „odborne“ z listiny vyrezal. ŠA BB. Turčiansko-Zvolenská župa – Scholastika, inv. č. 150/67.

⁵⁷ ŠA By – pobočka Martin. Mestečko Kláštore pod Znievom, inv. č. 2.

⁵⁸ SNA Bratislava. Zbierka písomností rôznej proveniencie (Topografica), inv. č. 190.

⁵⁹ Tamže.

Na listine je pritlačená pečať pod textom vľavo. Z 19. storočia pochádzajú ešte aj ďalšie dokumenty vyhotovené v kancelárii mestečka – kúpnopredajné zmluvy⁶⁰ a obligácie.⁶¹

Úradné knihy

Začiatky vedenia mestských kníh sú v Kláštore pod Znievom bližšie nedatovateľné. Zachoval sa totiž len ich zlomok vedený od druhej polovice 18. storočia. Ide o protokol mestečka z rokov 1769–1878.⁶² Kniha má rozmery 41,7 cm × 26 cm. Väzba sa nezachovala. Paginácia začína od strany 71. Písacou látkou je papier. Vodoznaky sme nezistili. Záznamy sú vyhotovované atramentom hnedej a čiernej farby. Sú písané striedavo v latinskom a slovenskom jazyku. Spečatenie jednotlivých záznamov sme nezistili.

Záznamy vyhotovoval vždy notár mestečka. Sú veľmi rôznorodé, a preto protokol možno označiť ako zmiešaný. Na prvej strane protokolu sa nachádza pamätný záznam o mestskej poľovačke, ktorá sa uskutočnila 3. februára 1827 a zúčastnili sa na nej len mešťania. Pripojený je aj presný zoznam účastníkov.⁶³ Ďalšie záznamy sú majetkovoprávneho charakteru. Ide predovšetkým o kúpnopredajné zmluvy.⁶⁴ Časté sú vzájomné majetkové pokonania medzi súrodencami. Napríklad 7. júla 1798 sa takéto pokonanie uskutočnilo medzi bratmi Točekovcami, Jánom a Matejom. K vzájomnej spokojnosti si rozdelili zeme a lúky, ktoré budú ďalej užívať aj ich potomkovia. V prípade nedodržania zmluvy bol vinník povinný zaplatiť 10 dukátov. Pokonanie vyhotovil notár mestečka Ján Tencer. Okrem majetkovoprávných zápisov sa v protokole nachádza napríklad preškrtnutý záznam – označený ako „nota“ z 5. septembra 1826.⁶⁵ Zo záznamu sa dozvedáme, že celé mestečko pobúrilo konanie Juraja Majera, ktorý sa správal v rozpore so „starobylým obyčajom kláštorským“ a proti úradu mestečka. Preto obyvatelia mestečka na čele s richtárom Matejom Točekom zapísali túto udalosť do protokolu s konštatovaním, že nakoľko ide o „večne nespokojného“ človeka, nechcú viac, aby zastával funkciu v mestskom predstavenstve. Zároveň sa rozhodli, že menovaného nebudú už voliť ani na post richtára. Kauza mala aj svoje

⁶⁰ Napríklad kúpnopredajná zmluva o odpredaji časti majetku medzi Máriou Petercovou a Máriou Orságovou z 25. 10. 1862. SNA Bratislava. Zbierka písomností rôznej proveniencie (Topografica), inv. č. 190.

⁶¹ Jozef Matušovič si vypožičal od Juraja Bartoška 20 dukátov, za čo mu dal dočasne do užívania roľu nad mestečkom. Dohodu spísal notár mestečka Ján Prokša 3. 9. 1820. ALU ŠNK Martin. Zbierka spracovaných jednotlivín – dohody, sign. J 3414.

⁶² ŠA By – pobočka Martin. Mestečko Kláštor pod Znievom. Protokol mestečka 1769–1878, inv. č. 1. Najstaršia zmienka o vedení mestských kníh v Kláštore pod Znievom pochádza z roku 1714, keď sa spomína dnes už neexistujúci „Protocollum oppidi“ s majetkovoprávnymi záznamami. ALU ŠNK Martin. Osobný fond Františka Hrušovského, sign. 102 J 12.

⁶³ Tamže.

⁶⁴ Tamže. Z roku 1769 bola uzavretá napr. kúpnopredajná zmluva medzi Jánom Dalikom a Jozefom a Jánom Drozdovcami. V roku 1788 sa uskutočnila kúpa medzi Annou Chimovou a bratmi Jozefom a Jurajom Brnovcami.

⁶⁵ Tamže.

právne pokračovanie. Z jeho záveru vyplynulo, prečo je zápis preškrtnutý. Celý prípad prešetrovala panská stolica, ktorá nakoniec Juraja Majera 12. augusta 1829 rehabilitovala. Z tohto dôvodu bol zápis preškrtnutý. Ďalší zaujímavý záznam bol vyhotovený 1. septembra 1847. Ide o potvrdenie mestečka pre Jána Siraňa o tom, že ho prijímajú za svojho spoluobyvateľa a mešťana, lebo si chce za manželku vziať miestnu vdovu Veroniku Miliovú.⁶⁶

Protokol plnil zároveň aj funkciu účtovnej knihy mestečka. Našli sme v ňom aj štvrťročné (kvartálne) vyúčtovania príjmov a výdavkov mestečka. S prvým takýmto zápisom sme sa stretli až v roku 1840.⁶⁷ Kláštor pod Znievom si určite osobitne evidoval a kontroloval svoje príjmy a výdavky aj v skoršom období (podobne ako tak činili ostatné turčianske mestečka). Starší účtovný materiál sa ale nezachoval. Skladba účtovných záznamov v dochovanom protokole je temer identická (ako napr. v Turanoch), len s tým rozdielom, že v Kláštore pod Znievom vyhotovovali štvrťročné vyúčtovania.⁶⁸ Jednotlivé položky a tiež finančné sumy sú veľmi rôzne a pestré. V roku 1840 kúpili napríklad jeden rys papiera „pre mesku potrebu“, horárovi dali na krpce, dvoje čižiem zaplatili vicerichtárom, kováčovi zaplatili za robotu pri studniach a pod.⁶⁹

Okrem tohto protokolu sa zachovala tiež Kniha mestských účtov so záznamami z rokov 1847–1853.⁷⁰ Na základe štúdia sme dospeli k názoru, že ide o kontribučnú knihu – knihu poplatkov. Jej vznik nevieme časovo presne určiť, pretože aj v tomto prípade prvé strany chýbajú. Niektoré ich násilne vytrhol a zanechal po svojom čine ešte stopu – útržok z jednej strany.⁷¹ Kniha má rozmery 25 cm × 40,5 cm. Je zaviazaná v peknej a pomerne zachovanej koženej väzbe. Písacou látkou je drsnejší, hrubší papier. Skoro v celej knihe je tónovaný domodra. Podľa zistených vodoznakov pochádza z nepskej papierne od majstra Antona Losa, ktorý vo funkcii nájomcu papierne vystriedal majstra Antona Erba v 40. rokoch 19. storočia.⁷² Strany v knihe sú nepaginované. Zápisy tvoria len asi štvrtinu knihy. Štruktúra jednotlivých záznamov je identická. Na začiatku je napísaná jednovetná formulácia obsahujúca časový údaj, počas ktorého sa prí-

⁶⁶ Tamže.

⁶⁷ Najmladšie účtovné záznamy mestečka, ktoré sa nám podarilo nájsť, pochádzajú zo 70. rokov 19. storočia. Pre každý rok sa viedol osobitne zviazaný zošitok, v ktorom sa evidovali príjmy a výdavky. Položky sa zapisovali chronologicky. Napr. 4. septembra 1874 vyplatilo mestečko notárovi Alexandrovi Končekovi plat vo výške 20 zl. ALU SNK Martin. Fond rodiny Capko, sign. M10 CH1.

⁶⁸ Pozri pozn. 1 (kapitola venovaná mestečku Turany).

⁶⁹ Tamže. S položkami ako oprava pečatidla, jeho zhotovenie, nákup atramentu, príp. iných kancelárskych potrieb sme sa v záznamoch nestretli.

⁷⁰ SNA Bratislava. Zbierka písomností rôznej proveniencie (Topografica), inv. č. 190.

⁷¹ Tamže. Knihu daroval Muzeálnej slovenskej spoločnosti v roku 1899 Juraj Porubský.

⁷² DECKER, V.: c. d., s. 24. Papier obsahuje viaceré vodoznaky: „Ao LOS o“ v prvom riadku, v druhom pod ním „NETZPAL“. V protokole sa ďalej striedajú vodoznaky, kde v hornej časti strany je buď uvedené slovo „NETZPAL“ alebo v dolnej časti „E o LOOS“. Posledným vodoznakom, ktorý sa tu vyskytuje, je veľký uhorský znak. SNA Bratislava. Zbierka písomností rôznej proveniencie (Topografica), inv. č. 190.

slušné poplatky budú vyberať.⁷³ Potom pokračuje tabuľka nakreslená ceruzkou. Rozčleňuje sa na niekoľko stĺpcov. Záhlavie tabuľky obsahuje poradové číslo, meno a priezvisko platiteľa, sumu, ktorá sa odvádza do mestskej pokladne, sumu odvádzanú stolicí a súčet oboch súm. Do poslednej kolónky sa zaznamenávalo, akú sumu dotyčná osoba reálne zaplatila a akú sumu ešte dlhuje. Na konci každej strany sa sčítali všetky údaje v jednotlivých stĺpcoch a na konci roka sa urobilo záverečné vyúčtovanie. V ňom sa urobil aj krátky záznam, ktorý vyhotovil buď richtár mestečka alebo slúžny.⁷⁴ Počas rokov 1847/1848 platilo poplatky v Kláštore pod Znievom 125 ľuďí. Zaujímavosťou iste je, že v knihe je osobitne urobená tabuľka pre „nobiles et libertini“ z mestečka. V spomínanom období je v nej zaznačených osem mien.⁷⁵

Zo zachovaného archívneho materiálu sme vyhotovili menný zoznam notárov Kláštora pod Znievom, ktorý prikladáme v prílohe.

Pečatidlá a pečate

Najstarším známym pečatidlom a zároveň tiež dokladom diplomatickej činnosti Kláštora pod Znievom je už spomínané gotické pečatidlo z 15. storočia, publikované J. Novákom. Jeho použitie, po ktorom sa však zachovali len stopy, predbežne predpokladáme len na liste z roku 1531. V tomto prípade bol jeho odtlačok použitý vo funkcii uzatváraciej pečate, ktorej stopy sa nachádzajú na dorze listu. V texte listu sa priamo spomína, že mestečko bolo požiadané vydať svedectvo pod svojou pečaťou. Koroborácia bližšie neopisuje funkciu pečate, ktorá je uvedená len ako „pezet nasse“. Na základe toho predpokladáme, že Kláštor pod Znievom v tomto období používal len jedno – a to už vyššie uvedené gotické pečatidlo.⁷⁶ Napriek absencii odtlačkov pečatidla v mladšom archívnom materiáli sa však typárium zachovalo až do 20. storočia. Nevylučujeme, že jeho absencia na mladších dokumentoch súvisí s tým, že kruhopis, ktorý Kláštor pod Znievom označuje ako mesto – „civitas“, bol v novoveku už neaktuálny. Odtlačok gotického pečatidla spolu s odtlačkami ďalších mladších pečatidiel Kláštora pod Znievom získalo Slovenské národné múzeum v Martine do svojich zbierok v období tesne pred druhou svetovou vojnou. Uložený bol v zbierke Sfragistika.⁷⁷ V súčasnosti je zbierka pod zmeneným názvom Zbierka pečatí a pečiatok I. uložená v Slovenskom národnom archíve v Bratislave. Pečať je okrúhla a má priemer 43 milimetrov.⁷⁸ Minuskulná latinská gotická legenda znie: „·sigillum ·ciuitatis ·dicte ·varala“. Jednotlivé slová legendy sú oddelené

⁷³ „Na rok 1847/8 contribuenszi Znio = Warallyszti budu platit:“ alebo „1849/50 Roku Mestečko Znyovárallya bude platit nasledoune:“ Tamže.

⁷⁴ Tamže.

⁷⁵ Tamže.

⁷⁶ Pozri pozn. 38 (J. Novák, opis pečatidla) a 30. VARSÍK, B.: c. d., s. 372/č. 264 – koroborácia znie: „...a p[ro] obecny spravdlovost tento list pod pecze[ty] nassy vidavame a je[m]u to vyznaty a vysvedczyty muozeme, nebo to sme dluzny jeden azdy uczinity“.

⁷⁷ Bližšie o okolnostiach vzniku zbierky v Archíve Slovenského národného múzea v Martine pozri pozn. 2.

⁷⁸ SNA Bratislava. Zbierka pečatí a pečiatok I., inv. č. 116/tab. V. Pozri obr. 2.

bodkami. Zaujímavé je, že legenda pečatidla, ktorá označuje Kláštor pod Znievom ako mesto, bola neaktuálna už v čase svojho vzniku, keďže Kláštor pod Znievom bol v 15. storočí už len zemepanským mestečkom. Nevylučujeme, že vzhľadom na legendu mohlo mať pečatidlo staršiu predlohu, podľa obsahu pečatidla (svätec) asi zo začiatku 14. storočia(?). Puncovaný pás oddeľuje legendu od poľa. V poli pečate sa nachádza figúra sv. Mikuláša, ktorého si tam mestečko dalo vyryť ako patróna svojho farského kostola. Svätý Mikuláš je zobrazený ako biskup – v mitre, v dlhom splývavom plášti a s biskupskou berlou otočenou závitom von v pravej ruke a so žehnajúcou ľavicou. Nad ľavou žehnajúcou rukou má vyrytú ružičku. Po bokoch biskupa je dvojica stĺpov a on stojí na podstavci, ktorý je zobrazený vystupujúcou linkou, pokrytou dvojicami bodiek usporiadaných nad sebou (dvojbodky). Stĺpy sú v hornej časti ukončené rastlinným motívom a spojené oblúčikom rovnako ako podstavec pokrytý dvojbodkami. Priestor medzi stĺpmi a puncovaným pásom, oddeľujúcim legendu od poľa pečatidla, vyplňajú rastlinné motívy. Stĺpy svojimi vrchnými časťami presahujú cez puncovaný pás do časti pečatidla, kde je umiestnená legenda.

V presnejšie neznámom čase, pred rokom 1938, sa gotické pečatidlo dostalo do archeologicko-numizmatickej zbierky gymnázia v Kláštore pod Znievom (po obnovení existovalo gymnázium v rokoch 1919–1959). Podľa regionálnej literatúry daroval gymnáziu pečatidlo miestny lekárnik Kardoš.⁷⁹ Darované pečatidlo malo mať podľa publikovaného opisu minuskultnú latinskú legendu v tvare: „Sigillum civitatis dicti Váralja“. V poli pečatidla sa nachádzala figúra sv. Mikuláša. Podľa nášho názoru ide bezpochyby o to isté gotické pečatidlo, ktoré opisujeme vyššie. Pečatidlo je v súčasnosti nezvestné. V Kláštore pod Znievom však nebolo už ani pred rokom 1963. Svedčí o tom práca Mikuláša Mišíka. Ten v uvedenom období veľmi precízne a s maximálnym využitím všetkých dostupných prameňov, ktoré v Kláštore pod Znievom našiel, spracúval miestne dejiny do pripravovanej regionálnej monografie. O existencii gotického pečatidla však vôbec nevedel, preto v prílohe publikoval už len mladšie renesančné pečatidlo.

Na začiatku 17. storočia vzniká nové renesančné pečatidlo Kláštora pod Znievom. Jeho datovaniu do tohto obdobia nasvedčuje predovšetkým hrubý vavrínový veniec vyrytý na okraji pečatidla. M. Mišík uvádza ako prvý doklad, na ktorom sa pečatidlo použilo, dokument z roku 1616.⁸⁰ Priemer pečatidla je 55 milimetrov. Jeho majuskulná latinská legenda znie: „SIG(illum): OPPI(di): VARALII IN COM(itatu). TVROCIENSI“. Pečatidlo v legende zareagovalo na reálnu situáciu a nahradilo neaktuálne označenie „civitas“ pre Kláštor pod Znievom z legendy gotického pečatidla jeho presnejším označením ako mestečka. Nevylučujeme, že práve aj neaktuálna legenda gotického pečatidla mohla byť jedným z dôvodov jeho výmeny a vzniku nového renesančného pečatidla. Ako mestečko je Kláštor pod Znievom označený aj vo vyššie uvedenom liste z roku 1531. Výtvarné stvárnenie pečatidla je vydaté a má pomerne vysokú umelec-

⁷⁹ FELIX, J. (zost.): c. d., s. 26–27.

⁸⁰ MIŠÍK, M.: c. d., s. 26 (fotografia pečate, ktorú autor datuje do roku 1616), s. 66. Pozri obr. 3.

kú hodnotu. Vzorom sa mu jednoznačne stalo najstaršie známe gotické pečatidlo. V poli je podobne stvárnená figúra sv. Mikuláša. V pravici opäť drží kolmo berlu, iba jej závit je v tomto prípade orientovaný opačne – dovnútra. Ľavicou, nad ktorou je vyrytá opäť ružička, svätec žehná. Črty tváre svätca sú jemne vypracované a jasne je viditeľná aj jeho bohatá zvlnená brada. Svätý Mikuláš je umiestnený do renesančnej architektúry. Jej základ je mušľovitý, Z podstavca vo forme hranola, pokrytého drobnými bodkami, vyrastá dvojica stĺpov (tiež pokrytých bodkami) s pätkami. Na nich je položená rímsa s trojuholníkovým tympanónom. Na ploche tympanónu je vyryté putti. Na vrchole a po bokoch tympanónu sa nachádzajú gule. Zdá sa, že na bokoch tympanónu sú ešte umiestnené drobné postavy delfínov, ktoré pyskami smerujú nadol ku guliam. Tento použitý detail je dobre datovateľný a napovedá, že umelec sa pri rytí inšpiroval okrem gotického pečatidla, ktoré bolo evidentne predlohou pečatidla, aj staršími rano- renesančnými umeleckými formami ešte z prvej tretiny 16. storočia. Rovnako koncipované postavy delfínov sa totiž v tomto období hojne objavujú v sakrálnom (napr. portál Južnej predsiene Dómu sv. Martina v Bratislave, oltár Majstra Pavla z Levoče z rokov 1519–1520), ako aj v profánom kontexte meštianskej architektúry (domy v Banskej Štiavnici či v Levoči).⁸¹ Či táto inšpirácia vyplývala len z umelcovho konzervatívnejšieho výtvarného školenia, alebo jej zdrojom bolo aj nejaké konkrétne výtvarné dielo zobrazujúce sv. Mikuláša, nevieme. V samotnom Kláštore pod Znievom sa totiž žiadne zobrazenie sv. Mikuláša z tohto obdobia do súčasnosti nezachovalo.⁸² Vzhľadom na jeho podstatne väčšie rozmery ako pri nižšie opísanom pečatidle sa dá predpokladať, že plnilo funkciu väčšieho – autentického pečatidla. Predbežne však nepoznáme nijakú koroboráciu, ktorá by ho takto jednoznačne označila. Pečatidlo Kláštor pod Znievom používal ešte aj v polovici 19. storočia. Najmladšie nami zistené odťahy pečatidla sa nachádzajú na dokumentoch z rokov 1824, 1828, 1847, 1850, 1853.⁸³ V roku 1828 sa pečať v koroborácii označuje ako „meska obyčejna pečať“.⁸⁴ Mladší odťahok, z ktorého sa zachovala len stopa, poznáme z roku 1847. V tomto prípade, keďže išlo o vydanie overenej kópie staršej listiny Kláštor pod Znievom z roku 1782, môžeme jeho funkciu autentického pečatidla predpokladať. Odťahok pečatidla pritlačený cez papierovú clonu pod textom sa nachádza na „domových“ listoch vyhotovených v kancelárii mestečka v rokoch 1824

⁸¹ KOL.: Slovensko v obrazoch. Výtvarné umenie. Martin, Osveta 1991, s. 150 (Oltár sv. Jánov vo farskom Kostole sv. Jakuba v Levoči z rokov 1519–1520), s. 160 (Južná predsieň Dómu sv. Martina asi z dielne viedenského majstra Antona Pilgrama), s. 163 (portál z roku 1530 v meštianskom dome v Levoči).

⁸² Dnešný interiér kostola bol v prvej polovici 18. storočia zbarokizovaný. Podľa súpisu pamiatok sa v ňom nezachoval žiadny starší mobiliár. Pozri pozn. 31.

⁸³ ALU SNK Martin. Fond rodiny Capko, sign. M10 D2 (listiny z rokov 1824, 1850, 1853). MIŠÍK, M.: c. d., s. 29 (fotografia listiny z roku 1828). SNA Bratislava. Zbierka písomností rôznej proveniencie (Topografica), inv. č. 190 (listina z roku 1847).

⁸⁴ „...pro gistotu stalost a bezpečnost w Richtarskom Dome widawame z Mesku Običegnu Pečatu y z Podpisamy vlastnich našich ruku potvrdzugeme...“ MIŠÍK, M.: c. d., s. 29.

a 1850.⁸⁵ Najmladší odtlačok tohto pečatidla sme našli na dokumente z roku 1853.⁸⁶ Pečatidlo, rovnako ako predchádzajúce, existovalo v Kláštore pod Znievom ešte v prvej polovici 20. storočia, keď jeho odtlačok získalo do svojich zbierok Slovenské národné múzeum.⁸⁷ V zbierkach Maďarského krajinského archívu v Budapešti sa nachádza aj farebný návrh erbu Kláštora pod Znievom vytvorený na základe tohto pečatidla.⁸⁸ V súčasnosti je aj toto pečatidlo Kláštora pod Znievom nezvestné.

Mestečko Kláštor pod Znievom si v období 18. storočia dalo vyhotoviť aj ďalšie, už barokové pečatidlo. Nové pečatidlo malo priemer iba 26 milimetrov. Jeho majuskulná latinská legenda, ktorá sa začína hviezdíčkou, znie: „* SIG: (illum) ° OPPIDI ° ZNYO WARALA °“. ⁸⁹ Jednotlivé slová v legende sú oddelené malými prázdnyimi krúžkami. Obsahom pečatidla je priamo v poli vyrytá stojaca postava sv. Mikuláša v mitre a v splývavom odeve s plášťom a tiež s berlou, ktorú drží šikmo v pravej ruke. Na mitre svätca je vyrytá hviezda, sv. Mikuláš má na hrudi kríž a ľavou rukou žehná. Pod ľavicou svätca sú vyryté ešte tri drobné kľachiace postavičky orantov. Vzhľadom na menšie rozmery predpokladáme, že mestečko používalo pečatidlo ako menšie a renesančné pečatidlo ako väčšie – autentické. Jeho vznik napovedá zvýšeniu diplomatickej aktivity mestečka. Barokové pečatidlo používal Kláštor pod Znievom veľmi dlho. Jeho najstarší odtlačok pritlačený cez papierovú clonu pod textom sme našli na listinách mestečka z 11. júna 1789 a 21. mája 1790. V koroborácii je pečať v oboch prípadoch opísaná len ako „obyčajná“ mestská pečať.⁹⁰ Najmladším zisteným dátumom jeho použitia do vosku je kúpnopredajná zmluva z 22. júna 1862. V tomto prípade je pod textom vosková pečať bez clony.⁹¹ V roku 1863 je doložený aj atramentový odtlačok pečatidla.⁹² Pečatidlo existovalo v Kláštore pod Znievom ešte v prvej polovici 20. storočia. Vtedy získalo jeho odtlačok do svojich zbierok

⁸⁵ „Pre ktorejžto weci gemu a gehu potomkom stálost, bezpečnost a wernost widáwame Ján Czapkowi w Dome Richtárskom Domowi List tento, podpisem Mjen našich podpisani a Običejnu Slobodneho Mesta Pečadu podtwrdeni a upewneni. Apre gehu buducu bezpečnost a g w Meskom Prothocolli pod 18um 118um Inprothocolluwani. Sig Znyo = Varallya Dne 26to Mája 1850.“ ALU SNK Martin. Fond rodiny Capko, sign. M10 D2. Dňa 20. augusta 1824 vyhotovilo mestečko domový list pre Jána Stillu, ktorý kúpil od Jána Novotného, papiernického majstra v kláštorskej papierni, dom a gazdovstvo za 1350 zlatých. Pritlačená pečať s clonou je na tomto domovom liste umiestnená vľavo pod textom. Tamže.

⁸⁶ Tamže. Kúpny a odpredajný list z roku 1853.

⁸⁷ SNA Bratislava. Zbierka pečatí a pečiatok I., inv. č. 51 a 113/tab. V (v zbierke sa nachádzajú celkom 3 odtlačky).

⁸⁸ Pozri pozn. 94. Návrh erbu – v modrom poli v striebornej architektúre podľa vzoru pečatidla stojí strieborný sv. Mikuláš s berlou, v ľavici drží ružu.

⁸⁹ Kruhopis korešponduje aj s listami Kláštora pod Znievom z obdobia konca 16. storočia, v ktorých Kláštor pod Znievom vystupuje výlučne ako mestečko – oppidum.

⁹⁰ ŠA By – pobočka Martin. Mestečko Kláštor pod Znievom, inv. č. 2 (listina z 21. 5. 1790). SNA Bratislava. Zbierka písomností rôznej proveniencie (Topografica), inv. č. 190 (listina z 11. 6. 1789) – pečatidlo bolo vždy odtlačené vľavo pod textom.

⁹¹ SNA Bratislava. Zbierka písomností rôznej proveniencie (Topografica), inv. č. 190.

⁹² ALU SNK Martin. Fond rodiny Capko, sign. M10 D1 – vysvedčenie o chudobe rodiny z 29. 12. 1863.

Slovenské národné múzeum v Martine.⁹³ Viaceré odtlačky pečatidla sme našli aj v zbierkach Maďarského krajinárskeho archívu v Budapešti.⁹⁴ V súčasnosti je aj toto pečatidlo nezvestné.

V období bachovského absolutizmu boli staršie pečatidlá postupne nahradené novou okrúhloú nápisovou pečiatkou a obsahovo identickým pečatidlom. Nemecká legenda pečatidla a pečiatky je zhodná a znie: „MAGISTRAT DER GEMEINDE ZNYO = VÁRALLYA“. Priemer oboch je 30 milimetrov. Odtlačok pečiatky sme našli na dokumente z roku 1867.⁹⁵ Voskový odtlačok pečatidla sa zachoval v zbierke Slovenského národného archívu v Bratislave.⁹⁶

Mestské pečatidlá sa stali vzorom aj pre pečatidlo Rímskokatolíckeho farského úradu v Kláštore pod Znievom z roku 1823. V jeho poli sa taktiež nachádza sv. Mikuláš, držiaci v ľavej ruke kolmo berlu a vpravo od svätca je stĺp. Vrchná časť stĺpa a závit berly sú spojené úponkami v tvare poloblúka, čím sa kompozícia pečatidla približuje dvom najstarším pečatidlám mestečka. Vpravo od berly sú tri drobné postavičky orantov. V poli pečatidla sa po stranách nachádza vyrytý letopočet 18–23.⁹⁷

Kancelária

Priaznivejšie podmienky pre rozvoj kancelárskej činnosti Kláštora pod Znievom treba hľadať v čase uvoľnenia väzieb s kláštorom koncom 16. storočia. Tento predpoklad potvrdzuje aj vyhotovenie nového renesančného pečatidla mestečka na začiatku 17. storočia. Už pred rokom 1666 existovala v Kláštore pod Znievom aj radnica. V období okolo roku 1780 bola postavená jej nová budova.⁹⁸ Od polovice 18. storočia poznáme, aj keď s istými medzerami, mená notárov, ktorí tu pôsobili. V 80.–90. rokoch 18. storočia pôsobil v Kláštore pod Znievom ako mestský notár Tomáš Petrikovič. Dokumenty, ktoré napísal, jednoznačne potvrdzujú, že ovládal latinský jazyk a tiež jeho administratívne používanie. Písomné dokumenty, ktoré kancelária vydávala v slovenskom jazyku sú jednoznačne obsahovo i svojou skladbou priamo závislé od latinských vzorov. Z obdobia konca 18. storočia sa aj vydané písomnosti zachovali už v hojnejšom počte. Mestečko si zároveň viedlo viaceré úradné knihy, čo predpokladá už existenciu pevnejšie organizovanej kancelárskej činnosti so stálym personálom. Rovnaké označovanie oboch novovekých pečatidiel (renesančné a barokové) v záverečnom období ich používania – „obyčajná pečať“ napovedá, že v kancelárii mestečka nebolo s najväčšou pravdepodobnosťou presne určené, ktoré

⁹³ SNA Bratislava. Zbierka pečatí a pečiatok I., inv. č. 40, 115.

⁹⁴ MOL Budapešť. Zbierka V5, Turócsmegye, Kláštor pod Znievom.

⁹⁵ Ústredný archív geodézie a kartografie Bratislava. Operáty katastrálnych máp, Kláštor pod Znievom. Pozri obr. 4.

⁹⁶ SNA Bratislava. Zbierka pečatí a pečiatok I., inv. č. 114.

⁹⁷ Tamže, inv. č. 39. ALU SNK Martin. Fond rodiny Capko, sign. M 10 D1. Priemer má 37 milimetrov, latinská majuskulná legenda znie: „*SIG:(illum) ECL:(esiae) S.(ancti). NICOLAI EPPI(scopi). PAROCH:(ialis) ZNIO:VARAL:(liensis) IN DIOEC(esi): NEOSOL.(iensi) 1823“.

⁹⁸ MIŠÍK, M.: c. d., s. 65 (fotografia radnice z roku 1963).

z nich má funkciu väčšieho – autentického a ktoré funkciu menšieho pečatidla. Bližšie poznatky o fungovaní a vnútornom chode kancelárie sa nám zistiť nepodarilo.

Sfragistika pomohla datovať stredoveký začiatok diplomatickej aktivity Kláštora pod Znievom. Z tohto obdobia sa však nezachovali žiadne písomné doklady. Ešte v 16. storočí Kláštor pod Znievom pravdepodobne nemal stáleho notára, pretože sme dokázali, že jeho listy napísal minimálne v jednom prípade panský úradník a v druhom notár Mošoviec. Na základe pečatidiel však môžeme povedať, že administratívne potreby mestečka sa zvýšili v 17.–18. storočí, keď postupne vznikli dve nové pečatidlá. Dá sa to vysvetliť aj tým, že hospodársky vývoj v Kláštore pod Znievom nebol, vzhľadom na to, že ho vlastnili jezuiti, úplne totožný s ostatnými turčianskymi mestečkami, ktoré sa dostali do vlastníctva jednotlivých šľachtických rodov a začali postupne právne a hospodársky upadať. Počet známych písomností rastie až v 18. storočí, aj vtedy však ešte badať istú rozkolísanosť. K upevneniu kancelárskej činnosti definitívne prišlo až v priebehu 18. storočia, odkedy je doložené aj vedenie mestských kníh. Výskum potvrdil, že Kláštor pod Znievom v druhej polovici 18. storočia dosiahol úroveň z diplomatického a sfragistického hľadiska ostatných turčianskych mestečiek. Môžeme ho zaradiť medzi lokality na území Slovenska, ktoré začínajú svoju kancelársku činnosť pomerne skoro, ešte v stredovekom období.

Príloha

Zoznam notárov mestečka Kláštora pod Znievom vyhotovený na základe archívnych prameňov

Rok	Meno notára	Rok	Meno notára
1769	Ignác Valézy	1840	Ignác Prokša
1776	Ignác Valézy	1841	Ignác Prokša
1781	Ignác Valézy	1842	Ignác Prokša
1783	Ignác Valézy	1844	Jakub Kasák
1784	Ignác Valézy	1845	Jakub Kasák
1785	Ignác Valézy	1846	Jakub Kasák
1787	Ignác Valézy	1847	Jakub Kasák
1788	Tomáš Petrikovič	1849	Juraj Prokša
1789	Tomáš Petrikovič	1850	Juraj Prokša
1790	Tomáš Petrikovič	1852	Ignác Prokša
1798	Ján Tencer	1853	Ignác Sartoris
1804	Jozef Škultéty	1856	Nezistený
1820	Ján Prokša	1862	Kvorka
1824	Ján Prokša	1863	Ignác Sartoris
1825	Ján Prokša	1864	Ignác Prokša
1826	Ján Prokša	1865	Ignác Prokša
1827	Ján Prokša	1867	Alexander Konček
1829	Jakub Kasák	1874	Alexander Konček
1838	Nezistený		

Circumspēti ac prudētes Domini sua Sacra Casara Regi
 aq. Mater, d nobis Domini Vicini semper honoratissimi,
 Salutem vicinam ac Seruiturum nostrorū Comendatūacō
 minationibus Vestris prudētissimis semper offerimus et.
 Nos iudex Nicolaus Dugson, una cum suis iuratis Op
 pidi Warallija, ac non tota cōmunitas totius Oppidi, fa
 tenus d̄ recognoscimus per has p̄sentēs, quod quidam iur
 nis Martinus Kisek Concivis noster, multis in locis hono
 rissimis sese honorificū p̄sūt, d̄ suam vitam degit. Nunc
 autē cum perveniret ad Dōmicos Vras Circumspētas ac
 Providas, nescitur quo Casu sibi mors illata est per abi
 quem impium d̄ nequissimum hominem. Praterēa sicut
 vni d̄ Vra Circumspēta d̄ Provida, non esse impunitas
 ubi sacra pagina dicant in Exodo Cap. 22. Oculum pro
 oculo, dentem pro dente, manū pro manū etc. Hic itaq̄
 missi sunt fratres illius viciniani ad D. Vras Circumspētas
 ac Providas, Dōs Vras humiliter absecrantes, ut iu
 stitia iusta illis administrēt, per Dōmicos Vras Circūsp̄
 Providas, sicuti d̄ antea per Vra Provida d̄ Circumspēta
 administrare consueverunt. Ubi nos quicquā diffidimus
 d̄. v. secus non facturas, sed iure suo fratribus eiusde
 p̄ memoria iuste administraturas Nos vicissim quod
 Deus advertat d̄ tali homicidio d̄. v. prudentibus ac Cives
 sumus parati administrare. In reliquo d̄. v. pru
 dentes ac Circumspētas vos optimo maximo Comendant
 Datus in oppido Warallija in die Assensionis iux
 ta novum Calendarium. Anno Dni 1587.

Vicini Charissimi. Nos Iudex Juvaticus
 cum tota cōmunitate
 et oppidi Warallija.

Obr. 1. List Kláštoru pod Znievom z roku 1587, ktorého autorom je pisár „B“ mošovskej mestskej knihy

Obr. 2. *Gotické pečatidlo Kláštora pod Znievom z 15. storočia*

Obr. 3. *Renesančné pečatidlo Kláštora pod Znievom zo začiatku 17. storočia*

Obr. 4. Pečiatka Kláštora pod Znievom z obdobia Bachovho absolutizmu z polovice 19. storočia

DIE DIPLOMATISCHE PRODUKTION DES STÄDTCHENS KLÁŠTOR POD ZNIEVOM

Júlia Ragačová

Die Studie besteht aus mehreren Teilen. In der Einleitung bringt die Autorin die wichtigsten Ereignisse aus der Geschichte von Kláštor pod Znievom nahe, die unmittelbar mit der Entstehung und Entwicklung der Kanzleitätigkeit des Städtchens (Erteilung von Privilegien, Beschäftigung der Einwohner, feudale Eigentümer, Patrozinium der Kirche, Schule usw.) zusammenhängen. In einem weiteren Teil unterzieht sie die einzelnen erhaltenen Dokumente aus der Produktion der Städtchens einer diplomatischen Analyse. Dabei geht sie chronologisch und nach diplomatischen Kategorien vor. Sie analysiert äußere und innere Merkmale der Schriftstücke. Der zweite Teil der Studie ist der sphragistischen Entwicklung und der Analyse der Stadtsiegel gewidmet. Aufgrund der Untersuchung der sphragistischen Denkmäler legte die Autorin auch die Anfänge der diplomatischen Tätigkeit des Städtchens schon in die Zeit des Mittelalters. Bis ins 18. Jahrhundert sind die Schriftdokumente des Städtchens nur sehr bruchstückhaft erhalten (wobei ein großer Teil von ihnen noch in den 60er Jahren des 20. Jahrhunderts existierte), seit dem Ende des 18. Jahrhunderts kommen sie schon in einer größeren Anzahl vor. Auch die Kanzleitätigkeit des Städtchens festigte sich erst in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts, seit wann auch die Führung von Stadtbüchern belegt ist. Aus diplomatischer und sphragistischer Sicht hat die Forschung den hohen Entwicklungsstand von Kláštor pod Znievom bestätigt, was in einem direkten Widerspruch zu den Konstatierungen über die wirtschaftliche Zurückgebliebenheit der ganzen Region Turiec (Turz) steht, die von der jüngeren dekadenten Entwicklung ausgehen.

Überetzt von Ute Kurdelová

ERB A PEČATE SLOVENSKEJ ĽUPČE A ĽUPČIANSKEJ ULICE

RADOSLAV RAGAČ

Ragač, R.: Coat-of-arms and Seals of Slovenská Ľupča and Ľupčianska Street. Slovenská archivistika. Vol XXXIX, No 2. 2004, p. 48–60.

The study analyses sphragistic sources to the history of Slovenská Ľupča and Ľupčianska street from the period 14th–20th centuries. The author adds other reports based on the new research about the contents of the town coat-of-arms and in addition there are published the found seals.

Auxilliary historical science. Sphragistics.

PhDr. Radoslav Ragač, Archív Ústavu pamäti národa, P. O. Box 87, Košická 52, 820 05 Bratislava

Na území Slovenskej Ľupče sú materiálne doklady slovanského osídlenia už z obdobia 8.–10. storočia v lokalite Horný Istebník.¹ Pravdepodobne v prvej polovici 13. storočia vzniká v Slovenskej Ľupči aj kráľovský hrad. Prvýkrát už ako stojaca stavba sa spomína v roku 1250.² Pred rokom 1263 bol v Slovenskej Ľupči založený aj pomerne málo známy františkánsky konvent. V uvedenom roku sa spomína jeho gvardián Anton. Kláštor, v ktorom opäť od roku 1988 pokračuje (s prestávkami) archeologický výskum, zanikol v nepokojnom období okolo roku 1531.³

Slovenská Ľupča bola povýšená na slobodné kráľovské mesto uhorským panovníkom Karolom Róbertom z Anjou v roku 1340 a boli jej udelené mestské privilégiá na spôsob Krupiny. Karol Róbert v listine na hostí zo Slovenskej Ľupče čiastočne preniesol aj panovnícke patronátne práva exemptného Kostola Svätého Ducha v Slovenskej Ľupči, ktorý sa stal prvým mestským kostolom Slovenskej Ľupče.⁴ Mestské privilegium predpokladalo aj banskú ťažbu, avšak

¹ HANULIAK, V. – RAGAČ, R.: Príspevok k problematike existencie kláštorného hospica a Kostola sv. Ducha v Slovenskej Ľupči. In: *Archaeologia historica* 25, 2000, s. 253 (tu aj zhrnutie doterajšieho stavu bádania a staršej literatúry). K pravekému a ranodejinnému osídleniu Slovenskej Ľupče pozri aj prácu JANKOVIČOVÁ, M.: Hrad a panstvo Slovenská Ľupča do konca stredoveku. Bratislava, FF UK 1997, s. 11–21 (diplomová práca).

² HANULIAK, V. – RAGAČ, R.: c. d., s. 234 – (hrad).

³ Tamže, s. 235–236 (kláštor a otázky datovania jeho zániku k roku 1530). V súčasnosti prebieha v lokalite niekdajšieho františkánskeho konventu v Slovenskej Ľupči archeologický výskum. Informácie o ňom sme čerpali zo skladačky Archeologický park Kláštorisko v Slovenskej Ľupči vydanej Občianskym združením MESTEČKO v Slovenskej Ľupči (6 s., po r. 2000).

⁴ Hostia zo Slovenskej Ľupče dostali podľa znenia privilegiálnej listiny právo obsadiť uprázdnené miesto farára v Kostole Svätého Ducha, ktorého mal však potvrdiť vo funkcii ešte aj ostrihomský arcibiskup: „...concedimus, ut plebanatu ecclesie nostre sancti Spiritus, in eadem constructe, dum opportunitas exigit, vacante, plebanum, quem pro rectore

tá nebola pre nedostatok rudného bohatstva v chotári nikdy vo významnejšej miere realizovaná. Prevažujúcimi zamestnaniami až do novoveku zostali poľnohospodárstvo a remeslá. Z menej frekventovaných remesiel možno spomenúť známych lupčianskych čipkárov a farbiarov. V novoveku vznikli v Slovenskej Lupči aj viaceré papierne.⁵ Privilégiá postupne potvrdzovali panovníci aj v novoveku. V roku 1582 získala Slovenská Lupča spolu s konfirmáciou starších privilégií aj právo používať na pečatenie písomností červený vosk namiesto zeleného.⁶ Roku 1788 podľa sčítania obyvateľstva žilo v Slovenskej Lupči v 176 domoch 207 rodín celkovo s 977 obyvateľmi. V Lupčianskej Ulici, ktorá existovala od stredoveku v intraviláne mestečka Slovenská Lupča a bola samostatnou poddanskou obcou patriacou slovenskoľupčianskemu hradnému panstvu, žilo v 30 domoch ďalších 43 rodín s 223 obyvateľmi.⁷

O starších heraldických a sfragistických dejinách Slovenskej Lupče je známych už pomerne veľa údajov, avšak rozporuplných. Stredoveké doklady na používanie mestského erbu však doteraz nikto nepublikoval. J. Novák vo svojej práci o slovenských mestských a obecných erboch vychádzal z návrhu mestského erbu nachádzajúceho sa v Maďarskom krajinskom archíve. Symbol (najstaršie mestské pečatidlo) pochádza podľa neho pravdepodobne zo 14. storočia. Motív je identifikovaný ako cirkevný – orol s gloriolou okolo hlavy – symbol sv. Jána Evanjelistu. Údaj sa stal východiskom aj pri obnove používania erbu Slovenskej Lupče. Podľa novších výskumov J. Nováka vznikli v 14. storočí až dve pečatidlá. Pôvodné pečatidlo zo začiatku 14. storočia bolo podľa neho po roku 1340 nahradené novým, ktoré reflektovalo zmenu právneho postavenia Slovenskej Lupče po získaní mestských privilégií.⁸

V súčasnosti Slovenská Lupča používa erb odporučený uznesením Heraldickej komisie MV SR v roku 1994. Erbom je v modrom poli sa vznášajúci strieborný doprava otočený orol so zlatou gloriolou a zbrojou. Podkladom, z ktorého

animarum ipsorum communiter voluerint, eligeant pre venerabilem patrem sancte Strigoniensis ecclesie antistitem confirmandum...“ – pozri: JUCK, L. (ed.): Výsady miest a mestečiek na Slovensku I (1238–1350). Bratislava, Veda 1984, s. 130–131/ č. 159 – listina datovaná v Slovenskej Lupči (na hrade) pochádza z 11. 11. 1340 a vydal ju Karol Róbert z Anjou na žiadosť predstaviteľov hostí zo Slovenskej Lupče – Mikuláša a Pavla.

⁵ Vlastivedný slovník obcí na Slovensku III. Bratislava, Veda 1978, s. 52–54 (heslo Slovenská Lupča). K problematike cechov a remesiel pozri aj SOKOLOVÁ, E.: Mestečko Slovenská Lupča 1347–1872. Banská Bystrica 1977 (úvod – ide o inventár) a ORAVSKÝ, H.: Slovenská Lupča. Martin, Osveta 1990, s. 98–103.

⁶ Štátny archív v Banskej Bystrici, pobočka Banská Bystrica (ďalej ŠA BB, pob. BB), fond Mestečko Slovenská Lupča (ďalej MoSL), inv. č. 20 – Konfirmačná listina Rudolfa II. potvrdzujúca privilégiá udelené predchádzajúcimi panovníkmi pochádza z 28. 3. 1582 a ako ďalšiu výsadu ňou Lupčania získali aj právo postaviť mlyn na Lupčici pre potreby špitála.

⁷ GINDL, J.: Obyvateľstvo Zvolenskej stolice vo svetle úradnej štatistiky z roku 1788. In: Historický zborník kraja III, 1967, s. 100. K problematike Lupčianskej Ulice pozri aj ORAVSKÝ, H.: c. d., s. 69–71.

⁸ NOVÁK, J.: Slovenské mestské a obecné erby. (2. vydanie) Martin, Osveta 1972, s. 322 (heslo Slovenská Lupča). NOVÁK, J.: Slovenská Lupča (o. Banská Bystrica). Rkp., s. d., 2 s. (ide o náčrt hesla Slovenská Lupča. Za poskytnutie ďakujeme prof. PhDr. J. Novákovvi, DrSc.).

komisia vychádzala, malo byť J. Novákom predpokladané pečatidlo (asi) zo 14. storočia.⁹

Ako najstaršie známe zobrazenie erbu Slovenskej Ľupče J. Novák uvádza renesančný klenbový svorník z miestneho farského Kostola Svätej Trojice.¹⁰ Okrúhly svorník nachádzajúci sa v kostole kamenár stvárnil vo forme pečatidla. Jeho vznik najpravdepodobnejšie súvisí s dostavbou a rozšírením kostola v období po polovici 16. storočia, resp. na zač. 17. storočia.¹¹ V strede svorníka sa nachádza mestský erb v renesančnom štíte. Po okraji je vytesaný majuskulný latinský kruhopsis v tvare: „SIGILLVM CIVITATIS LIPSCHE SOLIENSIS“. Jeho neznámy autor sa jednoznačne inšpiroval existujúcim mestským pečatidlom. Ako zobrazenie mestského pečatidla chápali tento svorník aj samotní Ľupčania. Termínom pečatidlo – „sigillum“ označuje svorník aj písomný prameň z roku 1772. Ako zaujímavosť uvádzame, že v tomto roku argumentovala Slovenská Ľupča v sporoch o patronát nad kostolom aj pomocou spomínaného erbového svorníka, ako „in situ“ sa nachádzajúceho dôkazu toho, že bola realizátorom stavby kostola.¹²

Údaj o skorom začiatku sfragistickej činnosti Slovenskej Ľupče už v 14. storočí však nepochybne stojí na reálnych, doložitelných základoch. V listine z roku 1356 o chotárnom spore susedných obcí Priechod a Podkonice je totiž v koroborácii inzerované aj pečatidlo richtára a prísazných Slovenskej Ľupče. Vydavateľom rozsudkovej listiny potvrdzujúcej priebeh metačných bodov, výtýčených ešte za čias zvolenského župana Donča, bol komes Vavrinec, Ľupčiansky kastelán a zástupca – „vicegerens“ zvolenského župana, magistra Rudolfa de Krach. Žiaľ, táto minimálne z hľadiska koroborácie unikátna stredoveká listina, sa zachovala len v mladšom odpise zo 16. storočia. Pôvodné pečatidlo Slovenskej Ľupče preto poznáme len zo spomínanej koroborácie.¹³ Obyvatelia Sloven-

⁹ V súčasnosti používaná podoba erbu Slovenskej Ľupče bola odobrená uznesením Heraldickej komisie SR č. OZ-49/94 zo dňa 25. 1. 1994. Erb bol zaregistrovaný v Heraldickom registri SR dňa 13. 7. 1994 pod sign. S-76/94. Erb bol publikovaný v diele KARTOUS, P. – VRTEL, L.: Heraldický register Slovenskej republiky I. Martin, Vydavateľstvo Matice slovenskej 2000, s. 164–195 (autormi výtvarnej podoby erbu sú Ladislav Vrteľ – Dragica Vrteľová) a VRTEL, L. – VRTEĽOVÁ, D.: Slovenská Ľupča. In: Verejná správa 25/1994, s. 34.

¹⁰ NOVÁK, J.: Slovenská Ľupča (o. Banská Bystrica), s. 1.

¹¹ SLÁVIK, J.: Dejiny zvolenského evanjelického a. v. bratstva a seniorátu. Banská Štiavnica, Vdova a syn Augusta Joergesa 1921 (pozri heslo Slovenská Ľupča).

¹² ŠA BB, fond Župa Zvolenská I (ďalej ŽZ I), A IX – Fisiones Perennales 1512–1756, fasc. X (Miscelanea)/N° 35: „...Evidens est ecclesiam Nostram Lypcsensem a Majoribus nostris fuisse executatam docet it sigillum nostrum in fornice navis Ecclesiae ab itnus situm, quod Crucis praefatam fornice consideranti conspicuum cum hacce circumscriptione Sigillum civitatis Zolyo-Lypcsensis se reddit & assertum antiquitate picturae confirmat...“.

¹³ „in cuius rei memoriam Perpetuamque firmitatem presentes literas sigilli nostri munimine appendae etiam sigilla Virorum honestorum Viti Plebani et Iudicis necnon Iuratorum Civitatis Lipchensí duximus munire“ – ŠA BB, pob. BB, fond Obec Podkonice (ďalej OP), inv. č. 2 – listina sa zachovala v konfirmácii (dočasného) správcu Ľupčianskeho hradného panstva Eliáša Salyho z 27. 5. 1584 (konfirmácia listiny z roku 1356 sa v archívnom fonde zachovala v origináli a súčasne aj vo viacerých neskorších odpisoch).

skej Ľupče sa spolu s viacerými šľachticmi z okolia zúčastnili obhliadky sporných hraničných bodov ako svedkovia. Na listine bola okrem pečate komesa Vavrince pripevnená aj pečať Ľupčianskeho farára a zástupcu zvolenského dekana Víta a Ľupčianskeho richtára a prisázných. Pečate boli na listine privesené. Práve formulácia, že bolo použité pečatidlo richtára a prisázných Slovenskej Ľupče, jasne poukazuje na to, že to nebolo súkromné pečatidlo richtára či niektorého z mešťanov, ale pečatidlo mesta. Účasť farára pôvodne kráľovskej exemptnej farnosti Svätého Ducha v Slovenskej Ľupči na tomto akte dokazuje málo známu verejnoprávnu diplomatickú aktivitu tohto typu cirkevných inštitúcií.

Dokedy Slovenská Ľupča pôvodné gotické pečatidlo, resp. pečatidlá zo 14. storočia používala, nevieme. Žiadny odtlačok stredovekého pečatidla (pečatidiel) zo 14. storočia totiž doteraz nepoznáme. Presnejšie nepoznáme ani jeho (ich) obsah. Nepredpokladáme však, že by pôvodným symbolom bola orlica, resp. orol. Vzhľadom na neskorší sfragistický vývin v Slovenskej Ľupči považujeme v zhode s regionálnou literatúrou (H. Oravský) za najpravdepodobnejší pôvodný symbol Slovenskej Ľupče holubicu, atribút Svätého Ducha – patrocínia pôvodného mestského kostola.¹⁴

Na tomto mieste je pre objasnenie príčiny výberu holubice potrebné spomenúť, že v Slovenskej Ľupči postupne v období stredoveku vznikli, nepočítajúc hradnú kaplnku, až tri sakrálne stavby. Pravdepodobne najstarší je Kostol Svätého Ducha. Kostol minimálne v 14. storočí používala, v zmysle mestského privilégia z roku 1340, aj mestská komunita. Panovník v listine Ľupčanom povolil v prípade, ak v budúcnosti post farára zostane neobsadený, zvoliť si na jeho miesto po schválení ostrihomským arcibiskupom svojho vlastného kandidáta. Kostol existoval ešte začiatkom 16. storočia. Relatívne tesné vzťahy medzi touto sakrálnou stavbou a mestskou komunitou pretrvali až do novoveku a zániku kostola spolu s františkánskym kláštorným areálom okolo spomínaného roku 1531. Ešte po jeho zániku si z titulu panovníkom udeleného (obmedzeného) patronátneho práva uplatňovala Slovenská Ľupča nárok na časť mobiliára kostola – zvon skonfiškovaný zvolenským županom a hradným kapitánom Krištofom Thuronom.¹⁵

Kostol Panny Márie (hlavný kostol františkánskeho konventu) vznikol pred 14. storočím. Cintorín pri kostole a pochovávanie svetských osôb na ňom je listinne doložené už v roku 1306. Kostol Najsvätejšej Trojice (mestský kostol) pochádzajúci z druhej polovice 14. storočia vznikol v rozpätí rokov 1340–1397, keď je doložený v desiatkových súpisoch.¹⁶

Rozborom všetkých troch vyššie uvedených patrocínií môžeme konštatovať, že orlica, resp. orol, ktorý je atribútom sv. Jána Evanjelistu, sa priamo neviaže ani k jednému z nich. Naopak holubica je priamym atribútom Svätého Ducha a má väzbu i na patrocínium Svätej Trojice.

¹⁴ ORAVSKÝ, H.: c. d., s. 30 (na s. 60 sú vyobrazené viaceré pečiatky Slovenskej Ľupče z obdobia 19.–20. storočia).

¹⁵ HANULIAK, V. – RAGÁČ, R.: c. d., s. 236–243.

¹⁶ Tamže, s. 241, 243.

Na základe periodizácie mestskej sfragistiky J. Nováka by pôvodné pečatidlo Slovenskej Ľupče s cirkevným motívom malo vzniknúť niekedy na začiatku 14. storočia, teda ešte predtým, ako Slovenská Ľupča v roku 1340 získala mestské privilégia.¹⁷ Predpokladaná existencia pečatidla (pečatidiel) by datovala počiatky diplomatickej aktivity Slovenskej Ľupče už na začiatok 14. storočia. Regionálnou komparáciou by sa tak chronologicky dostala na úroveň omnoho vyspelejšej Krupiny (na ktorej mestské právo sa odvoláva slovenskoľupčianske privilégium) s najstarším známym pečatidlom hlásiacim sa do rovnakého časového obdobia – jeho motívom je baránok boží.

Ešte na sklonku stredoveku vznikla dvojica nových pečatidiel Slovenskej Ľupče. Dokumentujú už ďalšiu kapitolu jej sfragistických a heraldických dejín. Ide o dve doposiaľ v odbornej literatúre úplne neznáme goticko-renesančné pečatidlá Slovenskej Ľupče. Pečatidlá pochádzajú z prvej štvrtiny 16. storočia. Predpokladáme, že išlo o jedno dvojstranné mincové pečatidlo. Nevylučujeme úplne ani možnosť, že mestečko si dalo vyrobiť dve rovnako veľké pečatidlá s rozdielnymi motívami, túto možnosť však považujeme za omnoho menej pravdepodobnú. Ich kruhopisy sú totiž zhodné, majú rovnakú veľkosť (zhodný priemer 24 milimetrov) a sú evidentne dielom toho istého kovorytca. Úplne odlišný je však naopak obsah ich pečatných polí.

Najstarší odtlačok prvého z dvojice goticko-renesančných pečatidiel sa nám podarilo objaviť na dokumente z roku 1530. Pečatidlo je predbežne najstaršou sfragistickou pamiatkou Slovenskej Ľupče doloženou priamo v archívnom materiáli. Pečatidlo je okrúhle, s priemerom 24 milimetrov. Na pečatidle je v renesančnom štíte zobrazený už úplne vykryštalizovaný erb mestečka – majuskulná sigla „L“ – pozri obr. 1. Oproti už úplne renesančnému štítu je sigla naopak svojím vyznením ešte skôr gotická. Okolo štítu sú umiestnené rozviliny vyplňajúce prázdnu plochu pozadia. Majuskulný latinský kruhopis pečatidla, taktiež ešte v tvaroch litier výrazne poznačený vplyvom gotiky, znie: „+ S(igillum): DE SOLIO: CIVITATIS: LYPCENSI:“. Kruhopis je umiestnený v medzikruží. Medzikružie tvorí vždy dvojica jemne rytých a pri sebe stojacich vystupujúcich plastických liniek. Jednotlivé slová kruhopisu sú od seba oddelené dvojbodkami. Špecifické je písanie litery „I“. Litera „I“ sú vždy v polovici drieku prečiarknuté krátkou horizontálnou čiarkou. Predpokladáme, že pečatidlo vzniklo niekedy v priebehu 20. rokov 16. storočia. Odtlačky tohto pečatidla sa nám podarilo nájsť na dokumentoch z relatívne širokého časového obdobia rokov 1530–1673.¹⁸ Pečatidlo bolo vo všetkých prípadoch použité ako uzatváracia dorzálna pečať na listoch. Tento výlučný spôsob jeho používania dovoľuje teoreticky uva-

¹⁷ NOVÁK, J.: Slovenské mestské a obecné..., úvod.

¹⁸ Najstarší odtlačok pečatidla z roku 1530: ŠA BB, pob. BB, Magistrát mesta Banská Bystrica (ďalej MMBB), fasc. 342/34, odtlačok pečatidla z roku 1537: ŠA BB, pob. BB, MMBB, fasc. 878/8; najmladší zistený odtlačok tohto pečatidla (nie úplne čitateľný) pochádza z roku 1673: ŠA BB, pob. BB, MMBB, fasc. 409/19. Pozri obr. 1. Za vyhotovenie fotografií ďakujem PhDr. Igorovi Grausovi. V tejto súvislosti upozorňujeme na stredoveké pečatidlo miestneho františkánskeho konventu. Nevylučujeme, že sigla „L“ je vyrýta aj na ňom. Pozri: HANULIAK, V. – RAGAČ, R.: c. d., 233–244.

žovať o ňom ako o menšom pečatidle mestečka, i keď žiadny dokument ho priamo tak neoznačuje.

Z archívneho materiálu poznáme aj odtlačky druhého z dvojice goticko-renesančných pečatidiel spred roku 1530 s formálne i obsahovo takmer úplne identickým kruhopisom: „+ S(igillum): DE: SOLIO: CIVITATIS: LYPCENSI“. Zdá sa, že jediným rozdielom je navyše vyrytá dvojbodka za slovom „DE“, ktorá v prvom prípade chýba. V pečatnom poli tohto druhého pečatidla sa nachádza v takmer úplne identickom renesančnom štíte doprava hľadiaca nimbovaná holubica – pozri obr. 2. To, že umelec zobrazil holubicu, podčiarkuje zavalité súdkovité telo a absencia výrazných končatín s natiiahnutými pazúrami, ktoré sú jednoznačným identifikačným prvkom orlíc v heraldike. Odtlačky tohto druhého pečatidla poznáme z dokumentov z obdobia rokov 1570–1653.¹⁹ V prípade holubice ide o podľa nás tradičný, resp. starší motív odvodený od patrocínia pôvodného mestského farského kostola. Z tohto dôvodu sa domnievame, že táto strana pečatidla (resp. toto pečatidlo) bola pravdepodobne do polovice 16. storočia, keď vzniklo ďalšie, nižšie popisované väčšie renesančné pečatidlo Slovenskej Ľupče, jej autentickým pečatidlom. Konkrétne dôkazy v podobe koroborácií dokumentov, kde by bolo takto označené však nemáme.

Prelínanie a súbežné používanie motívov z viacerých chronologických období (vrstiev) možno nájsť na pečatidlách slovenských miest a mestečiek. Dobrým príkladom môžu byť i blízke Poniky. Tu motív opevnenia z gotického pečatidla z 15. storočia nachádzame v kombinácii s baníckymi nástrojmi ešte i na pečatidle z 18. storočia, aj keď Poniky už od 16. storočia používali erbové pečatidlá s baníckym motívom.²⁰

Pečatidlo so siglou „L“, u ktorého prichádza pred rokom 1530 k zosvetšteniu cirkevného motívu, prechodne opúšťa, iba na predpokladanom menšom pečatidle, pôvodný, už dlhšie používaný neheraldický motív – holubicu a nahrádza ho majuskulnou siglou. Jej umiestnením v (renesančnom) štíte sa vytvára prekrás-

¹⁹ Odtlačok z roku 1570: ŠA BB, pob. BB, MMBB, fasc. 434/39; odtlačok z roku 1640: ŠA BB, pob. BB, Magistrát Ľubietová (ďalej ML), krab. 5/ fasc. 22; odtlačok z roku 1653: ŠA BB, pob. BB, ML, krab. 6/ fasc. 33 – vždy ide o listy bez koroborácie, pečatidlo bolo použité vo funkcii menšieho pečatidla ako pritlačená dorzálna pečať s clonou na liste. Pozri obr. 2.

²⁰ S plne vykryštalizovaným erbom Poník – v červenom štíte prekrížené banické náradie, sa stretávame na architektúre už v období na prelome 15. a 16. storočia a na pečatidlách v období 16.–17. storočia. Bližšie k problematike Poník pozri: RAGÁČ, R.: Mestečko Poniky. Historický vývoj erbu a pečatí. In: Slovenská archivistika XXXVII,1, 2002, s. 118–129; V niektorých mestách sa zasa storočia popri sebe používali pečatidlá s rôznou obsahovou náplňou – analógiou môže byť prípad Košíc, ktoré ešte aj po vydaní tretej erbovej listiny súbežne s erbovými pečatidlami používali aj staršie pečatidlo zo začiatku 14. storočia s motívom sv. Alžbety – patrónky ich farského kostola, ktorej obraz sa na mladších gotických pečatidlách už nenachádza. Predbežne najmladší zistený odtlačok tohto pôvodného autentického košického pečatidla s motívom sv. Alžbety zo začiatku 14. storočia pochádza z roku 1479. Mesto Košice v tomto období vlastnilo už v poradí tretiu erbovú listinu. Bližšie pozri RAGÁČ, R.: Pečať mesta Košice. In: BURAN, D. (zost.): Dejiny slovenského výtvarného umenia. Gotika. Bratislava, Slovart 2003, s. 796 (tu aj zhrnutie staršej literatúry).

ny, plnohodnotný erb mestečka. Takto Slovenská Ľupča nadväzuje na plne pochopiteľný heraldizujúci trend, ktorého počiatky siahajú na Slovensku už do obdobia gotiky, keď všeobecne živé heraldické povedomie stálo pri mohutnej vlne nahrádzania najstaršej chronologickej vrstvy pečatidiel mnohých miest a mestečiek s väčšinou cirkevnými motívmi, a to buď ich atribútmi, alebo na ne nadväzujúcimi, alebo aj úplne novými, sekulárnymi motívmi.

Dôvodov pre tento krok však mohlo byť hneď niekoľko. V dobovom kontexte prvej tretiny 16. storočia je v prípade Slovenskej Ľupče možné poukázať na zánik Kostola sv. Ducha, na ktorý sa tento motív primárne viazal. Dalším faktorom mohol byť aj definitívny nástup renesancie na našom území. Ten v oblasti stredoslovenských banských miest, s úzkymi väzbami na Nemecko a Sliezsko, nastal už v období 20. rokov 16. storočia. Obdobie 20. rokov 16. storočia, keď s najväčšou pravdepodobnosťou pečatidlo(á) vzniklo, je zároveň na Slovensku v architektúre aj vo výtvarnom umení obdobím doznievania gotických foriem a ich prelínania sa s novými renesančnými prvkami.²¹

Analógií k transformácii cirkevných motívov môžeme v slovenskom sfragistickom materiáli nájsť relatívne mnoho. Zvyčajne však išlo o nahrádzanie figúry svätca jeho atribútom. Spôsob jeho nahradenia len siglou – začiatočným písmenom názvu lokality je ojedinelý. V prípade Slovenskej Ľupče to bolo o to priateľnejšie a prirodzenejšie riešenie, že sigla „L“ vyjadrovala názov lokality vo všetkých jazykoch používaných v regióne – latinskom, nemeckom, slovenskom, ako aj maďarskom. Na Slovensku poznáme okrem Slovenskej Ľupče aj iné takéto prípady. V Podolínci napríklad prichádza k nahradeniu cirkevného motívu – tróniacej Madony s dieťaťom – v 15. storočí majuskulnou siglou „P“. Slovenské Pravno má v neskorogotickom pečatidle zo začiatku 16. storočia (?) siglu „W“ – hovoriaci názov v nemeckom jazyku.²²

Nevylučujeme, že pri výbere sigly „L“ mohol zohrať úlohu aj fakt, že ju bežne používal (s korunkou) aj uhorský kráľ Ľudovít II. Jagelonský (1521–1526). Pečatidlo je totiž možné chronologicky datovať približne do obdobia jeho panovania.

Chronologicky ďalšou sfragistickou pamiatkou Slovenskej Ľupče, ktorú sa nám podarilo nájsť, je mladšie renesančné pečatidlo mestečka, ktoré bolo pria-

²¹ SMOLÁKOVÁ, M.: Neskorogotické nástenné maľby v profánnej architektúre. In: BURAN, D. (zost.): c. d., s. 507 a MIKÓ, A.: Na prahu renesancie? In: BURAN, D. (zost.): c. d., s. 561–572.

²² NOVÁK, J.: c. d., pozri príslušné heslá. Dve pečatidlá Slovenského Pravna vo svojej práci publikoval L. Vrteľ – pozri VRTEĽ, L.: Osem storočí slovenskej heraldiky. Martin, Vydavateľstvo MS – Bolchazy-Carducci Publishers, Inc. Wanconda, Canada 1999, s. 163 (väčšie gotické pečatidlo) a s. 169 (menšie renesančné pečatidlo zo 16. storočia). Najnovšie sa problematike sfragistických pamiatok Slovenského Pravna venovala vo svojej rigoróznnej práci RAGÁČOVÁ, J.: Vznik a rozvoj diplomatickej činnosti turčianskych mestečiek (diplomaticko-sfragistická analýza). Bratislava, FF UK 2003, s. 52–54 (kapitola Slovenské Pravno – pečatidlá). Možným podobným mladším prípadom by mohla byť taktiež sigla „W“, ktorá sa nachádza na pečatidle mestečka Sobotište (predchodcu pečatidla s cirkevným motívom však nepoznáme) – NOVÁK, J.: c. d., pozri príslušné heslo.

mou predlohou už spomínaného svorníka.²³ Pečatidlo, ktoré je dielom veľmi zručného kovorytca, je okrúhle, s priemerom 33 milimetrov. Latinský kruhový pečatidlo je majuskulný a znie: „+ SIGILLVM +CIVITATIS OO LIPSCHE O□ZOLIENSIS“. Kruhový pečatidlo je umiestnený v medzikruží tvorenom vždy dvomi vystupujúcimi plastickými linkami. V damaskovanom poli pečatidla je v renesančnom štíte umiestnený obsahovo rovnaký erb mestečka ako v predchádzajúcom prípade – nimbovaná holubica (pozri obr. 3). Holubica je zobrazená v súlade s konvenciami. Má krátky trojuholníkový zobák a je zobrazená bez vystretých a natiahnutých končatín. Nohy má holubica len krátke a má ich vyryté ako stiahnuté na jej hrudi. Tento precízny spôsob zobrazenia – tvar zobáka, stiahnuté končatiny a precízna kresba relatívne zavalitého tela s mohutnou hrudou presvedčivo poukazujú na to, že uvažovanie o orlovi či orlici v erbe Slovenskej Ľupče nemá opodstatnenie. Vyobrazenej holubici zároveň chýba typická expresívne vypätá „dravčia“ dynamika orlice a pokojné zaoblené línie na ňu tiež priamo poukazujú. Plný, plasticky poňatý nimbus vystupuje z plochy štítu. Poza horný okraj štítu umelec vyryl ešte i náznak nápisovej pásky, z ktorej vyrastá krížik. Zdá sa, že na páske je asi čiastočne čitateľný letopočet 14..(?). Nevylučujeme, že odkazuje na staršiu predlohu. Pozadie je vyplnené rozvilinami.

Najstarší odtlačok tohto renesančného pečatidla poznáme z roku 1563.²⁴ Podľa jeho už čisto renesančného vyznenia predpokladáme, že vzniklo len v období krátko pred jeho prvým doloženým použitím, teda v období okolo polovice 16. storočia. Najmladšie odtlačky tohto pečatidla sa nám podarilo nájsť na písomných dokumentoch z rokov 1694–1702.²⁵ Na základe rozmerov predpokladáme, že toto pečatidlo používala Slovenská Ľupča ako väčšie. Žiaľ, ani v jednom prípade to nie je explicitne vyjadrené v koroborácii. Podľa starších údajov toto renesančné pečatidlo (a pravdepodobne aj dve predchádzajúce) zaniklo na hrade Slovenská Ľupča, kde bolo uložené spolu s archívom mestečka počas stavovského povstania Františka II. Rákociho v roku 1704 a v roku 1708 bolo listinou vyhlásené za neplatné.²⁶ Údaj o zániku pečatidla považujeme za pravdivý. Na jeho pravdivosť poukazuje absencia odtlačkov pečatidla v písomných materiáloch po uvedenom požiari. Ako zaujímavosť uvádzame, že toto renesančné

²³ ŠA BB, ŽZI, A IX, Miscellanea, fasc. 10/ No 35, dokumenty o patronáte nad kostolom v Slovenskej Ľupči.

²⁴ Odtlačok z roku 1563: ŠA BB, pob. BB, ML, krab. 1/ inv. č. 69. Pozri obr. 3. K rozdielu medzi zobrazovaním orlice a holubice pozri z toho istého časového obdobia napríklad MIKÓ, A.: c. d., s. 564–565 (holubica okolo roku 1520 – kazateľnica Rím. kat. kostola v Sabinove) a s. 568 (orlica v štíte z roku 1523 v erbe Grófov zo Sv. Jura a Pezinka – kazateľnica Rím. kat. kostola vo Sv. Jure).

²⁵ Odtlačok z roku 1694 – pozri pozn. 20, fasc. 10/ No 16; odtlačok z roku 1702: SNA, Topographica, krab. 7, inv. č. 88, fol. 131 – tu je v koroborácii pečatidlo označené len ako „meska peczat“.

²⁶ Požiar na hrade Slovenská Ľupča vypukol dňa 21. 9. 1704 – pozri RAGAČ, R.: Historické vexillum mestečka Slovenská Ľupča. In: Genealogicko-heraldický hlas 1999, 2, s. 32. Údaj z roku 1708 o vyhlásení neplatnosti pečatidla pozri ŠA BB, pob. BB, ML, inv. č. 163, krab. 17 – listina uvádza, že pečatidlo sa stratilo za kuruckých nepokojov.

pečatidlo sa stalo v 17. storočí vzorom pre vyhotovenie jediného známeho historického vexilla mestečka Slovenskej Ľupče. Erb mestečka vyšitý na zástave, ako sa výslovne uvádza v citovanom prameni o dejinách mestečka a hradu Slovenská Ľupča, bol stvárnený presne podľa vzoru uvedeného renesančného pečatidla. Vexillum existovalo v Slovenskej Ľupči ešte aj v prvej polovici 19. storočia.²⁷

Krátko po zániku starších pečatidiel, ešte v roku 1704, si mestečko dalo vyhotoviť nové, už barokové mestské pečatidlo. Na pečatidle je latinský majuskulný kruhopis, ktorý znie: „SIGILLUM CIVITATIS LIPCSE SOLIENSIS 1704“. V barokovom štíte je opäť holubica. Ako nový prvok je nad štítom umiestnený anjelič, resp. „putti“ vo funkcii štítonosiča. Okolo barokového štítu sú lineárne rozviliny, svojím rozmiestnením náznakovo pripomínajúce prikrývadlá. Legenda je umiestnená v medzikruží medzi dvomi vystupujúcimi líniami v tvare vavrínových vencov. V priebehu 18. storočia, možno už krátko po vzniku veľkého pečatidla, vzniká aj nové menšie mestské pečatidlo so silne skráteným latinským majuskulným kruhopisom, ktorý po rozpísaní znie: „SIGIL(lum) M.(inus) CIV.(itatis) LIPSO.(viensis)“. Majuskulná legenda je umiestnená v medzikruží a oddelená od poľa pečatidla jednoduchou rytou líniou, imitujúcou nápisovú pásku a od okraja dosky je oddelená vavrínovým vencom. Túto dvojicu pečatidiel z obdobia 18. storočia mestečko Slovenská Ľupča používalo až do polovice 19. storočia. Obe tieto pečatidlá, väčšie aj menšie, sa zachovali v Zbierke pečiatok a pečatidiel Štátneho archívu v Banskej Bystrici až do súčasnosti a publikoval ich P. Kuka.²⁸ Odtlačok väčšieho pečatidla sa nám podarilo nájsť na dokumente z roku 1801.²⁹ Odtlačok menšieho pečatidla našiel J. Novák ešte na písomnom dokumente z roku 1866.³⁰

V polovici 19. storočia vzniká nová erbová pečiatka mestečka už so slovenským majuskulným kruhopisom: „PEČAT MESTEČKA ĽUPČI“. Predpokladáme, že táto pečiatka vznikla v rovnakom časovom období ako najstaršie známe pečatidlo Ľupčianskej Ulice (s najväčšou pravdepodobnosťou tiež v roku 1850, rozhodne však v období Bachovho absolutizmu). Na pečatidle sa nachádza erb Slovenskej Ľupče stvárnený podľa väčšieho pečatidla z roku 1704 s anjeličom nad štítom. J. Novák pri výskume našiel odtlačok tejto pečiatky ešte na liste z roku 1881.³¹

V druhej polovici 19. storočia vznikajú nové erbové pečatidlá a pečiatky Slovenskej Ľupče už s maďarskými kruhopismi. Okrúhla pečať má priemer 33 milimetrov. V medzikruží tvorenom plastickými linkami je maďarský majuskulný kruhopis: „ZÓLYOM VÁRMEGYE ZÓLYOM LIPCSE PECSÉTJE“. V poli pečate je erb Slovenskej Ľupče stvárnený rovnako ako v predchádzajúcich prípa-

²⁷ RAGÁČ, R.: c. d., s. 32–33. Vexillum Slovenskej Ľupče vzniklo pravdepodobne krátko po 6. 1. 1678.

²⁸ ŠA BB, Zbierka pečiatok a pečatidiel (ďalej ZPP), inv. č. 137 (väčšie pečatidlo z roku 1704) a inv. č. 177 (menšie pečatidlo). KUKA, P.: Zbierka pečatí bývalej Zvolenskej župy. In: Slovenská archivistika XXI, 2, 1986, s. 120.

²⁹ ŠA BB, ŽZI, A XX – Veci obcí (Gemeindewessen), krab. 1017, fasc. III, 16.

³⁰ Pozri pozn. 10, s. 1–2.

³¹ ŠA BB, ZPP, inv. č. 164; KUKA, P.: c. d., s. 120; pozri pozn. 30.

doch – t. j. na základe väčšieho pečatidla z roku 1704.³² Pečiatka má identický priemer 33 milimetrov. Jej maďarský majuskulný kruhopis je mierne odlišný: „ZÖLYOM VÁRMEGYE ZÖLYOM LIPCSE“. Mierne odlišné je aj medzikružie, ktoré je z jednej strany tvorené motívom trojlístka.³³ Erb je zhodný s predchádzajúcim. Aj toto pečatidlo a pečiatka, obe publikované P. Kukom, sa zachovali v Štátnom archíve v Banskej Bystrici až do súčasnosti.³⁴ Z roku 1905 pochádza návrh novej pečiatky. Jej maďarský majuskulný kruhopis umiestnený po okraji pečatného poľa znie: „ZÖLYOM VÁRMEGYE ZÖLYOM LIPCSE KÖZSÉG“. Dvojicou ružičiek je od kruhopisu oddelený letopočet 1905. Erb s anjlikom nad štítom je prevzatý z pečatidla z roku 1704. Erb je šrafovaný. Štít je modrý, holubica strieborná a plný nimbus zlatý. Pečiatka sa stala v medzivojnovom období predlohou pre viaceré ďalšie erbové pečiatky Slovenskej Ľupče.³⁵

Vzhľadom na vyššie uvedené fakty navrhujeme korigovať súčasný erb Slovenskej Ľupče a vytvoriť nový, ktorý by odstránil jeho nedostatky. Z hľadiska heraldiky by bolo najideálnejšie riešenie obnoviť používanie sigly „L“ ako jedinečného a zároveň dodnes hovoriaceho symbolu Slovenskej Ľupče. Erbom Slovenskej Ľupče by mohla byť v modrom štíte zlatá alebo strieborná majuskulná sigla „L“, stvárnená presne podľa pečatidla spreď roku 1530. Ak by sa toto riešenie zdalo príliš puristické, pretože poznanie tohto symbolu už dávno zaniklo, navrhujeme aspoň splatiť reálny heraldický „dlh“ voči Slovenskej Ľupči a opraviť jej dnes používaný erb do obsahovo správnej podoby. Navrhujeme v erbe nahradiť nesprávnu orlicu, ktorá sa paradoxne ponáša skôr na holubicu, skutočnou nimbovanou holubicou. Erb navrhujeme vyfarbiť podľa dnes už tiež historického návrhu pečiatky z roku 1905. Vzhľadom na to, že v prípade holubice ide o pomerne častý motív, navrhujeme ako jednu z možností jej skombinovanie so siglou „L“. V tomto prípade navrhujeme nasledujúcu kompozíciu erbu. V modrom štíte sa vznáša doprava hľadiaca strieborná holubica so zlatým nimbom a zbrojou, pod ňou v spodnej časti štítu sa nachádza zlatá majuskulná sigla „L“.

Ľupčianska Ulica

Ľupčianska Ulica bola od stredoveku (od roku 1340, keď Slovenská Ľupča získala mestské privilégia) do roku 1848 samostatnou poddanskou obcou – súčasťou hradného panstva Slovenská Ľupča, aj keď bola vždy urbanistickou súčasťou Slovenskej Ľupče. V 17. storočí vznikol v Ľupčianskej Ulici mlyn a od

³² ŠA BB, ZPP, inv. č. 240.

³³ ŠA BB, ZPP, inv. č. 263.

³⁴ KUKA, P.: c. d., s. 120.

³⁵ Návrh pečiatky z roku 1905: KOLLEGA TARSOLY, I.(zost.): Településeinek címeres pecsétjei a Magyar Országos Levéltárban. Budapest, Tarsoly Kiadó – Arcanum Adatbázis Kft. 2001 – (ide o CD Rom, pozri heslo Slovenská Ľupča). Medzivojnové erbové pečiatky publikoval vo svojej práci ORAVSKÝ, H.: c. d., s. 60. Pečiatky sú takmer identické a jediný rozdiel medzi nimi je v kruhopise. Jedna vznikla ešte počas župného zriadenia pred rokom 1928, druhá až po tomto dátume.

roku 1788 do 19. storočia tu bola erárna papierneň vedená majstrami Halleriovcami.³⁶

V roku 1788 pri jozefínskom sčítaní obyvateľstva bolo v Ľupčianskej Ulici sčítaných v 30 domoch spolu 43 rodín s 224 obyvateľmi.³⁷ Ako samostatná obec existovala Ľupčianska Ulica až do rokov 1943–1944, keď sa po viacerých predchádzajúcich pokusoch, predtým neúspešných, zlúčila so Slovenskou Ľupčou.³⁸

Z dostupných prameňov predbežne nevieme rekonštruovať, ako fungovala samospráva Ľupčianskej Ulice v staršom období. Najstarším dokladom o samostatnej administratívnej činnosti Ľupčianskej Ulice je nespečatená sťažnosť na úradníka panstva adresovaná Zvolenskej stolici z roku 1774.³⁹ Predpokladáme, že v staršom období mohli využívať obyvatelia Ľupčianskej Ulice služby kancelárie Slovenskej Ľupče alebo hradného panstva Slovenská Ľupča.

Najstarším známym pečatidlom Ľupčianskej Ulice je až pečatidlo z roku 1850. Pečatidlo je okrúhle s priemerom 25 milimetrov. Slovenský majuskulný kruhopsis pečatidla znie: „ÚRAD OBCI ULICI LUPČJANSKEJ 1850“. Priamo v pečatnom poli sa nachádza na doprava smerujúcej kose so skloneným kosiskom sediaca holubica s ratolesťou v zobáku.⁴⁰

Poznáme ešte aj dve ďalšie, mladšie sfragistické pamiatky Ľupčianskej Ulice z druhej polovice 19. storočia, obe už s maďarským majuskulným kruhopsisom. Pečatidlo je okrúhle, s priemerom 32 milimetrov. Po obvode pečatidla je maďarský majuskulný kruhopsis, ktorý znie: „ZÓLYOM VÁRMEGYE LIPCSE UTCZA KÖZSÉG PECSÉTJE“. V pečatnom poli sa nachádza identický obraz ako pri predchádzajúcom pečatidle.⁴¹ Pečiatka má rovnaký priemer 32 milimetrov. Obsah pečatného poľa je totožný – na kose sediaca holubica s ratolesťou v zobáku. Maďarský majuskulný kruhopsis, ktorý sa nachádza po obvode pečate znie: „ZÓLYOM VÁRMEGYE LIPCSE UTCZA KÖZSÉG“. Pečiatka sa zachovala až do súčasnosti v Zbierke pečiatok a pečatidiel Štátneho archívu v Banskej Bystrici. Všetky tri pečatidlá publikoval vo svojom príspevku P. Kuka.⁴³

V období 70. rokov 19. storočia, resp. pred rokom 1881, vznikla aj ďalšia, už len nápisová pečiatka Ľupčianskej Ulice. Kovová pečiatka má rozmery 40 × 20 milimetrov. Pečiatka má trojriadkový maďarský majuskulný kruhopsis, ktorý znie: „Z(ólyom) LIPCSE UTCA KÖZSÉG ZÓLYOM MEGYE“. Slovo „KÖZSÉG“ sa nachádza v strede pečiatky. Zvyšok je rozpísaný v dvoch riad-

³⁶ Vlastivedný slovník obcí na Slovensku III. Bratislava, Veda 1978, s. 54 (heslo Slovenská Ľupča).

³⁷ Pozri pozn. 7, s. 99.

³⁸ ORAVSKÝ, H.: c. d., s. 224 – neúspešné pokusy o ich zlúčenie boli v rokoch 1905, 1922, 1928, 1933 a 1936.

³⁹ HORVÁTH, P. (ed.): Listy poddaných z rokov 1538–1848. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1955, s. 175–176, č. 113. Sťažnosť obyvateľov – „obec Ulicka“ – ohľadom vydania nového urbára je datovaná dňom 25. 1. 1774.

⁴⁰ Pečatidlo z roku 1850 publikoval KUKA, P.: c. d., s. 120.

⁴¹ Pozri pozn. 35.

⁴² ŠA BB, ZPP, inv. č. 236.

⁴³ Pozri pozn. 35.

koch v poloblúkoch po obvodě pečiatky hore aj dolu.⁴⁴ Použitie pečiatky v roku 1881 zaznamenal J. Novák.⁴⁵ Nápisové pečiatky z medzivojnového obdobia publikoval H. Oravský.⁴⁶

V prípade, ak by v budúcnosti teoreticky nastala potreba obnoviť používanie erbu Ľupčianskej Ulice, je možné heraldicky upraviť motív z pečatidla z roku 1850. Keďže farby jednotlivých figúr nepoznáme, navrhujeme ich vyfarbiť podľa heraldických zvyklostí. Erbom Ľupčianskej Ulice by v tomto prípade bola v modrom štíte doprava otočená zlatá kosa so skloneným kosiskom, na ktorej sedí strieborná holubica so zlatou zbrojou, držiaca v zobáku zelenú ratolesť.

Obr. 1. Erbové pečatidlo Slovenskej Ľupče
spred roku 1530 so siglou „L“ v štíte.

Obr. 2. Erbové pečatidlo Slovenskej Ľupče
spred roku 1530 s holubicou v štíte.

Obr. 3. Renesančné erbové pečatidlo Slovenskej Ľupče
spred roku 1563 s holubicou v štíte.

⁴⁴ Stredoslovenské múzeum Banská Bystrica, inv. č. 6293.

⁴⁵ Náčrt hesla Ľupčianska Ulica NOVÁK, J.: Slovenská Ľupča (č. o. Slovenská Ľupča, o. Banská Bystrica). Rkp., s. d.; (1994 vel post), 1 s. (ide o náčrt hesla Slovenská Ľupča. Za poskytnutie ďakujem prof. PhDr. J. Novákovi, DrSc.).

⁴⁶ ORAVSKÝ, H.: c. d., s. 225.

ARMOIRIES ET SCEAUX DE SLOVENSKÁ ĽUPČA
ET DE LA RUE ĽUPČIANSKA

Radoslav Ragač

L'article traite l'évolution des armoiries de Slovenská Ľupča et de la Rue Ľupčianska. Sur la base des recherches d'archives, l'auteur corrige les opinions plus anciennes concernant le sens des armoiries de Ľupča et de celles de la rue Ľupčianska. Il confirme les informations portant sur des activités diplomatiques primitives de Slovenská Ľupča lesquelles datent déjà du début du 14e siècle. Par l'analyse des patriciennes des églises locales, il approuve que l'information sur l'aigle se trouvant sur les armoiries municipales est fautive et qu'en effet, c'est une colombe, attribut du Saint-Esprit, qui figure sur les sceaux. Il mène aussi le chapitre, inconnu jusqu'aujourd'hui, concernant l'histoire sphragistique de Slovenská Ľupča où, avant l'année 1530, la petite ville a probablement changé de motif de la colombe, figurant sur le petit sceau, en le remplaçant par le sigle „L“ combiné avec la colombe et utilisé au moins jusqu'au troisième quart du 17e siècle. L'auteur a consacré la dernière partie de son article aux moyens de vérification de la Rue Ľupčianska laquelle, tout en faisant partie urbanistique de Slovenská Ľupča, eut, comme une commune servante, des droits d'une personne morale. Sur la base de ses recherches, l'auteur propose à la fin de son article de corriger les armoiries de Slovenská Ľupča. Le principal serait de remplacer la figure de l'aigle par la figure héraldiquement correcte – la colombe. L'auteur propose également d'introduire dans les nouvelles armoiries le sigle „L“.

Traduit par Kristína Kapitáňová

SPOLOČENSKÉ POSTAVENIE NEPRIVILEGOVANÉHO OBYVATEĽSTVA NA SLOVENSKU V 1. POLOVICI 13. STOROČIA

ERIKA JAVOŠOVÁ

Javošová, E.: The Social Position of Unprivileged population in Slovakia in the First Half of 13th Century. Slovenská archivistika, Vol XXXIX, No 2, 2004, p. 61–101.

Various aspects of the position of the unprivileged population in the society on the territory of Slovakia in the other levels of the society, internal differentiation of this social level, various forms of social movement. All the phenomena are analysed according to exact facts reached by the complex systematic excerption of source material.

Slovakia. Social history. Unprivileged population.

PhDr. Erika Javošová, PhD., Slovenský národný archív, Drotárska cesta 42, 817 01 Bratislava

Arpádovská doba bola dobou veľkých sociálnych premien, pričom o období prvej polovice 13. storočia platí toto tvrdenie dvojnásobne. Práve vtedy sa totiž završovala jedna etapa spoločenského vývoja, charakterizovaná feudalizáciou spoločnosti, diferenciaciou a kryštalizáciou spoločenských vrstiev – a zároveň sa už vytvárala živná pôda pre budúce sociálne procesy. Pohnutosť tejto doby sa odzrkadlila aj v štruktúre vtedajšej spoločnosti, v prelínaní jednotlivých vrstiev a stieraní reálnych hraníc medzi nimi. V tejto štúdií si všimame nepriviligované spoločenské vrstvy a rôzne stránky ich sociálneho postavenia, ako aj ich vzťahy k iným vrstvám spoločnosti a sociálnu mobilitu medzi jednotlivými skupinami.

Hradské obyvateľstvo

Kráľovské hrady, vybudované po celej krajine, znamenali dôležitý prvok nielen v obrannej stratégii uhorského štátu, ale aj v sociálnom procese vývoja stredovekej spoločnosti. Obyvateľstvo, ktoré bolo služobne späté s hradom, malo veľmi pestrú hierarchiu siahajúcu od najvyšších vrstiev až po najnižšie. Od spoločenskej pozície toho-ktorého človeka záviselo jeho vojenské zaradenie, a to zasa mohlo spätne ovplyvňovať jeho pohyb po sociálnom rebríčku, či už smerom nahor alebo smerom nadol.

Najvýznamnejší príslušníci hradnej posádky sa regrutovali z radov vyššej šľachty, nižšie veliteľské pozície boli obsadené príslušníkmi strednej a nižšej šľachty a spomedzi nižšej šľachty pochádzala aj podstatná časť mužstva. Okrem toho v službách hradu pôsobili aj ďalšie osoby s vojensko-hospodárskymi povinnosťami. Tieto osoby mali poloslobodné alebo až neslobodné postavenie, žili v dedinách okolo hradov, kde vykonávali hospodárske činnosti a v stanovených intervaloch alebo v prípade potreby slúžili na hrade, kde plnili rôzne pomocné

úlohy (údržba hradu, stráž, pomocné bojové úlohy). Patrili k nim *civiles*, *cives* a *castrenses* – tieto tri skupiny sa časom začali prelínať, až napokon takmer splynuli.

Poloslobodnú kategóriu hradského obyvateľstva reprezentovali *civiles*. Ich genéza sa pravdepodobne odvíjala od staršej vrstvy tzv. prostých slobodných, ktorí mali aj záväzky vo vojenskej oblasti: podľa svojich ekonomických možností mali vystrojiť do kráľovského vojska ozbrojencov, prípadne sami narukovať.¹ *Civiles* boli slobodní podnájomníci, usadení na služobnej pôde hradných *civisov*. Tento podnájomný vzťah mal dedičný charakter, čo vytváralo dobré predpoklady pre budúcu samostatnú priamu držbu pôvodne nájomnej pôdy a v ideálnych prípadoch až po dedičné vlastníctvo takejto pôdy v rukách *civilisov* a ich možný vzostup medzi slobodných držiteľov pôdy – šľachticov, resp. mešťanov.²

Napriek hospodárskej závislosti boli *civiles* osobne slobodní. Podľa dekrétov kráľa Kolomana platili daň slobodných – 8 denárov, a to rovnako tí z nich, ktorí mali pôdu prenajatú priamo od kráľa, ako aj tí, ktorí si ju prenajali od *civisov*.³ Pôvodne boli naozaj závislí iba ekonomicky na základe prenájomného vzťahu k držiteľom pôdy a povinnosti, ktoré im z tohto vzťahu vyplývali, mali len hospodársky charakter. Zákonné normy ich považovali za hostí na hradnej pôde.⁴ Postupne však preberali spolu s pôdou aj vojenské záväzky *civisov*, čím sa strácal jediný podstatný rozdiel medzi týmito dvoma skupinami a dochádzalo k ich vzájomnému spĺývaniu. Preberanie vojenského poslania *civisov* *civilismi* na základe prenájmu pôdy je vyjadrené už v Kolomanovom zákonníku,⁵ je teda zrejmé, že tento fakt bol už na prelome 11. a 12. storočia realitou.

Rozpor medzi osobnou slobodou *civilisov* a ich ekonomickou neslobodou vyvolával tlak na sociálnu polarizáciu vnútri tejto vrstvy v oboch smeroch. V smere nahor mohol vývoj prebiehať tak, že v dôsledku trvalého a dedičného prenájmu pôdy sa *civiles* postupne stávali samostatnými a priamymi držiteľmi pôvodnej nájomnej pôdy a v ďalšom slede sa mohli dostať až medzi slobodných pozemkových vlastníkov. Tento smer vývoja však považujeme v našej oblasti za zriedkavejší a treba podotknúť, že v skúmanom pramennom materiáli sme nenašli žiadne doklady ani indície takéhoto typu. Smerom nadol dochádzalo k spĺvaniu *civilisov* (aj *civisov*) s pôvodnými hradčanmi (*castrenses*) a ich postupnému začleňovaniu do formujúceho sa poddanského stavu.⁶

Sociálny pohyb smerom nadol je v tejto vrstve badateľný najmä v 13. storočí. Bratislavskí *civiles*, ktorí viedli majetkové spory s pannonhalmským kláštorom o majetky blízko Šale v rokoch 1214 a 1239, si snád' ešte udržali istú mieru slo-

¹ Corpus juris Hungarici, tomus primus. Budae MDCCLXXIX (ďalej CJH), s. 148 (Koloman I/40).

² RAPANT, D.: Drobné štúdie k slovenskému stredoveku V. Milites, cives, civiles. Slovenská archivistika XI, 1976, č. 1 (ďalej Milites), s. 96 n.

³ CJH, s. 147 (Koloman I/35); s. 148 (Koloman I/45).

⁴ CJH, s. 147 (Koloman I/35).

⁵ Tamže – CJH, s. 147 (Koloman I/35).

⁶ RAPANT, D.: Milites, s. 105 n.

bodného postavenia, lebo vstupovali do sporov ako samostatný subjekt a tiež ako spoločníci bratislavských hradných jobagionov.⁷ Úpadok medzi závislé vrstvy však už znamenalo prevedenie civilisov pod právomoc cirkevnej inštitúcie: zem nitrianskych civilisov v susedstve Šale bola aj s obyvateľmi potvrdená vo vlastníctve pannohalmského kláštora.⁸ Takisto sedem usadlostí civilisov, ktorých v roku 1209 kráľ Ondrej II. vyňal spod právomoci hradu Hlohovec a daroval ich spolu so zemou ostrihomskému arcibiskupstvu, stratilo svoju slobodu a nič na tom nemohol zmeniť ani fakt, že oni sami sa dobrovoľne zaviazali k službe pivničných majstrov (pincernarii).⁹ Neslobodný status je badateľný aj zo sporu, v ktorom sa istý Povš (Povs) bránil proti obvineniu vznesenému bratislavskými hradnými jobagionmi, že vraj je civilis, služobne viazaný k Bratislavskému hradu, ktorý zbehol zo služby. On argumentoval, že je slobodný a nemá žiadne záväzky voči hradu, čo potvrdil aj rozsudok krajinského sudcu Ondreja.¹⁰ Explicitné vyjadrenie závislého postavenia civilisov obsahuje listina z roku 1222 (privilegiálne potvrdenie niektorých výsad duchovenstva v Uhorsku) s ustanovením, že takto závislí ľudia sa nesmú stať duchovnými.¹¹

Veľmi blízkou skupinou k civilisom boli *cives*. Pôvodne boli tieto dve skupiny oddelené, ale neskôr sa zblížili natoľko, že sa začali navzájom zamieňať a napokon rozdiel medzi nimi v podstate zmizol.¹² *Cives* vykonávali na hrade vojenskú a strážnu službu a v prípade potreby sa zúčastňovali i na vojenských výpravách. Za to mali dedične pridelenú služobnú pôdu, ktorá im slúžila na vlastnú obživu, ale odovzdávali z nej aj dávky a poplatky;¹³ často ju prenajímali iným členom osadenstva hradu – civilisom¹⁴ (spolu s pôdou nájomcovia preberali aj vojenské záväzky *civisov*). Neboli profesionálnymi vojakmi, čiže vojenská služba nebola ich výhradným poslaním, hoci tvorila základ ich služobného aj spoločenského zaradenia. Postupom času sa stávali stále viac roľníkmi, ich bojová zdatnosť klesala a splyvajúc s civilismi a pôvodnými hradčanmi (*castrenses*) vliala sa podstatná časť z nich do vznikajúcej vrstvy poddaných.¹⁵

Služba *civisov* znamenala verejnoprávny záväzok, a preto napríklad zbehnutého *civisa* bolo možné zadržat' len so súhlasom kráľa ako predstaviteľa štátnej moci.¹⁶ Z ustanovenia dekrétov sv. Štefana o dodržiavaní zákazu práce v nedeľu

⁷ Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I (editor R. Marsina). Bratislavae, Academia scientiarum Slovaca MCMLXXI (ďalej CDSI I), s. 151, č. 192 (rok 1214); Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae II (editor R. Marsina). Bratislavae, Archivum capitalis Bratislaviensis MCMLXXXVII (ďalej CDSI II), s. 36, č. 50 (rok 1239).

⁸ CDSI I, s. 276, č. 386 (rok 1232).

⁹ CDSI I, s. 127, č. 159.

¹⁰ CDSI II, s. 43, č. 60 (rok 1239).

¹¹ CDSI I, s. 199, č. 269; duchovnými sa mohli stať iba príslušníci privilegovaných vrstiev.

¹² RAPANT, D.: *Milites*, s. 205 n.

¹³ Tamtiež, s. 89 n.

¹⁴ Pozri vyššie – časť o civilisoch.

¹⁵ RAPANT, D.: *Milites*, s. 94 n.; porov. KUČERA, M.: Nad otázkami našich včasnostredovekých dejín (Poznámky k úvahe P. Ratkoša). *Historický časopis* 25, 1977, s. 92.

¹⁶ CJH, s. 148 (Koloman I/39); vid' aj RAPANT, D.: *Milites*, s. 89 n.

vyplýva, že cives pravdepodobne plnili funkciu brachiálnej moci na najnižšom stupni, v bezprostrednom každodennom kontakte s roľníckym obyvateľstvom.¹⁷

Ich životná realita sa menila v súvislosti so silou kráľovskej moci, prípadne s pozíciou feudálneho vlastníka, ktorému mohli byť darovaní spolu s pôdou.¹⁸ Pomerne pevne v rukách kráľa sa javia cives zo Starého Tekova a Kňažíc, pri ktorých sa vo fundačnej listine pre kláštor v Hronskom Beňadiku zdôrazňuje, že sú z donácie vyňatí (Starý Tekov), resp. kláštor obdržal len výnosy z desiatkov vybratých od nich (Kňažice) – kráľ si teda ponechal civesov vo svojej moci.¹⁹ V tejto dobe totiž bola kráľovská moc ešte dosť silná a typicky patrimoniálna organizácia vojenstva prežívala svoj najväčší rozkvet. V 13. storočí sa už ich sociálna pozícia javí podstatne horšie; vyplýva to z razancie, s akou sa ľudia z niekoľkých dedín pri Rimavskej Sobote (nie je vylúčené, že niektorí z nich žili aj na území Slovenska) bránili proti obvineniu, že sú cives, tvrdiac, že v skutočnosti sú slobodnými potomkami českých hostí.²⁰

Cives, ktorí sa dostali pod právomoc cirkvi, pravdepodobne tiež smerovali k poddanskému postaveniu, hoci pramene sú príliš skúpe na to, aby sme tento proces mohli sledovať dostatočne plasticky, takže ho môžeme len predpokladať, prípadne analogicky odvodzovať. Zaujímavým dokladom je listina kráľa Bela IV. z roku 1256, potvrdzujúca privilégia ostrihomského arcibiskupstva, kde vo výpočte ľudí patriacich arcibiskupstvu nielenže sú cives uvedení ako samostatná skupina, ale sú priradení pred hostami, kondicionármi a dokonca pred takzvanými „nobiles exercitantes“ (predchodcami neskorších predialistov).²¹

Malá časť civesov si za mimoriadnu vernosť a bojové zásluhy vydobyla donácie svojich služobných pozemkov do dedičného vlastníctva a z toho vyplývajúcu nobilitáciu, čím sa zaradili medzi zemanov. V roku 1243 takto kráľ Belo IV. daroval bratislavskému civosovi menom Wochv zem *Jablonec (v chotári obce Zeleneč) o rozlohe 6 popluží, ktorá pôvodne patrila Šintavskému hradu, do dedičného vlastníctva za verné služby preukázané najmä v bojoch proti Tatarom.²²

Takýmito cestami, rovnako ako u iných obdobných skupín obyvateľstva, dochádzalo aj medzi civismi od konca 12. storočia, ale najmä v 13. storočí, k nevyhnutnej sociálnej polarizácii smerujúcej k novým formám usporiadania spoločnosti.

Súčasťou hradného obyvateľstva boli aj *hradčania* (*castrenses*). Týmto pojmom v jeho širšom zmysle sa všeobecne označovali ľudia patriaci (k) hradu (azda len s výnimkou najvýznamnejších hodnostárov z radov vyššej a strednej šľachty), v užšom zmysle potom jedna z najnižšie postavených skupín hradného obyvateľstva s hospodársko-vojenským zaradením. Hradčania boli osobne slobodní, z hospodárskej stránky bola však ich sloboda len relatívna, lebo hoci ne-

¹⁷ CJH, s. 128 (sv. Štefan II/7).

¹⁸ Porov. LEDERER, E.: Štruktúra uhorskej spoločnosti v ranom stredoveku. Historický časopis VIII, 1960, s. 517 n.

¹⁹ CDS I, s. 54, č. 58+ (rok 1075).

²⁰ CDS I, s. 194, č. 258 (rok 1221).

²¹ CDS II, s. 389, č. 559.

²² CDS II, s. 83, č. 126.

patrili k pôde – boli na nej usadení a pracovali na nej pre vlastnú obživu – odvádzali z nej tiež rentu a súčasne boli pripútaní k hradu povinnosťou vojenskej služby.²³ Vojenské aj hospodárske záväzky hradčanov a ich príbuznosť s inými skupinami hradského obyvateľstva (civiles, cives) viedla postupne k ich vzájomnému splyvaniu a po rozpade hradného systému k sociálnemu pohybu smerom nadol medzi neslobodné poddanské vrstvy.²⁴

Hradčania konali na hrade (zvyčajne v týždenných intervaloch) strážnu službu a takisto sa podieľali na hospodárskom zabezpečení obrany formou dodávok materiálu a vykonávania rôznych remeselníckych prác pri opravách a údržbe hradných opevnení, prípadne dodávaním potravín pre posádku. V prípade obrannej alebo útočnej vojny nastupoval stanovený počet z nich spolu s hradnými jobagionmi do boja pod vedením župana. Rovnako ako hradní jobagioni, a tiež cives i civiles, aj oni boli organizovaní do desiatok a stotín.²⁵

Miera slobody hradčanov mohla vykazovať určité odchýlky, ale vo svetle našich dokladov, pochádzajúcich z prvej polovice 13. storočia, sa príslušníci tejto vrstvy javia skôr ako neslobodní s rozličnou mierou závislosti. Jasne na to ukazuje listina z roku 1239, ktorá zachytáva spor o spoločenský status istého Povšu (Povs) z dediny Tarján (Torian). Tento človek bol jobagionmi Bratislavského hradu označený za hradčana, resp. civilisa, ale on sa bránil vyhlásením, že je „homo libere condicionis“ a nemá voči hradu žiadne služobné záväzky.²⁶ V roku 12[17] kráľ Ondrej II. na výmenu za dedinu v Maďarsku daroval komesovi Paulinovi zem v chotári dnešných obcí Diakovce a Tešedíkovo, avšak hradčanov, ktorí tam žili a patrili Bratislavskému hradu, z donácie vyňal.²⁷ Neznamená to síce, že boli slobodní, ale v službách kráľa plnili naďalej svoju pôvodnú funkciu. Iná perspektíva sa črtala hradčanom, ktorých panovník daroval šľachticovi alebo cirkvi. V donácii pre ostrihomské arcibiskupstvo kráľ Belo IV. zdôraznil, že hradčania z Obidu, pôvodne príslušní k hradu Hlohovec, ktorých daroval arcibiskupstvu spolu so zemou, majú mať zachované svoje poslanie (vojenské) a nesmú byť predaní, darovaní alebo inak prevedení do vlastníctva inej osoby,²⁸ čo im dávalo určitú spoločenskú stabilitu. Hradčanov Hlohovského hradu z dediny Zumsou (Concó, v Maď., južne od Komárna) však kráľ Ondrej II. v roku 1222

²³ KARPAT, J.: Sociálne postavenie uhorského obyvateľstva, zvlášť neslobodného, počiatkom XIII. stor. podľa Regestru varadínskeho. Všehrd XVI, 1935 (ďalej Sociálne), s. 217; KUČERA, M.: K problému včasnostredovekej služobníckej organizácie na Slovensku. Historický časopis XII, 1964 (ďalej K problému), s. 559.

²⁴ RAPANT, D.: Milites, s. 106; pojmové splyvanie cives – castrenses: CDSI I, s. 194, č. 258; niekedy sa pojmom castrenses označovali aj hradní jobagioni: CDSI I, s. 194, č. 258; CDSI II, s. 14, č. 18; CDSI II, s. 267, č. 383; castrenses = populi castris: CDSI II, s. 196, č. 276; CDSI II, s. 292, č. 420.

²⁵ Vojenské dejiny Československa I. Praha, Naše vojsko 1985, s. 101, 193; RAPANT, D.: Drobné štúdie k slovenskému stredoveku III. Filii iobagionum (Deti bojarské). Slovenská archivistika IX, 1974, č. 1, s. 68; k desatinnej a stotinnej organizácii pozri KUČERA, M.: Desatinná a stotinná organizácia obyvateľstva v ranostredovekom Slovensku. Historické štúdie XI, 1966 (ďalej Desatinná), s. 57–78.

²⁶ CDSI II, s. 43, č. 60.

²⁷ CDSI I, s. 170, č. 216.

²⁸ CDSI II, s. 33, č. 47 (rok 1239).

daroval kláštora v Koppányi s pôdou a rybárskou tónou na Dunaji bez akýchkoľvek ďalších podmienok,²⁹ takže cirkev mala pri ich využití úplne voľné ruky. O ich slobode nesvedčí ani prípad, keď kráľ previedol hradčanov z dvanástich dedín z hradskej služby na dvornícku služobnosť.³⁰ Ostali síce v kráľovských rukách, boli zbavení vojenských povinností, ale prevedenie medzi dvorníkov, ktoré nie je vnímané ako degradácia, ukazuje na status porovnateľný s neslobodným dvorníckym obyvateľstvom. Rozdiel spočíval iba v organizačnom zaradení, keď už neobrábali hradnú pôdu ako hradčania, ale kráľovskú dominikálnu pôdu v pozícii dvorníkov.

Sociálny vzostup a nádej na zlepšenie spoločenského postavenia pre hradčanov znamenalo iba vyňatie z tohto stavu a povýšenie na iný stupienok hierarchického rebríčka. Spor z Varadínskeho registra z roku 1215, ktorého aktérmi boli dve skupiny hradných jobagionov, poskytuje dôležitú indiciu o povyšovaní hradčanov medzi hradných jobagionov³¹ – takto kreovaní jobagioni (*iobagiones de castrensibus exempti*) mali nižšie postavenie ako jobagioni sv. kráľa. Hradčanov Bratislavského hradu z Kračian síce kráľ v roku 1215 vyňal z ich stavu a povýšil medzi jobagionov, ale zároveň ich ustanovil do služieb ostrihomského arcibiskupa, a tak sa zbavil vplyvu na ich ďalší osud.³²

Zem, ktorú obývali, nebola ich vlastníctvom; bola to hradná (teda kráľovská) pôda a hradčania ju mali v držbe pod podmienkou služby. Preto ani v prameňoch, hoci sa spomínajú celé viacgeneračné rodiny hradčanov, nenachádzame žiadny dôkaz o dedičnom vlastníctve zeme. Vždy išlo o držbu a užívanie a formulácie typu „*terra castrensium*“, také časté v metáciách, tiež nemožno považovať za doklady o vlastníctve príslušnej zeme hradčanmi.

Rozpad hradskej organizácie sa odráža najmä v početných sporoch o pozemkový majetok, ktorých sa zúčastňovali hradčania, často spolu s hradnými jobagionmi či inými príslušníkmi hradnej posádky. V týchto sporoch vidno márnú snahu hradčanov o zachovanie pôvodných nájomných vzťahov k hradnej pôde a nezvratný prechod tejto pôdy do rúk vplyvnej šľachty, prípadne cirkvi. Mocní feudáli si uplatňovali svoje nároky veľmi razantným spôsobom, a keď ich nemohli podprieť ani listinnými dokladmi, ani váhou svojho vplyvu, uchýľovali sa niekedy až k násiliu. O tom, že aj takéto metódy boli oficiálnymi miestami tolerované, svedčí prípad hradčanov zo Sebechlebov, ktorých z uvedenej zeme násilne vyhnal komes Rudguer, a napriek tomu bolo jeho potomkom potvrdené vlastnícke právo.³³ Na druhej strane spory o hradnú pôdu medzi hradčanmi a jobagionmi príslušných hradov odzrkadľujú boj vnútri hradskej komunity o sociálny vzostup a lepšiu perspektívu do budúcnosti.³⁴

²⁹ CDS I, s. 203, č. 274.

³⁰ CDS I, s. 280, č. 392 (rok 1232).

³¹ CDS I, s. 153, č. 193.

³² CDS I, s. 155, č. 198.

³³ CDS I, s. 183, č. 236 (rok 1219).

³⁴ Napr. CDS I, s. 209, č. 286 (rok 1223); CDS II, s. 292, č. 420 (rok 1253).

S hradčanmi býva často stotožňovaná iná, príbuzná skupina ľudí, zvaných *castellani* (resp. *castellenses*).³⁵ O tejto vrstve nemáme takmer žiadne pramenné doklady, iba Zoborská listina z roku 1113 sa zmieňuje o tom, že hlohovským *castellenses* (či *castellanom*) patrili polovice dedín Kplotovce a Bojničky, pričom druhá polovica každej z týchto dedín patrila zoborskému kláštoru.³⁶ Nedá sa však určiť, či mali zeme vo vlastníctve, alebo iba v držbe. Podľa dekrétov kráľa Kolomana mali platiť denáre slobodných, ako aj daň z pracovnej činnosti.³⁷ Potvrdzovalo by to tézu D. Rapanta, že šlo o slobodných ľudí, usídlených v podhradí alebo priamo v hradnom areáli, ktorí sa pravdepodobne zaoberali remeselnou výrobou a možno aj poľnohospodárstvom.³⁸

Podobné postavenie očakávame aj u ďalších obyvateľov podhradia (*suburbia*), nazývaných *podhradčania* (*suburbani*). Takisto sa spomínajú v Zoborskej listine z r. 1113.³⁹ V roku 1165 kráľ Štefan III. vyňal 22(!) podhradčanov Bratislavského hradu z hradskej služby a povýšil ich do šľachtického stavu, medzi synov jobagionov sv. kráľa.⁴⁰

Poddanské obyvateľstvo

Túto skupinu obyvateľstva tvorili široké roľnícke vrstvy obrábajúce cudziu pôdu a tiež domové služobníctvo v obydliach a na dvoroch privilegovaných zemepánov. Skupina poddaných prešla počas arpádovského obdobia výraznými vývojovými premenami tak vo vnútornej štruktúre, ako aj vo vzťahu k ostatným zložkám spoločnosti.

V čase vzniku uhorského štátu sa do závislého postavenia dostala väčšina pôvodného nemaďarského obyvateľstva, ďalej vojnoví zajatci privedení z výprav alebo kúpení; neskôr sa táto skupina rozšírila o ľudí odsúdených za niektoré zločiny (krádež, dlhy, smilstvo, iné záležitosti rodinného práva, zneužívanie funkcie)⁴¹ a o úpadkom postihnutých príslušníkov prostých slobodných vrstiev, či hradných jobagionov.

Spôsob upadnutia do závislého postavenia i následný hospodársky a sociálny vývoj vytvárali predpoklady pre ďalšie členenie vnútri tejto spoločenskej skupiny a rozdiely v skutočnom postavení jednotlivých jej príslušníkov. Dôležitým aspektom v týchto štrukturálnych premenách bolo aj to, ku ktorému zemepánovi takíto ľudia patrili: iné postavenie mali na kráľovských, iné na šľachtických,

³⁵ BARTAL, A.: *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*. Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri 1901, s. 109 ich priamo stotožňuje s hradčanmi.

³⁶ CDS I, s. 65 n., č. 69.

³⁷ CJH, s. 151 (Koloman I/80).

³⁸ RAPANT, D.: *Milites*, s. 100.

³⁹ CDS I, s. 65, č. 69 (lokality Bojnice, Borčany, Milanovce, Kostolany pod Tribečom a Staul – na juhu Nitrianskej župy).

⁴⁰ CDS I, s. 85, č. 89; porov. VARSÍK, B.: *Z osídlenia západného a stredného Slovenska v stredoveku*. Bratislava, Veda 1984, s. 70.

⁴¹ CJH, s. 141 (sv. Ladislav III/4,6), s. 149 (Koloman I/56), s. 139 (sv. Ladislav II/6) atď.; porov. KUČERA, M.: *Slovensko po páde Veľkej Moravy*. Bratislava, Veda 1974 (ďalej Slovensko), s. 314 n.

prípadne cirkevných majetkoch. V 13. storočí však znižovanie kráľovského majetkového domína a prechod závislých vrstiev spolu s pôdou do rúk šľachty a cirkvi posunulo vývoj vzťahov ďalej: organizačne náročné a neefektívne hospodárenie vo vlastnej réžii pomocou nevoľníkov strácalo význam, mnoho nevoľníkov postúpilo medzi poddaných, ale súčasne sa celkovo zhoršilo postavenie poddaných. Snaha zemepánov o pripútanie závislého obyvateľstva k pôde a o lepšie využitie hospodárskeho potenciálu poddaných viedla teda k znižovaniu sociálno-právnych rozdielov v rámci tejto vrstvy a k jej zlievaniu do jednotného poddanského stavu s horším spoločenským postavením.⁴² Naproti tomu majetkové rozdiely medzi poddanými sa zväčšovali, lebo aj neslobodní ľudia mali možnosť nazhromaždiť určitý majetok.⁴³

Na „hornom okraji“ sociálnej škály závislého obyvateľstva stáli tzv. prostí slobodní (v prameňoch bývajú nazývaní *civiles*, *cives*, *castrenses*, niekedy *populi*, *populi castri* a pod.), ktorých sloboda však bola len relatívna a od konca 12. storočia viac-menej iluzórna.⁴⁴ Prostí slobodní v 13. storočí už *de facto* neexistovali – jednotlivé skupiny prešli sociálnou diferenciáciou, ktorej výsledkom bol buď vzostup medzi privilegované obyvateľstvo, alebo úpadok medzi poddaných. Poddaní boli osobne slobodní – snahy zemepánov o ich väčšie pripútanie k pôde a odpor proti týmto snahám vyústili koncom 13. storočia do zákonnej kodifikácie práva na sťahovanie s hnutelným majetkom po splnení všetkých povinností voči pôvodnému zemepánovi.⁴⁵ Často však povinnosti neboli presne určené, čo zhoršovalo postavenie poddaných a ich perspektívu v uplatňovaní osobnej slobody. Obrábali pôdu, ktorú im zemepán prepožičal a oni mu z nej odvádzali dávky.

Nevoľníci (najčastejšie označovaní termínom *servi*) nemali prepožičanú pôdu; obrábali len tie pozemky, na ktorých zemepán hospodáril vo vlastnej réžii, a to buď svojimi vlastnými nástrojmi alebo prostriedkami zemepána. Osobne boli neslobodní, zemepán ich mohol ľubovoľne premiestňovať, meniť ich povinnosti, či dokonca ich aj predať.⁴⁶ Pojmom otroci (pravda, nie v klasickej antike význam) môžeme nazvať ľudí, označených v prameňoch latinským slovom *mancipia* (v zákonníkoch prvých uhorských kráľov – sv. Štefana, sv. Ladislava, Kolomana – významu „otrok“ zodpovedá skôr termín „*servus*“), ktorí stáli na jednom z najnižších stupienkov spoločenského rebríčka. Boli to zväčša vojenskej zajatci, ktorí mohli byť usadzovaní na pôdu, prípadne sa nachádzali v pozícii patriarchálneho otroctva ako domáci sluhovia a slúžky. Takéto slúžky – otrokyne – bývajú označované ako *ancillae*.⁴⁷

⁴² Dejiny Slovenska I, Bratislava, Veda 1986 (ďalej Dejiny Slovenska I), s. 276 n.

⁴³ Porov. KUČERA, M.: Slovensko, s. 149.

⁴⁴ K sociálnemu postaveniu týchto ľudí pozri vyššie (časť Hradské obyvateľstvo).

⁴⁵ Dejiny Slovenska I, s. 278.

⁴⁶ Tamže, s. 278.

⁴⁷ Problematikou otroctva a otrokov v ranostredovekom období sa podrobne zaoberal KUČERA, M.: O otrokoch v Uhorsku v 10.–12. storočí. Historické štúdie V, 1959 (ďalej O otrokoch), s. 221–264.

Neslobodní ľudia mohli slobodu znovu nadobudnúť právnym aktom prepustenia (*manumisiou*), ktorý zvykol zemeľpán robiť pri niektorých významných príležitostiach alebo ako odmenu za mimoriadne služby, prípadne vykúpením za určitý obnos peňazí.⁴⁸ Prepustenci – libertíni pritom často ostávali na svojich pôvodných miestach a ďalej vykonávali svoje pôvodné povinnosti, zmena ich postavenia spočívala len v nadobudnutí čiastočnej alebo úplnej osobnej slobody, čiže práva na sťahovanie po splnení si záväzkov. Osoby prepustené na slobodu a darované cirkvi za spásu duše darcu či členov jeho rodiny sa nazývali dušníci (*obsequiatores*).⁴⁹

Napriek tomu, čo vyplýva z dobových právnych noriem, na základe analýzy pramenného materiálu sme nútení zaradiť medzi poddanské obyvateľstvo aj určitú časť vrstvy *jobagionov*.⁵⁰ Ide o tú časť, u ktorej sa už v prvej polovici 13. storočia prejavoval sociálny úpadok a zreteľné tendencie k strate privilegovaného postavenia. Vnútoraná sociálna polarizácia *jobagionskej* vrstvy bola dôsledkom rozpadu kráľovského majetkového domínia a hradskeho systému. Ako relikť pôvodných výsad sa javí ich relatívne dobré postavenie medzi poddanými a miernejšie povinnosti voči zemeľpánovi.

Počiatkové fázy úpadku časti *jobagionov* možno pozorovať už od konca 12. storočia. Podľa listiny z roku 1185 manželka šľachtica Sanada (*Sanad*) spolu so synom *Stojslavom* darovala kostolu sv. *Ipolita* na *Zobore* troch takýchto ľudí aj so zemou, na ktorej žili.⁵¹ Doklady vzťahujúce sa na *jobagionov* pôsobiacich v službách cirkvi takmer vždy zdôrazňujú, že títo ľudia slúžili na vlastných koňoch, čo na jednej strane evokuje spojitost' s vojenstvom, na druhej strane to svedčí o pomerne dobrých majetkových pomeroch dotýčajúcich osôb, pretože chov koní na služobné účely nebol lacnou záležitosťou. Ľudia povinní slúžiť s vlastným koňom sa v prameňoch nazývajú „*iobagiones*, *servientes in equo proprio*, *vulgo luosicsag*“, „*iobagiones equestres*, *vulgariter luoslegen*“, prípadne „*servientes equestres*“⁵² a nachádzame ich v službách hronskobeňadického, pannonhalmského kláštora, či kláštora v Šahách. Služobníci na koňoch, ktorých šahan-skému kláštoru daroval bán *Martin*, boli predtým prepustencami (libertínmi) a do tejto služby ich ustanovil sám darca.⁵³ Túto listinu považujeme za významný dôkaz o neslobodnom postavení týchto *jobagionov*: do radov *jobagionov*, chápaných ako osoby s privilegovaným postavením, by ich totiž mohol povýšiť iba kráľ (takéto povýšenie sa *de facto* rovnalo nobilitácii).

Povoznícke a prepravné povinnosti boli zrejme veľkou záťažou, lebo *jobagioni* hronskobeňadického kláštora sa vzbúрили a zbehli zo služby. Keď sa vrátili späť, boli zmiernené ich povinnosti a presne vymedzené ich záväzky voči kláštoru: každý rok museli za jednu usadlosť zaplatiť dve vážky; každoročne pohostiť

⁴⁸ Podrobnejšie sa touto problematikou zaoberáme nižšie, v časti o libertínoch.

⁴⁹ Dušníkom sa venoval M. KUČERA: „Dušníci“ – najstaršia skupina poddanského obyvateľstva na našom území. *Sborník FFUK – Historica IX*, 1958 (ďalej *Dušníci*), s. 165–179.

⁵⁰ Väčšinu *jobagionov* situoval ich sociálno-právny status približne na úroveň nižšej šľachty.

⁵¹ CDS I, s. 92, č. 97.

⁵² CDS I, s. 166, č. 241; CDS II, s. 134, č. 201; CDS I, s. 288–291, č. 402–404.

⁵³ CDS II, s. 134, č. 201.

opáta a pritom mu dať trojročného brava, chleby, pivo a krmivo podľa potreby; pri príchode kráľa mali pomáhať opátovi tak, ako všetci ostatní poddaní; na sv. Benedikta spoločne odovzdávali dve ovce a najmä museli slúžiť na koňoch a ísť tam, kam ich opát v záležitostiach kláštora poslal.⁵⁴ Platili teda dávky peňažné i naturálne, robotné povinnosti mali však stanovené výhradne pri preprave. Služobníci slúžiaci na koňoch pannonhalmskému kláštoru (*servientes equestres*) sa tiež sťažovali na zvyšovanie povinností zo strany cirkevného zemepána, čím si vymohli upresnenie svojich záväzkov. Nemuseli už opátovým poslom poskytovať koňa; nemuseli ani ťahať vozy zväžajúce víno; na povoznícke cesty im mal opát poskytnúť obrok pre kone a nesmel ich posielat' za hranice kráľovstva. Okrem toho nemuseli sekať trstinu, odvádzať päť kôp (obilia) za každú usadlosť, hrabať seno a zväžať ho. (Z toho dedukujeme, že predtým sa od nich tieto povinnosti vyžadovali.) Každá usadlosť bola povinná len jeden deň kosiť, jeden deň hrabať seno a jeden deň ho vozit' tak, ako to vraj bolo pôvodne ustanovené. Napokon kláštor musel pre ich kone poskytnúť obrok na celú zimu („...a festo sancti Martini usque ad carniprivium“).⁵⁵ Títo poddaní mali teda o čosi väčšie práva vo sfére materiálneho zabezpečenia ich povozníckej služby, naproti tomu sa však nevyhli aj iným robotným povinnostiam, hoci len v nevel'kom rozsahu. Oba tieto prípady poukazujú na zhoršovanie životných a pracovných podmienok jednej z najlepšie sociálne situovaných skupín poddanského obyvateľstva.

Jobagioni, ktorých potenciálne mohol osadiť komes Jordan (*Iardanus*) na zalesnenom území na Spiši pri rieke Poprad, ktoré dostal od kráľa do dedičného vlastníctva, boli vyňatí spod jurisdikcie spišského župana a mali podliehať zemepanskej právomoci Jordana a jeho potomkov, ťažké zločiny nevynímajúc.⁵⁶ Tento doklad zároveň vhodne ilustruje proces premeny jobagionov z vojakov na poddaných: povolenie osadenia jobagionov na pozemku v pohraničí evokuje predpoklad vojenských služieb pri ovládnutí darovaného územia, naopak vyňatie týchto ľudí spod právomoci župana vyjadruje budúcu orientáciu na vzťah zemepán – poddaný.

Poddaní takisto nemali vždy rovnaké postavenie – rozdiely mohli byť podmienené jednak regionálne, jednak príslušnosťou k rozličným zemepánom, prípadne ďalšími okolnosťami.

Poddaní usadení na kráľovskej pôde pochádzali pravdepodobne najmä zo skupiny prostých slobodných, ktorým sa nepodarilo vyšvihnúť medzi privilegované vrstvy, prípadne spomedzi dovezených zajatcov usadených na pôdu. Ako naturálnu daň platili dvadsiatok, od roku 1231 boli oslobodení od platenia desiatku. Ťažkým bremenom pre nich bola povinnosť pracovať pri budovaní zásekov a opevnení, pri stavbách či opravách budov a hradov, a tiež v kráľovských dielňach.⁵⁷

⁵⁴ „...in adventu regis subvenient abbati sicut alii populi monasterii prenotati“, CDSI II, s. 166, č. 241 (rok 1247) – nie je nám známe, že by sa pojem „populi“ v tejto dobe používal pre príslušníkov privilegovaných vrstiev.

⁵⁵ CDSI I, s. 288–291, č. 402–404 (rok 1233).

⁵⁶ CDSI II, s. 382, č. 550 (rok 1256).

⁵⁷ Dejiny Slovenska I, s. 278.

Významným prameňom pre skúmanie sociálnej situácie kráľovských poddaných na Slovensku sú tzv. privilégia pre turčianskych a liptovských poddaných, vydané kráľom Belom IV. v roku 1257, tým istým panovníkom v roku 1265 spresnené a v roku 1270 konfirmované a upravené kráľom Štefanom V.⁵⁸ V genéze ich vzniku zohral dôležitú úlohu útek časti kráľovského poddanského obyvateľstva z Liptova a Turca pred zlými životnými podmienkami do južnejších oblastí Slovenska. Kráľ, snažiac sa ich primäť k návratu, vydal v roku 1257 listinu, ktorou navrátilcom poskytol dočasné úľavy a presne určil ich budúce povinnosti. Môžeme teda dedukovať, že predchádzajúce povinnosti boli ťažšie.

Prvé tri roky po návrate boli oslobodení od všetkých dávok odvádzaných kráľovi. Potom mali každý rok na sviatok sv. Martina platiť županovi za každú usadlosť 2 vázky striebra. Každých 40 usadlostí odovzdávalo jeden kus hovädzieho dobytku, 40 sliepok a 20 gbelov ovsa. Čiastočne im kráľ obmedzil slobodu sťahovania: mohli sa sťahovať len po teritóriu Turca, Liptova a Zvolenskej župy s podmienkou, že predtým predajú svoje domy a hospodárske stavby (nesmeli ich teda rozobrať a odviezť so sebou) a miestnemu richtárovi vyplatia 12 denárov. Z každých 40 usadlostí museli vystrojiť do kráľovského vojska jedného jazdca. Oblasť dedičského práva sa týka len ustanovenie o práve župana vziať si z pozostalosti poddaného, ktorý zomrel bez dedičov, jednu hnutelnú vec podľa vlastného výberu, avšak s výnimkou sluhu alebo slúžky (servus, ancilla). Mohli si voliť richtára, ktorý bol vykonávateľom obecnej samosprávy a súdil spory do hodnoty 2 alebo 3 vázok striebra. Väčšie spory patrili do kompetencie župana (teda nie dvorského župana – comes curialis), pričom z pokút dve tretiny pripadli županovi a tretina richtárovi. V prípade vraždy museli zaplatiť jednu hrivnu županovi a 10 hrivien pozostalým. Ostatné povinnosti mali vykonávať tak, ako to bolo zvykom v Turci a Liptove.⁵⁹

V dôsledku sťažností liptovských poddaných kráľ v roku 1265 spresnil ustanovenia predchádzajúcej listiny a doplnil ich ďalšími pravidlami. Každá usadlosť platila ročný cenús 12 denárov do sviatku sv. Juraja; ak dovtedy daň nezaplatili, zvýšila sa im na dve vázky a jeden statér. Keď prišiel kráľ do Zvolena, muselo každých 30 usadlostí dodať do kráľovskej kuchyne jedného vola a trojročného brava a z každej usadlosti dve sliepky a štyri vajcia. Ročne odvádzalo županovi na sv. Martina každých 40 usadlostí jedného trojročného brava, každá usadlosť jeden chlieb a z každého poplužia jeden gbel ovsa. Každý rok na sv. Martina museli županovi odovzdať jeden voz sena za každé poplužie, nie ako dovtedy – za každú usadlosť (prameň deklaruje, že ide o zmiernenie tejto povinnosti, avšak v listine z roku 1257 sa žiadna podobná povinnosť nespomína, takže ak nešlo o nejaké nekodifikované ustanovenie zvykového práva, župan sa presadením tohto pravidla dopustil podvodu, ktorý panovník de facto akceptoval).

⁵⁸ Podrobne sa týmito „privilégiami“ zaoberali najmä RATKOŠ, P.: Dedičské právo v turčiansko-liptovských privilégiiach 13. storočia. Historické štúdie XI, 1966, s. 79–90; ULICNÝ, F.: Dejiny osídlenia Liptova do konca 16. storočia (III. časť). Liptov 9, 1987 (ďalej Liptov III), s. 114 n.; ďalej HÚŠČAVA, A.: Kolonizácia Liptova do konca XIV. storočia. Bratislava 1930; RAPANT, D.: Starý Liptov. Bratislava 1934.

⁵⁹ CDSI II, s. 397, č. 571.

Okolo sviatku sv. Martina malo každých 40 usadlostí odovzdať jedného vojenského koňa. Každého štvrtého zo zvyšných koní mali dať úradujúcemu županovi. S tromi koňmi boli povinní slúžiť kráľovi počas jeho pobytu vo Zvolene. Každý z poddaných musel ročne odpracovať jeden deň pri výstavbe a údržbe kráľovského hradu, prípadne v kráľovskej záhrade, vo Zvolene museli títo ľudia kráľovi slúžiť podľa jeho ľubovôle a príkazov. V nadväznosti na pôvodné zvyklosti ostali oslobodení od odvádzania kuních a veveričích kožík a náhrady za ne. Jelene, diviaky, zubry a osly smeli loviť len na určených miestach, jarabice nesmeli loviť vôbec, zakázaný bol aj rybolov na Váhu, Ľupčianke, Revúcej, Teplej a Sestrči. Vo Váhu smeli chytať ryby len pomocou zariadenia zvaného uval, ťahaného jednou nohou. Slobodne mohli loviť kamzíky a zajace. V porovnaní s prvou listinou sa tiež spresnili dedičské ustanovenia: ak zosnulý nemal mužských potomkov, celý (hnuteľný) majetok zdedil jeho brat; ak nemal ani brata, dedila dcéra – v týchto prípadoch ostalo zachované právo župana vziať si jednu hnuteľnú vec z pozostalosti; ak nebolo ani brata ani dcéry, dve tretiny dedičstva pripadli županovi a tretina vdove (širšie príbuzenstvo – ascendentí – boli teda z dedenia vylúčení). Dvorský župan nesmel spory medzi nimi súdiť v dedinách, ale na trhoviskách. Svoju súdnu právomoc voči nim musel vykonávať osobne, nesmel si na tento účel menovať žiadneho zástupcu. Poddaní nemuseli odvádzat' desiatky z jahniat, medu a iných menších vecí. Vojak, ktorý v príslušnom roku choval vojenského koňa, ako aj obecný dráb a pastier boli oslobodení od platenia cenzu. Za súdne riešenie menších priestupkov mohol župan vyrubiť pokutu najviac vo výške dvoch vážok, žalobcovi pripadla „zvyčajná náhrada“. Pri súdení priestupkov, za ktoré dovedy patrila županovi pokuta 10 penzí, oteraz sa znížila na 1 fertu. Ťažké zločiny (vražda, krádež, zbojstvo, falšovanie mincí, podpaľáčstvo, zmrzačenie človeka, zastrelenie koňa šípom vystreleným z luku) podliehali krajinskému zvykovému právu. Pri vykonaní očistnej prisahy platili kňazovi 2 denáre a úradujúcemu županovi 12 denárov bez ohľadu na počet prisahajúcich. Župan ani jeho úradníci ich nesmeli nútiť, aby riešili svoje vzájomné spory súbojom. Mohli si spomedzi seba zvoliť jedného zástupcu, ktorý spolu s človekom reprezentujúcim župana riešil podlžnosti poddaných. Boli oslobodení od platenia colných poplatkov v Tvrdošíne okrem súkna, soli a olova, ale za to museli za každého koňa, ktorého vlastnili, platiť daň 3 nové denáre (6 starých). Mali právo slobodne predávať kone komukoľvek a kamkoľvek, okrem Nemecka a Čiech. Napokon si smeli priviesť sluhov – sedliakov z Poľska, prípadne z inej krajiny, pričom títo sluhovia neboli povinní službou či poplatkami ani kráľovi, ani županovi.⁶⁰ Tento údaj napovedá, že kráľovskí poddaní v Liptove mali aj svojich „poddaných“ – čeladníkov určených pravdepodobne na obrábanie pôdy, voči ktorým zaujímali vrchnostenskú pozíciu. Je to znak výsadnejšieho postavenia v rámci poddanskej vrstvy, treba si však uvedomiť, že v ťažkých podmienkach severného Slovenska by inak vôbec nemohli existovať.

Krátko po nástupe nového panovníka – Štefana V. – na trón, sa naňho liptovskí poddaní znova obrátili s prosbou o konfirmáciu listiny z roku 1265 a súčasne

⁶⁰ IVÁNYI, B.: A középkori oklevél-bizottság jelentése. Századok XLIII, 1909, s. 878–881.

o zmiernenie povinnosti odvádzať ročne z každej usadlosti 2 okovy obilia, 2 okovy sladu, 1 okov ovsá⁶¹ a 1 kytu konopí. Kráľ ich prosbám vyhovel a zároveň s konfirmáciou „zmiernil“ uvedenú povinnosť v tom zmysle, že stanovené dávky sa nemali odvádzať za jednu usadlosť, ale za jedno poplužie.⁶² V konfirmovanej listine sa však žiadna takáto povinnosť nespomínala. Namiesto zmiernenia povinností bolo teda pravdepodobne legalizované ďalšie zaťažovanie poddaných pomocou účelovej dezinterpretácie ustanovení predchádzajúcich dokumentov. Nemožno však vylúčiť ani možnosť, že v listine z roku 1265 sa odovzdávanie týchto naturálií neuvádzalo preto, lebo bolo považované za samozrejmu povinnosť, ale jej zmiernenie sa už uviesť muselo.

Na tejto sérii listín upravujúcich a kodifikujúcich postavenie kráľovských poddaných v Turci a Liptove zreteľne vidno niektoré sociálne trendy obdobia: postupné pripútavanie roľníkov k pôde, zvyšovanie odvádzanej renty, niekedy dokonca paradoxne pod zámienkou zmiernovania vymyslených povinností. Skutočné uľahčenie prichádzalo do úvahy len prechodne a bolo vyvolané zhoršením životných podmienok a extrémnym vyhrotením vzťahov medzi zemepánom a poddanými.

Poddaní na súkromnom majetku – šľachtickom alebo cirkevnom – boli na rozdiel od kráľovských poddaných oslobodení od povinnosti budovania zásekov, opevnení a priekop, od prác v kráľovských záhradách, pri výstavbe a opravách budov a v kráľovských dielňach,⁶³ čo však ešte nedokazuje, že by takéto alebo podobné povinnosti nemuseli vykonávať pre svojich zemepánov. Okrem toho boli oslobodení aj od odvádzania kráľovskej vojenskej dane (kolekty), vážok a tzv. denárov slobodných.⁶⁴ Oslobodenie od daní však takisto nemuselo automaticky znamenať zmiernenie ich bremien: v listine pre komesa Benedikta z roku 1258 kráľ explicitne stanovil, že Benediktovi poddaní majú odovzdávať dane aj naďalej, avšak nie do rúk kráľovských kolektorov, ale svojmu zemepánovi.⁶⁵ Nazdávame sa, že nešlo o výnimočný prípad. Na základe špeciálneho privilégia bývali niekedy poddaní oslobodení od platenia mýt a tribútov (telonium, pedagium, tributum) – doklady máme najmä z cirkevných majetkov,⁶⁶ ale nevylučujeme takúto možnosť ani pre šľachtických poddaných. Poddaní zoborského opátstva podľa Zoborskej listiny z roku 1111 odvádzali všetky desiatky kláštora.⁶⁷

V prameňoch najčastejšie zohľadňovaným aspektom vzťahov medzi poddanými cirkvi a ich zemepánmi boli zemepanské súdne právomoci. Jurisdikcia cirkevných zemepánov voči vlastným poddaným sa opierala o rozsiahle exempcie

⁶¹ „...quinque akones, duos videlicet de frumento, duos de brasio et unum de avena...“, tamže, s. 881 – správnejšie by asi malo ísť o mericu, keďže okov bol mierou na tekutiny, nie na sypaniny.

⁶² Tamže, s. 878–881.

⁶³ CDSI I, s. 268, č. 375 (rok 1231).

⁶⁴ CDSI I, s. 200, č. 270 (Zlatá bula 1222); CDSI I, s. 121, č. 153 (rok 1209); CDSI I, s. 163, č. 207.

⁶⁵ CDSI II, s. 424, č. 609.

⁶⁶ CDSI I, s. 250, č. 347 (rok 1229 – hronskobeňadický kláštor); CDSI II, s. 40, č. 55 (rok 1239 – ostrihomské arcibiskupstvo).

⁶⁷ CDSI I, s. 64, č. 68.

udeľované panovníkom. Takýchto poddaných súdil, pochopiteľne, v prvom rade zemepán. V závažnejších záležitostiach, alebo ako odvolacia inštancia však neboli kompetentní kráľovskí sudcovia či župan, ale kráľ osobne.⁶⁸

Relatívne lepšiu pozíciu na majetkoch patriacich cirkvi mali tí poddaní, ktorých povinnosti boli presne určené, a preto aj lepšie kontrolovateľné (nemusí to však platiť vždy – pozri vyššie: „privilégiá“ pre turčianskych a liptovských kráľovských poddaných). Upresnenie povinností bolo zvyčajne dôsledkom konfliktov medzi zemepánom a poddanými, bráncami sa voči svojvoľnému zvyšovaniu dávok. Typickým príkladom boli poddaní pannonhalmského kláštora (kláštor mal majetky aj na Slovensku, v okolí Šale), pre ktorých bola v roku 1226(?) kodifikovaná povinnosť povozníckych služieb pre opáta a mníchov bez ohľadu na ich špecializáciu.⁶⁹ V roku 1240 kráľ Belo IV. v dôsledku ich sťažností zmiernil túto službu a špecifikoval ju tak, že dve zámožnejšie usadlosti museli poskytnúť voz a tretí, chudobnejší poddaný slúžil ako povozník⁷⁰. Hneď v nasledujúcom roku im bolo upravené aj odvádzanie peňažných dávok: za každé jutro zeme platili jednu vážku striebra v stanovených termínoch a desiatky dávali opátovi rovnakým spôsobom, ako v minulosti ostrihomskému arcibiskupovi. Okrem toho nemuseli platiť žiadne dávky ani poskytovať descenzus, iba ak by sa tak dobrovoľne rozhodli.⁷¹ Dokumenty týkajúce sa sporov poddaných pannonhalmského kláštora s ich vrchnosťou obsahujú aj zaujímavú zmienku o organizácii poddanského obyvateľstva na majetkoch tohto kláštora: ako zástupcovia poddaných a jobagionov kláštora v súdnom spore vystupujú štyria ľudia nazývaní „principales capitanei populorum et iobagionum monasterii s. Martini“ (Albertus, Ambrosius, Mochcus, Ybrachim).⁷² Nazdávame sa, že išlo o analógiu desatinnej a stotinnej organizácie.⁷³ Nešpecifikované povinnosti poddaných vytvárali predpoklady pre ľubovoľné zvyšovanie zaťaženia zo strany zemepána. Poddaní turčianskeho kláštora z dediny *Sokolec sa v podobnej situácii ocitli v polovici 13. storočia, pretože kráľ dal spolu s donáciou prepoštovi právomoc slobodne meniť ich služobnosť, ba dokonca aj ich spoločenský status.⁷⁴ V tejto dobe už takáto právomoc predstavuje potenciálne nebezpečenstvo zhoršovania postavenia takýchto poddaných a ich možné smerovanie k nevoľníctvu. Naproti tomu zmienka v donačnej listine pre hronskobeňadický kláštor z roku 1075 o ľuďoch z Kozároviec, ktorým mohol opát určovať povinnosti bez

⁶⁸ K súdnym exempciám cirkevných zemepánov pozri CDS I, s. 122, č. 154 (rok 1209 – spišský prepošt); CDS I, s. 148, č. 190++ (rok 1214 – leleský kláštor); CDS I, s. 137, č. 175 (rok 1212 – špitál Božieho hrobu) CDS I, s. 281, č. 393 (rok 1232 – ostrihomske arcibiskupstvo); CDS I, s. 114, č. 170* (rok 1244 – pannonhalmský kláštor); CDS I, s. 258, č. 370 (rok 1251 – turčiansky kláštor); CDS I, s. 311, č. 447 (rok 1254 – pilišské opátstvo).

⁶⁹ CDS I, s. 234, č. 322; bola to ťažká povinnosť – porov. KUČERA, M.: Slovensko, s. 112 n.

⁷⁰ CDS I, s. 53, č. 75.

⁷¹ CDS I, s. 64, č. 97.

⁷² CDS I, s. 286, č. 400 (rok 1233).

⁷³ K tejto organizácii neslobodného obyvateľstva pozri KUČERA, M.: Desatinná, s. 62.

⁷⁴ CDS I, s. 257, č. 370.

obmedzenia,⁷⁵ sa javí ako typická črta druhej polovice 11. storočia – teda obdobia upevňovania feudálnych vzťahov. Tento záver však môže byť zavádzajúci, ak si uvedomíme, že príslušná formulácia bola sfalšovaná pravdepodobne až v 13. storočí.⁷⁶

O niečo menšou mierou slobody než poddaní disponovali *libertini*. Boli obdarení iba čiastočnou slobodou na rozdiel od plne oslobodených, nazývaných *liberti*, ostávali však i naďalej viazaní k svojmu bývalému pánovi, prípadne k osobe alebo inštitúcii ním určenej (napr. cirkvi).⁷⁷ Do tejto kategórie sa ľudia spravidla dostávali prepustením z otroctva alebo nevoľníctva – tzv. *manumisiou*, vykonanou zemepánom z jeho vlastnej vôle (preto sa nazývali aj *prepustencami*).⁷⁸ *Manumisiu* pán vyhlasoval zvyčajne v určitých životných situáciách, najčastejšie pred smrťou. Obvykle pritom stanovil aj nejakú podmienku prepustenia – typickou bola povinnosť slúžiť pánovi do jeho smrti.⁷⁹ Farkaš, syn Poznana, vo svojom testamente datovanom na prelome rokov 1164–1165, prepustil svojho sluhu Devetera („servientem meum, Deueter nomine“) pod podmienkou, že po Farkašovej smrti bude slúžiť jeho manželke, až pokým sa ona znova nevydá.⁸⁰

Po prepustení zemepán často tiež určoval ďalšiu služobnosť prepustencov i adresáta tejto služobnosti (zväčša cirkev). Vacovský biskup Boleslav daroval novozałożenému leleskému kláštoru prepustencov, ktorí museli slúžiť ako poslovia a povozníci s vlastnou výstrojou.⁸¹ Bán Martin takisto daroval kláštoru v Šahách viacerých *libertínov* a pritom im určil funkcie hospodárskych správcov kláštora (*comites curiales ecclesie*) a služobníkov na vlastných koňoch (*iobagiones equestres* – „*luoslegen*“).⁸² Keď ostrihomský arcibiskup Ján v roku 1209 kúpil od jágerského biskupa Katapana 11 *libertínov*, ustanovil ich za pivničných majstrov (*pincernarii*).⁸³ *Libertíni*, ale nielen oni, bývali zvyčajne cirkvi darovaní „za spásu duše“ – v takýchto prípadoch sa nazývali (nie vždy explicitne) aj *dušníkmí*.⁸⁴

Libertíni požívali iba čiastočnú slobodu – jej mieru spravidla určoval *manumitujúci* zemepán. Rozdiely sa niekedy premietli aj do ich pomenovania – vo *fundačnej listine* kláštora v Lelesi sa okrem *libertínov* spomínajú aj „*libertini minoris libertatis*“.⁸⁵ Na úplné oslobodenie, chápané najmä ako sloboda sťahovania, bola však potrebná opätovná – *druhostupňová manumisia*. Úplnú slobodu si

⁷⁵ CDS I, s. 55, č. 58+.

⁷⁶ Porov. MARSINA, R.: Štúdie k slovenskému diplomatáru I/2. Historické štúdie XVIII, 1973 (ďalej Štúdie I/2), s. 58 n.

⁷⁷ RAPANT, D.: *Milites*, s. 102 n.

⁷⁸ Už samotný názov (*libertinus*, *libertus* = oslobodený) vylučuje upadnutie do tejto skupiny následkom sociálneho pohybu smerom nadol.

⁷⁹ KUČERA, M.: Slovensko, s. 324.

⁸⁰ CDS I, s. 85, č. 88.

⁸¹ CDS I, s. 148, č. 190++ (rok 1214) – práve v týchto miestach však nemožno vylúčiť sfalšovanie.

⁸² CDS II, s. 134, č. 201 (rok 1245).

⁸³ CDS I, s. 127, č. 160.

⁸⁴ O *dušníkmí* pozri nižšie.

⁸⁵ CDS I, s. 148, č. 190++.

mohli libertíni aj vykúpiť,⁸⁶ o čom sme síce v skúmanom pramennom materiáli nenašli žiaden priamy dôkaz, ale údaje o libertínoch slúžiacich na vlastných koňoch umožňujú predpokladať určité majetkové zázemie u časti týchto ľudí. Až po úplnom prepustení teda nadobudli právo slobodne sa sťahovať a slúžiť tam, kde chceli – teda právo zvoliť si zemepána, prípadne aj druh služobnosti (v takomto prípade to však už neboli libertíni, ale „líberi“).⁸⁷ Druhý stupeň manumisie – úplné oslobodenie libertína – zachytáva listina z roku 1232: istý Peter, syn Kayla, predtým, ako predal zem Belža Ondrejovi, synovi Cuna, oslobodil svojho libertína menom Wrpus s dvoma synmi, ktorí tam žili, a udelil im právo voľného sťahovania.⁸⁸

Libertíni boli i naďalej viazaní k svojmu pánovi, nesmeli ho opustiť a v prípade zbehnutia boli potrestaní tým, že ich župan súdnou cestou vrátil pánovi a stratili všetku slobodu (stali sa opäť otrokmi).⁸⁹ Boli pripútaní k pôde, ktorú obrábali, mohli s ňou byť predaní, zdedení či darovaní.⁹⁰ Ak sa niečím previnili voči zemepánovi, napríklad ak sa dopustili zrady, pôda im bola odňatá.⁹¹ Za nimi spáchané zločiny voči ľuďom, ktorí neboli poddanými toho istého zemepána, niesol zodpovednosť ich vlastný zemepán.⁹² V niektorých prípadoch zemepán presne stanovil ich povinnosti, a to najmä vtedy, keď sa ich rozhodol niekomu darovať (zvyčajne cirkvi). Šestnásť usadlostí libertínov, ktorých Farkaš, syn Poznana, v polovici 12. storočia spolu s kúriou v Slepčanoch testamentárne odkázal hronskobeňadickému kláštoru, muselo slúžiť opátovi tak, že 3 dni žali obilie, 3 dni zväžali seno a ako povozníci museli ísť tam, kam ich opát poslal.⁹³ Zväčša však boli určení na všetky typy prác, mohli byť premiestňovaní z miesta na miesto a ľubovoľne mohla byť menená aj ich služba.⁹⁴

Charakteristickou črtou *nevoľníkov* bola v prvom rade absencia osobnej slobody. Niekedy je však veľmi ťažké diferencovať medzi horšie postavenými poddanými, nevoľníkmi a otrokmi – relevantné rozlišovacie údaje totiž nie sú vždy v prameni obsiahnuté.

Najčastejšie sa s nevoľníkmi stretávame na cirkevných majetkoch (súvisí to, samozrejme, aj s vývojom spísomňovacej praxe) a v rukách šľachty; typickým javom je práve písomné zachytenie ich darovania šľachtickou osobou cirkvi.⁹⁵

⁸⁶ KUČERA, M.: Slovensko, s. 329 n.; porov. KARPAT, J.: Sociálne, s. 251.

⁸⁷ KUČERA, M.: Slovensko, s. 324; porov. RATKOŠ, P.: O hospodárskom a sociálnom vývoji Slovenska v 9.–13. storočí. (Na okraj práce M. Kučeru Slovensko po páde Veľkej Moravy.). Historický časopis 24, 1976 (ďalej O hospodárskom), s. 589.

⁸⁸ CDSI I, s. 284, č. 398++ – listina bola sfalšovaná pred r. 1384, preto hodnovernosť tohto údaja je otáznava.

⁸⁹ KARPAT, J.: Sociálne, s. 251.

⁹⁰ CDSI II, s. 4, č. 1 (rok 1235 – donácia); CDSI I, s. 272, č. 381 (rok 1231 – náhrada vena); CDSI II, s. 172, č. 250 (rok 1247 – predaj); CDSI I, s. 82, č. 84 (okolo roku 1158 – dar cirkvi); porov. KARPAT, J.: Sociálne, s. 251; KUČERA, M.: Slovensko, s. 329.

⁹¹ CDSI II, s. 360, č. 518 (rok 1255).

⁹² CDSI II, s. 256, č. 369 (rok 1251) – za vraždu spáchanú libertínom musel jeho pán zaplatiť zemepánovi zavraždeného (ostrihomskému arcibiskupovi) odškodné 12 hrivien.

⁹³ CDSI I, s. 84, č. 88.

⁹⁴ CDSI I, s. 148, č. 190++; CDSI II, s. 24, č. 30 – porov. RAPANT, D.: Milites, s. 102 n.

⁹⁵ Najmä veľké šľachtické fundácie pre kláštory, ale aj drobnejšie dary.

Na kráľovskej pôde je tiež ich existencia nesporná, pramene sú však mimoriadne skúpe na akékoľvek konkrétnejšie informácie o nich.⁹⁶

Darování, prípadne preradení, bývali spravidla spolu s pôdou, ktorú obrábali, a to už od 11. storočia – kráľ Gejza I. daroval hronskobeňadickému kláštoru 10 usadlostí v Mýtnych Ludanoch so zemou a sadom a 12 usadlostí v Žikave s lúkami a pasienkami.⁹⁷ V roku 1232 zasa kráľ Ondrej II. vrátil ostrihomskému arcibiskupstvu 21 usadlostí v Pohraničiach aj s vinicami.⁹⁸ Iba pri kráľovskej donácii zeme Horné Opatovce hronskobeňadickému kláštoru sa museli na príkaz Bela IV. odtiaľ odsťahovať všetci nevoľníci patriaci komesom Vincentovi a Petrovi.⁹⁹ Oddelení od zeme boli tiež na základe testamentu, v ktorom poručiteľ, komes Preslav, stanovil, že nevoľníci, služobníctvo a dobytok pripadnú vdove.¹⁰⁰ Mohli byť aj predaní – tiež zvyčajne spolu s pôdou: istý Ilek, syn komesa Mikuláša, takto v roku 1258 predal pannohalmskému kláštoru zem Dénesd (dnes Jánošíková) so siedmimi usadlosťami nevoľníkov a jedným libertínom za 24 hrivien striebra.¹⁰¹

Povinnosti nevoľníkov voči zemepánovi boli neobmedzené a určované rozhodnutím pána. Pramenných dokladov je síce málo, za nepriamy dôkaz však považujeme aj chýbajúce údaje, pretože svedčia o tom, že majiteľ vôbec nepovažoval za potrebné konkretizovať ich záväzky, keď mal právo použiť ich na akúkoľvek prácu. No už vo fundačnej listine hronskobeňadického kláštora je explicitne vyjadrené právo opáta určiť im ľubovoľnú služobnosť (nevoľníci – servi z dedín Dvory nad Žitavou a Pohranice),¹⁰² nevoľníci dömöšského prepoštstva z dediny Belá mali zasa slúžiť „dňom i nocou“.¹⁰³ Vzhľadom na to, že posledné dva uvedené doklady pochádzajú z 11., resp. začiatku 12. storočia a títo ľudia s neobmedzenou služobnosťou sú v nich označovaní slovom „servi“, nazdávame sa, že ich postavenie sa blížilo k postaveniu otrokov a nemožno vylúčiť, že otrokmi aj skutočne boli. Osoby určené na akúkoľvek prácu na rôznych miestach sa však vyskytujú aj v prameňoch z 13. storočia, napríklad vo vlastníctve kláštorov v Lelesi či Šahách.¹⁰⁴

Upresnené povinnosti mali len nevoľníci dömöšského prepoštstva z dedín Machala (pravdepodobne v chotári dnešnej obce Moča) a Vten (v chotári obce Marcelová), ktorí museli odovzdávať naturálnu daň 30, resp. 75 kuních kožíek, alebo pracovať na výstavbe a opravách kláštorných budov.¹⁰⁵ Tieto konkrétne dávky a služby však vykonávali popri ostatných, nešpecifikovaných povinnos-

⁹⁶ CDS I, s. 143, č. 188 (rok 1214) – v metácii. Tu uvedený termín „servi regis“ by však v čase vzniku listiny bolo lepšie interpretovať ako kráľovskí služobníci, takže je otázne, či je tento prameň vôbec relevantný.

⁹⁷ CDS I, s. 55, č. 58+.

⁹⁸ CDS I, s. 282, č. 394.

⁹⁹ CDS II, s. 302, č. 434 (rok 1253).

¹⁰⁰ CDS II, s. 324, č. 468.

¹⁰¹ CDS II, s. 422, č. 608.

¹⁰² CDS I, s. 55, č. 58+ (rok 1075).

¹⁰³ CDS I, s. 74, č. 77 (rok 1138).

¹⁰⁴ CDS I, s. 148, č. 190++ (rok 1214); CDS II, s. 135, č. 201 (rok 1245).

¹⁰⁵ CDS I, s. 75, č. 77 (rok 1138).

tiach (ťažko by sme totiž mohli predpokladať, že ľudia v takejto pozícii by nemali žiadne iné povinnosti). Túto tézu dotvrdzuje aj údaj z Farkašovho testamentu v prospech hronskobeňadického kláštora, že tejto cirkevnej inštitúcii odkázal okrem iného 7 rodín nevoľníkov – oráčov (servi aratores) – teda ľudí určených hlavne na obrábanie pôdy, ale zároveň dal opátovi právo donútiť ich k akejkoľvek službe.¹⁰⁶ Napriek neobmedzeným povinnostiam aj v tejto kategórii nachádzame rozličné špecializácie: okrem spomínaných oráčov sa vyskytujú služobníci na koňoch (servi cum equis, servi super proprium equum servientes),¹⁰⁷ vinohradníci (vinitores),¹⁰⁸ strážcovia lesa (custodes silve), chovatelia včiel (custodes apum),¹⁰⁹ sokoliari,¹¹⁰ pravdepodobne aj záhradníci (resp. sadovníci)¹¹¹ a tiež zvonár (pulsator).¹¹²

Zlé životné podmienky a ťaživé povinnosti viedli pomerne skoro aj k prejavom odporu nevoľníkov voči vrchnosti. Už z roku 1139 máme správu o opakovanom úteku nevoľníkov bzovického kláštora, ktorí sa uchýlili ku kráľovským komorníkom a zbrojnošom, no boli vydaní späť cirkevnému zemepánovi.¹¹³ O ich ďalšom osude sa prameň nezmiňuje, no predpokladáme, že ich postaveniu útek nijako neprospeš. Naproti tomu – proces sociálnej emancipácie nevoľníkov možno sledovať na majetku leleského kláštora: istý muž menom Hylde bol nevoľníkom alebo dokonca otrokom (servus), ale jeho syn Farkaš už bol slobodný.¹¹⁴ V tom istom doklade sa nachádza aj údaj o žene, charakterizovanej slovom „serva“.¹¹⁵ Bola to asi nevydatá dcéra nevoľníka, nedá sa však povedať, či bola nevoľníčkou – roľníčkou, alebo otrokyňou – slúžkou; domáce slúžky – otrokyne sa totiž zvykli označovať pojmom „ancilla“ a kontrast s pojmom „serva“ je viac ako nápadný. Pre ďalšie závery nám, žiaľ, prameň neposkytuje dostatočnú oporu.

Na majetkoch dómöšského prepoštstva v okolí Komárna sme zaznamenali informáciu o akejsi správnej organizácii nevoľníkov patriacich prepoštstvu: človek s funkciou „maior servorum“ spravoval určitú skupinu nevoľníkov v danej lokalite.¹¹⁶ Existencia takéhoto systému je pri obrovskom rozsahu majetkových cirkevných inštitúcií a množstve závislého obyvateľstva usadeného na týchto majetkoch celkom logická. Uvedený systém by svojou podstatou mohol byť analogický desatinnej a stotinnej organizácii obyvateľstva na kráľovskej pôde.¹¹⁷

¹⁰⁶ CDS I, s. 85, č. 88 (rok 1164–1165).

¹⁰⁷ CDS I, s. 85, č. 88 (rok 1164–1165 – hronskobeňadický kláštor); CDS I, s. 92, č. 97 (rok 1185 – zoborský kláštor).

¹⁰⁸ CDS I, s. 149, č. 190++ (rok 1214 – leleský kláštor); pravdep. aj CDS I, s. 282, č. 394 (rok 1232 – ostrihomské arcibiskupstvo).

¹⁰⁹ CDS I, s. 149, č. 190++ (rok 1214 – leleský kláštor).

¹¹⁰ CDS I, s. 75, č. 77 (rok 1138 – dómöšské prepoštstvo).

¹¹¹ CDS I, s. 55, č. 58+ (rok 1075 – hronskobeňadický kláštor).

¹¹² CDS I, s. 149, č. 190++ (rok 1214 – leleský kláštor).

¹¹³ CDS I, s. 77, č. 79.

¹¹⁴ CDS I, s. 149, č. 190++ (rok 1214).

¹¹⁵ CDS I, s. 149, č. 190++.

¹¹⁶ CDS I, s. 74, č. 77 (rok 1138).

¹¹⁷ Porov. KUČERA, M.: Desatinná, s. 62.

Na najnižšom stupienku spoločenského rebríčka stáli *otroci*. Nemali žiadnu osobnú slobodu a v princípe nevlastnili nijaký majetok – ani hnutel'ny, ani nehnuteľný.

Z právneho hľadiska boli iba vecami, vnímanými ako objekt práva, teda bez právnej subjektivity a zodpovednosti.¹¹⁸ Veľmi jasne sa v tomto smere vyjadrujú najmä uhorské zákonníky z 11. storočia: podľa druhej knihy dekrétov sv. Štefana sa usmrtenie otroka neposudzovalo ako vražda (resp. zabitie) človeka, ale ako poškodenie či zničenie veci;¹¹⁹ v dekrétach sv. Ladislava boli zasa ujednení otroci považovaní za ekvivalent stratených vecí.¹²⁰ V polovici 13. storočia predpokladáme už posun v ich postavení smerom k pozícii sluhov, resp. paholkov: v tzv. „privilegiu“ pre kráľovských poddaných z Turca a Liptova, v časti, ktorá kodifikovala dedičské právo, sa uvádza, že ak niekto zomrel bez dedičov, z odúmrtie si mohol župan vziať „jednu hnutel'nú vec s výnimkou sluhu („servus“) a slúžky („ancilla“).“¹²¹

Otroci boli používaní ako pracovné sily na majetkoch zemepána, obrábaných vo vlastnej réžii, alebo sa mohli nachádzať vo vzťahu patriarchálneho otroctva ako domáce služobníctvo majiteľa.¹²² Pán nimi mohol ľubovoľne disponovať – kúpiť ich, predať, darovať, testamentárne odkázať. Špeciálnym prípadom, avšak veľmi typickým pre ranofeudálne obdobie, bolo darovanie otrokov (zvyčajne so zemou) cirkevným inštitúciám.¹²³

Na šľachtických a cirkevných majetkoch dochádzalo k usadzovaniu otrokov na vyčlenenú pôdu a ich premene na poddaných, pretože hospodárenie vo vlastnej réžii bolo náročnejšie na organizáciu práce a nedostatočná motivácia pracovných síl si vyžadovala náročnejšie donucovacie prostriedky. Preto sa zmenšovala výmera alodiálnej pôdy, a tým sa menilo aj postavenie závislého obyvateľstva.¹²⁴

Do otrockého stavu sa ľudia mohli dostať v zásade dvoma spôsobmi: ako vojnoví zajatci alebo na základe súdneho rozhodnutia. Zajatie bolo najstaršou cestou do otroctva, s postupným upevňovaním štátneho zriadenia však spelo k zániku.¹²⁵ Rozsudkom mohol človek upadnúť do otroctva ako trest za krádež, za nedovolené manželské vzťahy (napr. slobodná žena, ktorá sa vydala za otroka, stávala sa otrokyňou manželovho pána, rovnako slobodný muž, ktorý opakovane obcoval s otrokyňou, upadol do otroctva),¹²⁶ za smilstvo, za nesplatené dlhy,¹²⁷

¹¹⁸ KUČERA, M.: Slovensko, s. 279; TEN ISTÝ: O otrokoch, s. 228.

¹¹⁹ CJH, s. 128 (sv. Štefan II/13); tamtiež, s. 131 (sv. Štefan II/36).

¹²⁰ CJH, s. 143 (sv. Ladislav III/29).

¹²¹ CDSI II, s. 398, č. 571 (rok 1257).

¹²² KUČERA, M.: Slovensko, s. 283 n.

¹²³ Napr. štyri rodiny otrokov („mancipia“), darovaných so zemou Hokovce kláštora v Šahách, CDSI II, s. 135, č. 201 (rok 1245).

¹²⁴ Porov. Dejiny Slovenska I, s. 277.

¹²⁵ KUČERA, M.: Slovensko, s. 312 n.

¹²⁶ CJH, s. 131 (sv. Štefan II/39), s. 138–140 (sv. Ladislav II/2,10,12,14), s. 141 (sv. Ladislav III/4,5), s. 149 (Koloman I/56) – všetko krádež; s. 130 (sv. Štefan II/26) – manželské vzťahy.

¹²⁷ KUČERA, M.: Slovensko, s. 314–317.

za morálne delikty (napr. prostitúcia)¹²⁸ a dokonca sudca sa stával otrokom za vynesenie nespravodlivého rozsudku.¹²⁹ Zbehnutie poddaných alebo nevoľníkov zo služby sa tiež trestalo otroctvom (teda stratou aj posledných zvyškov slobody) a oholením polovice hlavy.¹³⁰ Takýto prípad sa stal v roku 1228 na majetkoch hronskobeňadického kláštora – nevoľníci (servi) z Dvorov nad Žitavou ušli, boli však vrátení, zaradení medzi otrokov a označení dopoly oholenou hlavou.¹³¹

Od počiatkov uhorského štátu zákon chránil otrokov ako majetok, ako pracovnú silu, ktorej bol stály nedostatok. Preto kráľ Koloman zakázal predaj otrokov do zahraničia.¹³² Na obchodovaní s otrokmi sa napriek prísnyim zákazom podieľal najmä židovský a saracénsky element. Tento problém sa pokúšal riešiť už kráľ Koloman vo svojich zákonníkoch,¹³³ nebol však príliš úspešný, lebo v prvej polovici 13. storočia (teda približne o sto rokov neskôr) pápežská kúria znova nastolila otázku židovského a saracénskeho vlastníctva kresťanských otrokov a obchodovania s nimi.¹³⁴ V tzv. berežskej dohode bol teda znova zakotvený zákaz takýchto praktík,¹³⁵ nepredpokladáme však žiadny výraznejší obrat.

Oslobodenie spod otroctva prebiehalo dvojakým spôsobom: prepustením a vykúpením. Prepustenie (manumisia) sa zvyčajne odohrávalo pred hodnoverným miestom,¹³⁶ pred začiatkom pôsobenia hodnoverných miest zrejme v prítomnosti nejakých dôveryhodných svedkov. Vykupovanie sa dialo za náhradu – poplatok nazývaný otročné, z hodnoty ktorého tretina pripadla pánovi a dve tretiny kráľovi (zo svojej časti kráľ odstúpil tretinu županovi).¹³⁷ Takto vykúpeného otroka jeho nový pán často usadzoval na svoju pôdu ako poddaného, resp. libertína. Výkupné nemusel vždy platiť len nový zemepán, ale mohol to namiesto neho urobiť aj sám otrok, prípadne prepustený otrok dodatočne zaplatil svojmu vykupiteľovi kompenzáciu za otročné.¹³⁸ Tento fakt potvrdzuje, že hoci otroci nevlastnili žiaden nehnuteľný majetok, mali aj oni možnosť nadobudnúť určitú (a nie malú) sumu peňazí, ktoré boli potrebné na vykúpenie sa z otroctva.

Otrokyne – *služky* sa v prameňoch nazývajú „ancillae“. Boli to neslobodné ženy, ktorých vzťah k pánovi mohol byť otrocký, alebo aj poddanský či nevoľnícky. V patriarchálno-otrockých vzťahoch pôsobili ako domáce služby vykonávajúce rôzne práce okolo domu, v rámci domácej remeselnej výroby (tkanie kobercov, šitie odevov, pranie bielizne, práce pri dobytku, mletie obilia, pečenie chleba a pod.) a tiež posluhovanie zemepánovi a jeho rodine. Ak boli viazané na

¹²⁸ KARPAT, J.: Sociálne, s. 250 n.

¹²⁹ CJH, s. 139 (sv. Ladislav II/6).

¹³⁰ CJH, s. 148 (Koloman I/41).

¹³¹ CDSI I, s. 243, č. 337.

¹³² CJH, s. 150 (Koloman I/77); porov. Kučera, M.: Slovensko, s. 318.

¹³³ CJH, s. 150 (Koloman I/74), s. 151 (Koloman II/1).

¹³⁴ CDSI I, s. 222, č. 304 (rok [1225]); CDSI I, s. 263, č. 371 (rok [1231]); CDSI I, s. 294, č. 406 (rok [1233]).

¹³⁵ CDSI I, s. 296, č. 407 (rok 1233 – Berežská dohoda).

¹³⁶ KARPAT, J.: Sociálne, s. 250 n.; viac k manumisii pozri časť o libertínoch.

¹³⁷ CJH, s. 131 (sv. Štefan II/38).

¹³⁸ KUČERA, M.: Slovensko, s. 285, 324 n.

pozemkový majetok, bolo ich postavenie skôr otrocko-nevoľnícke.¹³⁹ Vacovský biskup Boleslav daroval leleskému kláštoru o. i. slúžky spolu s právom ľubovoľne meniť ich služobnosť a pôsobisko.¹⁴⁰ Naproti tomu bán Martin daroval kláštoru v Šahách deväť slúžok (bez pôdy) s podmienkou, že ich služobnosť ostane zachovaná.¹⁴¹

O ich nízkom spoločenskom statuse svedčí fakt, že z majetkovoprávneho hľadiska boli považované za veci. V roku 1251 jedna slúžka a jej syn boli použiti (spolu s koňom, dobytkom a striebrom) na zaplatenie kúpenej zeme.¹⁴² Mohli byť, pochopiteľne, tiež predávané, kupované či dedené,¹⁴³ ale aj na ne (rovnako ako na otrokov) sa vzťahoval zákonný zákaz predaja do zahraničia.¹⁴⁴ Ako tovar mali vyššiu cenu než otroci.¹⁴⁵

Deti otrokyne – slúžky boli takisto otrokmi a ak sa s takouto ženou oženil slobodný muž, aj on upadol do večného otroctva.¹⁴⁶ Za pozoruhodné tiež považujeme, že v prameňoch nie je žiadna zmienka o tom, ako a či vôbec sa mohla zlepšiť ich spoločenská pozícia. Možnosť ich prepustenia alebo oslobodenia (aspoň čiastočného) sa zrejme nijako nepripúšťala, hoci v súvislosti s otrokmi a nevoľníkmi sa s touto alternatívou počítalo.

Špecifickou skupinou eximovaného poddanského obyvateľstva boli *dušníci*. Špecifickou preto, lebo stáli vlastne mimo hierarchického rebríčka závislých ľudí.

Dušníci boli prepustení otroci, darovaní cirkvi za spásu duše darcu alebo jeho príbuzných, mohli však pochádzať aj spomedzi poddaných, libertínov či nevoľníkov. Ani po ustanovení do služby za spásu duše sa ich sociálne zaradenie nezmenilo – ostali naďalej poddanými, libertínmi, nevoľníkmi či otrokmi v službách cirkvi a s osobitnými povinnosťami. Dušníkov z rôznych sociálnych skupín daroval šahanskému kláštoru bán Martin: boli medzi nimi libertíni, ktorí mali vykonávať funkciu hospodárskych správcov majetku kláštora (*curiales comites ecclesie*) a služobníkov na vlastných koňoch (*iobagiones equestres – luoslegen*), iní boli vinohradníkmi a oráčmi, ďalší vzišli spomedzi nevoľníkov, sluhov a slúžok i otrokov (*servi, ancillae, mancipia*).¹⁴⁷ Kráľ Belo IV. zasa daroval ostrihomskému arcibiskupstvu svojich sietiarov a sokoliarov (*retiferi et falconarii*) z dedín Paňa, Úľany nad Žitavou a Starý Hrádok.¹⁴⁸

Majetky a dušníkov darovali ľudia cirkvi preto, aby prevzala starostlivosť o ich duše po smrti formou modlitieb a zádušných omší. Bola to akási protihod-

¹³⁹ Tamtiež, s. 293 n.; CDS I, s. 324, č. 447 (rok [1235]).

¹⁴⁰ CDS I, s. 148, č. 190++ (rok 1214).

¹⁴¹ CDS I, s. 135, č. 201 (rok 1245).

¹⁴² CDS I, s. 266, č. 381.

¹⁴³ Napr. CDS I, s. 324, č. 468 (rok 1255) – dedičstvo.

¹⁴⁴ CJH, s. 150 (Koloman I/77).

¹⁴⁵ Podľa Raffelstettenského colného poriadku bola výška cla za otrokyňu (*ancilla*) rovnaká ako za koňa a viac než štvornásobne prevyšovala cenu otroka – KUCERA, M.: Slovensko, s. 293.

¹⁴⁶ KARPAT, J.: Sociálne, s. 250; CJH, s. 130 (sv. Štefan II/27).

¹⁴⁷ CDS I, s. 134, č. 201 (konfirmácia Bela IV. z r. 1245).

¹⁴⁸ CDS I, s. 40, č. 55.

nota za tieto služby. Často však zabezpečovala lepšie materiálne podmienky pre kláštor a živobytie pre mníchov. Darovanie dušníkov bolo totiž vždy spojené s darovaním pozemku, na ktorom boli usadení. Dušníci boli povinní každoročne dať slúžiť zádušné omše na výročie smrti svojho pána a tiež museli odovzdávať naturálnu rentu stanovenú v testamente.¹⁴⁹ Presne určená renta však neznamená, že by ich životné podmienky boli lepšie než u iných vrstiev závislého obyvateľstva. Ich „dušnícke“ dávky boli totiž iba časťou ich povinností voči cirkevnému zemepánovi.¹⁵⁰ Tvrdeniu o presne stanovených povinnostiach dušníkov odporuje údaj z listiny z roku 1251, ktorou kráľ Belo IV. daroval turčianskemu kláštoru dedinu *Sokolec – prepošt mal právo ľubovoľne meniť status poddaných usadených v tejto dedine.¹⁵¹ Zádušná renta takisto nevylučovala ani rentu pracovnú.¹⁵² Dušníci darovaní komesom Lampertom bzovíckemu kláštoru museli zväzať úrodu, kosiť a žať; poddaní darovaní kráľom Belom IV. turčianskemu kláštoru slúžili ako povozníci.¹⁵³ Okrem zádušnej renty odvádzali, samozrejme, cirkvi aj desiatky.¹⁵⁴

Darovanie za spásu duše bolo jednou z foriem oslobodzovania otrokov, ich usadzovania na vydelenú pôdu a začleňovania medzi poddanské obyvateľstvo. Výnimkou totiž nebolo ani prekračovanie množstva stanovených povinností, čím sa dušníci postupne mohli stať obyčajnými poddanými cirkvi, pracujúcimi aj na „nezádušných“ majetkoch.¹⁵⁵ Nesmeli však slúžiť nikomu inému, len tej cirkevnej inštitúcii (kostolu, kláštoru), ktorej boli určení.¹⁵⁶ Súdne podliehali takisto cirkvi.

Ak bol za dušníka ustanovený len muž, a jeho žena ostala otrokyňou, manžel ju mohol vykúpiť.¹⁵⁷ Trvalá dedičná povinnosť konať zádušné slávnosti a aj z toho vyplývajúca nemožnosť sťahovania uvádzali dušníkov do značne nevýhodného sociálneho postavenia.

Služobnícke obyvateľstvo

Služobnícka organizácia bola špecifickým, cieľavedome vybudovaným typom usporiadania dominikálnych kráľovských majetkov, ktoré boli zorganizované okolo dvorcov zoskupených do väčších centier. Vznikol tak systém služobníckych osád, kde žili tzv. dvorníci, zabezpečujúci svojimi výrobkami a službami komfort pre panovníka a jeho suitu. Služobnícka organizácia bola teda typická pre kráľovský majetok a hoci služobnícke obyvateľstvo žilo aj na cirkevnom a šľachtickom majetku, dostalo sa sem len druhotne, najčastejšie donáciou.

¹⁴⁹ KUČERA, M.: Dušníci, s. 174 n.; KARPAT, J.: Sociálne, s. 251 n.

¹⁵⁰ KUČERA, M.: Dušníci, s. 175.

¹⁵¹ CDSI II, s. 258, č. 370.

¹⁵² Porov. KUČERA, M.: Dušníci, s. 174 n.

¹⁵³ CDSI I, s. 72, č. 74+ (rok 1135 – Bzovík); CDSI II, s. 257, č. 370 (rok 1251 – Turiec).

¹⁵⁴ KARPAT, J.: Sociálne, s. 251 n.

¹⁵⁵ KUČERA, M.: Dušníci, s. 176, 178.

¹⁵⁶ CJH, s. 137 (sv. Ladislav I/30).

¹⁵⁷ KARPAT, J.: Sociálne, s. 251 n.

Zmysel služobníckej organizácie spočíval v tom, že kráľ, hoci mal veľké nároky na hmotné zabezpečenie, nebol schopný priamo uživiť také veľké množstvo služobníkov, a preto ich usadil na vyčlenenú pôdu, aby sa živili sami a zároveň boli k dispozícii pre služby dvoru. Boli to teda roľníci usadení na pôde, ktorí ako rentu odvádzali predovšetkým (hoci nie vždy výhradne) špeciálne výrobky alebo služby.¹⁵⁸

Táto forma hospodárskej organizácie je známa už z počiatkových fáz existencie uhorského štátu a veľmi pravdepodobne nadväzovala na starší, preduhorský vývoj, ktorého korene možno hľadať až v období veľkomoravskom.¹⁵⁹ V najvyhranenejšej organizačnej podobe jestvovala práve v Uhorsku. Svoj najväčší rozkvet prežívala v dobe, keď kráľovský dvor nemal ešte pevné sídlo.¹⁶⁰ Jej rozpad a zánik súvisí so sociálnou polarizáciou služobníckeho obyvateľstva a tiež so zmenami v hospodárskom systéme arpádovského Uhorska – s kryštalizáciou stredovekých miest a koncentráciou remeselnej výroby na ich teritóriu.¹⁶¹

Služobnícka organizácia, ako už názov napovedá, bola organizovaným systémom rozmiestnenia služobníckeho obyvateľstva po krajine. Toto rozmiestnenie vychádzalo zo zemepisných podmienok jednotlivých oblastí, zo zdrojov nerastných a iných surovín a z toho vyplývajúcich výrobných tradícií obyvateľstva.¹⁶² Na území dnešného Slovenska najvýznamnejšou oblasťou bolo Ponitrie, dôležitým centrom bolo aj okolie Zvolena, kam kráľ rád chodieval so svojim sprievodom na poľovačku a rybačku (tu sa uplatnili najmä poľovnícke a lovecké služobnosti, príležitostne aj iné). Stopy po prítomnosti služobníckeho obyvateľstva sa však nachádzajú takmer na celom území Slovenska – v Tekove, Honte, Novohrade, v Liptove, Šariši; centrom baníctva a hutníctva bola oblasť Slovenského rudohoria.

Služobnícke obyvateľstvo na úrovni jednotlivých dvorcov spravoval hodnosťár nazývaný komes (každú špecializáciu osobitne, napr. comes pincernarium, comes preconum a pod., ale aj comes udvornicorum), ktorý bol podriadený príslušnému magistrovi. Magistri jednotlivých odvetví pôsobili pri kráľovskom dvore a menoval ich kráľ.¹⁶³ Fakticky však boli tieto hodnosti (komes, magister) v podstate rovnocenné. Správca kráľovských kuchárov, ktorý v roku 1273 dostal od kráľa Ladislava IV. za vojenské zásluhy zem Radačov v Šariši, mal latinský titul „rector cocorum“.¹⁶⁴ Komesi najčastejšie zastupovali dvorníkov pri rozlič-

¹⁵⁸ KUČERA, M.: Genéza miest na Slovensku. *Archaeologia historica* 3, 1978, s. 156.

¹⁵⁹ Názory autorov na dĺžku a mieru kontinuity vývoja nie sú jednotné; porov. KUČERA, M.: K problému, s. 554 n.; SEDLÁK, V.: Slovenská historiografia k dejinám Slovenska v stredoveku. *Historický časopis* 39, 1991, č. 4–5, s. 394; KRZEMIENSKA, B. – TRÉŠTÍK, D.: Služebná organizace v raně středověkých Čechách. *Československý časopis historický* XII, 1964, č. 5 (ďalej Služebná), s. 664 n.

¹⁶⁰ Porov. KUČERA, M.: K problému, s. 554–568; TEN ISTÝ: Slovensko, s. 372 n.

¹⁶¹ Porov. RATKOŠ, P.: O hospodárskom, s. 591; KUČERA, M.: Slovensko, s. 379 n.

¹⁶² Porov. KUČERA, M.: K problému, s. 557.

¹⁶³ KUČERA, M.: Desatinná, s. 62; TEN ISTÝ: Slovensko, s. 373; z funkcií magistrův jednotlivých odvetví (m. pincernarum, m. agasonum a pod.) sa vyvinuli dvorské hodnosti – hlavný kráľovský pohárnik, hlavný kráľovský stajník a pod.

¹⁶⁴ NAGY, I.: *Hazai okmánytár VI.* Budapest 1876, s. 194, č. 138.

ných majetkovoprávných pokonaniach a sporoch,¹⁶⁵ mohli však mať aj vlastnú rozhodovaciu právomoc: komes dvorníkov zo Žitného ostrova riešil v roku 1250 spor o spoločenský status istých ľudí, ktorí boli označení za dvorníkov.¹⁶⁶ Prameň poskytuje dôkazy o tom, že títo hodnostári mali vlastný nehnuteľný majetok,¹⁶⁷ ktorý sa snažili rozšíriť niekedy aj na úkor podriadených dvorníkov.¹⁶⁸ V prípade komesa taverníkov Ondreja (Andreas) išlo však nepochybne o príslušníka vyššej vrstvy šľachtického stavu, vzhľadom na rozsiahlosť jeho majetkov a fakt, že bol učiteľom vojvodu Bela.¹⁶⁹ Dvorníci boli tiež organizovaní do desiatok a stotín, hoci nie tak dôsledne ako vojenské vrstvy.¹⁷⁰

Z hľadiska sociálneho postavenia boli dvorníci neslobodní – dokazujú to spory, kde sa ľudia označení za dvorníkov bránili argumentom, že sú slobodní.¹⁷¹ Dvorníci nesmeli vstúpiť ani do radov duchovenstva.¹⁷² Kráľ (resp. zemepán) nimi voľne disponoval, daroval ich s rodinou i bez rodiny, či s časťou príbuzenstva,¹⁷³ mohol meniť ich špecializáciu, alebo priamo zakotviť ich služobnosť ako univerzálnu, príp. voľne meniteľnú.¹⁷⁴ Ak mali presne určenú špecializáciu, udržiavanú počas niekoľkých generácií, zvyšovala sa ich kvalifikácia, a tým aj sociálna prestíž a postavenie. Takto mali aj väčšie šance na nadobudnutie určitého majetku a možnosti vykúpiť sa zo služby. Nespornou výhodou boli pre nich aj priame kontakty s vysokopostavenými osobami vrátane samého panovníka a príležitosť prezentovať takto svoje zásluhy s lepšou nádejou na ich ocenenie.¹⁷⁵ Z uvedeného vyplýva, že sociálny status dvorníkov bol potenciálne lepší ako u iných skupín závislého obyvateľstva aj napriek tomu, že právne patrili medzi najnižšie vrstvy spoločnosti; veľa však záviselo od konkrétnych okolností.

Pochádzali z rozličných sociálnych skupín. Niektorí z nich boli pravdepodobne otrokmi (resp. zajatcami) usadenými na pôdu. Nemalá časť zrejme pochádzala aj spomedzi slobodného obyvateľstva, pretože podľa zákonníkov sv. Štefana mali byť za krádež súdení právom slobodných, hoci ich svedectvo už medzi slobodnými prijímané nebolo.¹⁷⁶ Medzi služobníkmi bývali preraďovaní aj príslušníci hradskeho obyvateľstva, niekedy dokonca s veľmi konkrétnym vymedzením

¹⁶⁵ CDSI II, s. 21, č. 27A* (rok 1237) – kúpa zeme; CDSI II, s. 17, č. 23 (rok 1237) – spor o pôdu a i.

¹⁶⁶ CDSI II, s. 246, č. 353.

¹⁶⁷ V r. 1245 comes preconum kráľovnej kúpil zem od Petra z Gbeliec, CDSI II, s. 145, č. 210.

¹⁶⁸ CDSI II, s. 265, č. 379 (rok 1251) – komesovia vyhнали dvorníkov z ich zeme.

¹⁶⁹ CDSI II, s. 223, č. 320 (rok 1249) atď.; CDSI II, s. 381, č. 548 (rok 1256 – „magister Beleducis“) – tento človek bol predkom rodu Forgáčovcov (za informáciu ďakujem doc. PhDr. J. Lukačkovi, CSc.).

¹⁷⁰ CDSI II, s. 246, č. 353 (rok 1250).

¹⁷¹ CDSI II, s. 161, č. 231 (rok 1246); CDSI II, s. 246, č. 353 (rok 1250).

¹⁷² CDSI I, s. 199, č. 269 (rok 1222).

¹⁷³ Napr. CDSI I, s. 72, č. 74+ (rok 1135); CDSI II, s. 135, č. 201 (rok 1245) atď.

¹⁷⁴ CDSI I, s. 55, č. 58+ (rok 1075); CDSI II, s. 257, č. 370 (rok 1251).

¹⁷⁵ Porov. KUČERA, M.: Slovensko, s. 376 n.; KRZEMIENSKA, B. – TŘEŠTÍK, D.: Služebná, s. 664.

¹⁷⁶ CJH, s. 132 (sv. Štefan II/55); porov. KUČERA, M.: Slovensko, s. 376.

služobnosti.¹⁷⁷ Vyňatím zo služobného stavu sa naopak mohli zaradiť medzi vojenské vrstvy, avšak už s významnejšou pozíciou.¹⁷⁸ Zbehnutie z dvorníckej služby sa prestalo stratou relatívne lepšej pozície a upadnutím do otroctva.¹⁷⁹

V čase rozpadu a postupného zániku služobníckej organizácie prebiehal vnútri tejto vrstvy výrazný sociálny pohyb smerom nahor i smerom nadol. Smer nahor sa spájal so získavaním drobných donačných majetkov a z toho vyplývajúcou nobilitáciou¹⁸⁰ – tento proces bol veľmi markantný najmä v 2. polovici 13. storočia v severnejších regiónoch Slovenska (Turiec, Liptov, Šariš, okolie Zvolena). Smer nadol sa odzrkadľoval hlavne v navyšovaní povinností a nerešpektovaní špecializácie zo strany zemepánov. Tento proces súvisel najmä s prechodom kráľovskej pôdy a na nej usadených dvorníkov do rúk cirkvi a šľachty. Na súkromnom šľachtickom a cirkevnom majetku badať zreteľné tendencie k premene dvorníkov na obyčajných poddaných, lebo títo zemepáni neboli schopní dostatočne využiť potenciál takého veľkého množstva špecializovaného obyvateľstva. Rybári dömöškého prepoštvstva z dediny Chľaba ešte odovzdávali svoje dávky len vo forme rýb; v prípade slabého úlovku museli ryby kúpiť a iba zvyšok mali doplatiť v peniazoch.¹⁸¹ Naproti tomu služobnícke obyvateľstvo rôznych profesií (kováči, rybári, sviniari, plavci, kožušníci, kuchári, pekári, obuvníci, komorníci a iní), patriace pannonhalskému kláštoru v 1. polovici 13. storočia viedlo vleklé spory o druh a mieru svojich povinností: opát od nich vyžadoval najmä namáhavé povoznícke služby, a tiež naturálne a peňažné dávky boli pre nich veľmi ťaživé.¹⁸² Treba si však uvedomiť aj tú skutočnosť, že povinnosti dvorníkov voči zemepánovi zrejme nespočívali len vo vykonávaní ich služobnosti, ale že mali aj iné poddanské záväzky. Boli to vlastne poddaní, ktorí iba časť svojej renty odvádzali v špeciálne určených výrobkoch alebo službách, takže dávky obilia, potravín či furmanky vôbec nemuseli byť v protiklade s ich služobnosťou a takéto povinnosti mohli mať aj dvorníci na kráľovských majetkoch, hoci sa to v prameňoch výslovne neuvádza (pre kráľovských poddaných, a teda aj dvorníkov bola zasa typická povinnosť pracovať pri budovaní hradov, opevnení a pohraničných zásekov). Je však veľmi pravdepodobné, že na majetkoch cirkevných a šľachtických zemepánov skutočne dochádzalo k zmene pomeru medzi, takpovediac, vše-

¹⁷⁷ CDSI I, s. 127, č. 159 (rok 1209); CDSI I, s. 280, č. 392 (rok 1232).

¹⁷⁸ CDSI II, s. 273, č. 394 (rok 1252).

¹⁷⁹ CDSI I, s. 251, č. 351; CDSI I, s. 243, č. 337 (rok 1228, 1229).

¹⁸⁰ CDSI II, s. 425, č. 612 (rok 1258) – kamenár (lapicida), povýšený medzi synov jobagionov; CDSI II, s. 128, č. 193 (rok 1245) – rybár (piscator); CDSI I, s. 279, č. 391 (rok 1232) – taverník (tawarnicus); SZENTPÉTERY, I. – BORSA, I.: Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica II/2–3. Akadémiai kiadó, Budapest 1961 (ďalej RRSA II/2–3), s. 411, č. 3548 (rok 1289) – píšťalkár, resp. herec (istrió); ULÍČNÝ, F.: Dejiny osídlenia Šariša. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1990 (ďalej Šariš), s. 243, 263 n. (rok 1283) – lesníci (custodes silvarum); TEN ISTÝ: Liptov III, s. 76 n. (rok 1263) – psiari (caniferi); BENKO, J.: Osídlenie severného Slovenska. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1985, s. 147 (rok 1263) – vtáčnik (auceps) a iní.

¹⁸¹ CDSI I, s. 74, č. 77 (rok 1138).

¹⁸² CDSI I, s. 234, č. 322; CDSI I, s. 288, č. 402; CDSI I, s. 289, č. 403; CDSI I, s. 291, č. 404; CDSI II, s. 53, č. 75.

obecnými poddanskými povinnosťami týchto ľudí a ich služobnosťou, a to v neprospech služobníckej špecializácie.¹⁸³

Ak boli cirkevným inštitúciám darovaní služobníci, o ktorých sa výslovne uvádza, že boli otrokmi, resp. prepustencami (servi, libertini), dá sa to považovať za doklad o usadzovaní takýchto ľudí na pôdu a ich premenu na poddaných, pričom v tomto procese mohli byť využité ich predchádzajúce remeselné skúsenosti a znalosti.¹⁸⁴

Dôležitým indikátorom sociálneho postavenia u dvorníkov, takisto ako u iných spoločenských skupín, bol ich vzťah k pôde. Záležalo na tom, či pôdu, na ktorej žili, aj vlastnili, alebo ju iba užívali. Užívateľmi kráľovskej pôdy v dedine Modor (Modrany pri Žitavskej Tôni), ktorú kráľ Gejza II. daroval nitrianskemu biskupstvu, boli predtým kráľovskí kosci.¹⁸⁵ Keď v roku 1254 kráľovskí psiari zo Smižian predali spišským Sasom zem, kráľ túto transakciu potvrdil a zároveň určil Sasom žijúcim na kúpenej zemi povinnosť vykonávať službu psiarov.¹⁸⁶ Táto pôda bola teda stále majetkom panovníka a psiari ju užívali pod podmienkou služobnosti (kondicionálna zem), a preto sa aj jej predaj mohol uskutočniť len so súhlasom kráľa a pod podmienkou prevzatia služobných záväzkov kupujúcimi. Zoborská listina z roku 1113 spomína dedinu Staul, ktorej časť „mali“ kráľovskí komorníci,¹⁸⁷ čo už naznačuje ich možný vlastnícky vzťah k tejto zemi (vzhľadom na starobylosť prameňa je možné, že tento potenciálny vlastnícky vzťah vychádzal z ich niekdajšieho slobodného postavenia). Zem Šuľany, ktorú v roku (1237) kúpili dvorníci zo Žitného Ostrova, bola dedičným majetkom komesa Tiburtia a jeho brata Martina,¹⁸⁸ a v dôsledku kúpy sa stala vlastníctvom dvorníkov (podčiarkujeme paradox, že neslobodní dvorníci kúpili dedičnú zem od príslušníkov vyššej rodovej šľachty). Slobodné a večité vlastníctvo zeme pre kráľovských taverníkov je explicitne vyjadrené v rozsudku sporu o zem Tehla proti kráľovským servientom.¹⁸⁹ V 30. rokoch 13. storočia sa mnohí dvorníci, zrejme v snahe o zabezpečenie svojej budúcej spoločenskej pozície, usilovali získať do vlastníctva svoje služobné pozemky, resp. s nimi susediace zeme, čo narážalo na odpor legitímnych majiteľov týchto pozemkov.¹⁹⁰

Pozemky, na ktorých boli pôvodne usadení kráľovskí dvorníci, totiž v dôsledku hospodárskych a sociálnych zmien najmä od začiatku 13. storočia (výnimočne aj skôr) prechádzali donáciami do rúk súkromných vlastníkov. Tra-

¹⁸³ Porov. KRZEMIEŇSKA, B. – TŘEŠTÍK, D.: Služebná, s. 656; KUČERA, M.: Sociálna štruktúra obyvateľstva Slovenska v 10.–12. storočí. Historický časopis XIII, 1965 (ďalej Sociálna), č. 1, s. 47.

¹⁸⁴ Vo vlastníctve leleského kláštora boli otroci so služobnosťami: lesník (custos silve), včelár (custos apum), vinohradník (vinitor), kuchár (coquus), zvonár (pulsator), CDSI I, s. 149, č. 190++ (rok 1214); ostrihomskému arcibiskupstvu zasa patrili libertini, ktorí vykonávali službu pivničných majstrov (pincernarii), CDSI I, s. 127, č. 160 (rok 1209).

¹⁸⁵ CDSI I, s. 83, č. 85++ (rok 1158); k lokalizácii pozri MARSINA, R.: Štúdie I/2, s. 51.

¹⁸⁶ CDSI I, s. 305, č. 439.

¹⁸⁷ CDSI I, s. 67, č. 69.

¹⁸⁸ CDSI II, s. 21, č. 27A*.

¹⁸⁹ CDSI II, s. 16, č. 20 (rok 1236).

¹⁹⁰ CDSI II, s. 10, č. 10; CDSI II, s. 12, č. 14 atď.

dičným percipientom bola cirkev, ktorá si týmto spôsobom zaokrúhľovala svoje majetky.¹⁹¹ Okolo polovice 13. storočia sa množia doklady o darovaní dvorníckych zemí šľachticom,¹⁹² v severnejších regiónoch Slovenska prebiehali tieto majetkovoprávne zmeny najmä v 2. polovici 13. storočia. Darovaná zem bola nezriedka opustená a prázdna, čo svedčí o rozklade služobníckej vrstvy (pripisovať vyľudňovanie pozemkov iba na vrub vojnových pohrôm by bolo zjednodušením). Zaujímavý prípad sa odohral v súvislosti so zemou Strháre: v roku 1243 kráľ Belo IV. túto zem daroval príbuzným komesa Dubáka (Dubuk), pretože dvorníci z nej odišli; keď sa však v roku 1260 vrátili, dostali zem späť do užívania.¹⁹³ Zeme opustené dvorníkmi kráľ potreboval znovu zaľudniť a zveľadiť. Keď chcel prilákať nových osadníkov, musel im poskytnúť lepšie podmienky ako ostatným poddaným, preto im niekedy udeľoval status hostí.¹⁹⁴ Pomerne častým javom bol prechod dvorníckych zemí do rúk príslušníkov hradnej posádky, najmä jobagionov.¹⁹⁵ Svedčí to o blízkom vzťahu hradského obyvateľstva k dvorníkom, (desatinná organizácia, sociálny transfer medzi dvorníkmi a hradčanmi), ktorý vyplýval z podobného postavenia týchto vrstiev, len s tým rozdielom, že hradčania obrábali pôdu patriacu pod správou kráľovských hradov a dvorníci obrábali kráľovskú alodiálnu pôdu zorganizovanú okolo dvorcov.¹⁹⁶ Niektoré dediny s evidentne služobníckymi názvami sú charakterizované ako pôda patriaca kráľovským hradom¹⁹⁷ a igric z Etreových Kračian sa priamo spomína ako jeden z hradčanov Bratislavského hradu v ich spore o vlastníctvo zeme s jobagionmi Bratislavského hradu.¹⁹⁸ Takisto máme doklady o tom, že v dedine Šarkan (okr. Nové Zámky) žili dvorníci príslušní k vojenskej inštitúcii zvanej Szolgygyőr, v ktorých pomenovaní sa pozoruhodným spôsobom odzrkadlilo ich služobnostné postavenie.¹⁹⁹

Vzťah k pôde sa prejavoval aj pri procese darovania dvorníkov: dvorníci bývali darovaní tak s pôdou, ako i bez pôdy. V zásade musíme predpokladať, že každý z nich mal (bez ohľadu na druh služobnosti) pridelenú istú malú výmeru pôdy, z výnosu ktorej živil seba, príp. svoju rodinu. Pri otázke pôdy nie je zanedbateľným momentom, či špecializácia tých-ktorých darovaných služobníkov

¹⁹¹ Napr. CDS I, s. 243, č. 337; CDS II, s. 20, č. 26B atď.

¹⁹² CDS II, s. 92, č. 137; CDS II, s. 158, č. 227 – noví majitelia: z rodu Ludanicovcov a i.

¹⁹³ CDS II, s. 92, č. 137; CDS II, s. 459, č. 660.

¹⁹⁴ CDS II, s. 57, č. 79 (rok 1240); CDS II, s. 308, č. 444 (rok 1254) – Rybáre, časť Sliacha atď.

¹⁹⁵ „Wduory, villa iobagionum Posoniensium“, CDS I, s. 152, č. 192 (rok 1214); v dedine Monar (v chotári obce Chorvátsky Grob) mali svoje majetkové podiely jobagioni Bratislavského hradu, o. i. bývalý maior preconum, CDS II, s. 301, č. 430 (rok 1253), CDS II, s. 312, č. 449 (rok 1254).

¹⁹⁶ Porov. KUČERA, M.: Sociálna, s. 44.

¹⁹⁷ „Brodnuk, villa castri Nitriensis“ – CDS II, s. 277, č. 400 (rok 1252); „Monor et altera villa Monor castrensis“ – CDS I, s. 143, č. 188 (rok 1214).

¹⁹⁸ CDS II, s. 292, č. 420 (rok 1253).

¹⁹⁹ „udvornici Sulgageurii, zuulguuztou dicuntur“ – pomenovanie „zuulguuztou“ je pravdepodobne skomoleninou slovenského slova „sluhovstvo“, CDS II, s. 170, č. 248 (rok 1247); bližšie k inštitúcii Szolgygyőr pozri SEDLÁK, V.: K otázke vzniku a pôvodu inštitúcie Szolgygyőr. Historické štúdie XII, 1967, s. 155–185.

bola viazaná na pôdu (išlo najmä o služobnosti poľnohospodárske a pastierske), alebo nie. Ak boli teda bez pôdy darovaní zvonári alebo pekári,²⁰⁰ svedčí to o ich nízkom sociálnom postavení; ak však boli darovaní oráči bez pôdy či vinohradníci bez viníc,²⁰¹ tak ďalšie zachovanie ich špecializácie bolo prinajmenšom otázne. Naopak, ak boli so zemou darovaní služobníci s nepoľnohospodárskym zameraním, slúžila daná zem na ich vlastnú obživu.²⁰² Pri darovaní príslušníkov poľnohospodárskych služobností spolu s pôdou je však potrebné hodnotiť situáciu opatrne, pretože napr. pri donácii oráčov so zemou sa nedá vždy s istotou povedať, či zem bola kondicionálna, alebo slúžila na ich obživu.²⁰³ Explicitné vyjadrenie pomeru služobnej pôdy k pôde určenej na obživu obyvateľov nachádzame v tzv. bzovíckej listine: komes Hunt obdržal od kráľa pasienky spolu s pastiermi na chov zvierat a k tomu 20 popluží ornej pôdy (usudzujeme, že práve táto pôda bola určená na obživu pastierov, lebo na nej nespočívali žiadne ďalšie záväzky).²⁰⁴

Pre skúmanie služobníckeho obyvateľstva máme k dispozícii veľké bohatstvo toponymických prameňov. Niektoré druhy služobností bolo možné identifikovať len vďaka konzervácii ich pomenovania v podobe miestnych názvov (konkrétne pozri nižšie). Výpovednú hodnotu takýchto údajov ešte zvyšuje prípadná ďalšia informácia o sociálnom postavení obyvateľov príslušnej dediny. O jednoznačnosti možno hovoriť vtedy, keď názov dediny zodpovedal služobnosti miestnych služobníkov, napríklad v dedine Lowaz (Veľké Lovce, okr. Nové Zámky) žili kráľovskí koniari.²⁰⁵ Ak názov nekorešpondoval so služobnosťou, znamená to pravdepodobne zachytenie rôznych časových horizontov osídlenia dotyčnej lokality v jednom prameni; pôvodná špecializácia obyvateľov (resp. aj ich spoločenská pozícia) vyjadrená v názve sa časom zmenila, no názov ostal nezmenený. V zaniknutej dedine Dechtáre (Dehter) v roku 1252 žili kráľovskí pivniční majstri (bucharii regis), povýšení do šľachtického stavu.²⁰⁶ Tlmače, ktorých názov by mohol vychádzať z pomenovania tlmočníkov, sa zasa v roku 1075 spomínajú ako dedina rybárov.²⁰⁷ Vinohradníci, potvrdení vo vlastníctve hronskobeňadického kláštora, žili na majetku Vrs (nelokalizovaný), ktorého meno evokuje niekdajšiu strážnu funkciu tejto lokality a jej obyvateľov.²⁰⁸ Napokon vo fundačnej listine pre kláštor v Hronskom Beňadiku nachádzame zmienky dokonca o dvoch dedinách, kde sa služobnícke postavenie obyvateľov prelínalo s ich etnickou prí-

²⁰⁰ CDS I, s. 72, č. 74+ (rok 1135); CDS II, s. 23, č. 30 (rok (1237–1240)) a i.

²⁰¹ CDS II, s. 135, č. 201 (rok 1245); CDS I, s. 72, č. 74+ (rok 1135).

²⁰² CDS I, s. 55, č. 58+ (rok 1075) – kolári, zlatník; navonok podobným dojmom pôsobia aj fundácie pre cirkevné inštitúcie – v takýchto prípadoch však boli všetci služobníci bez rozdielu viazaní na fundačnú pôdu.

²⁰³ Napr. CDS I, s. 74, č. 77 (rok 1138).

²⁰⁴ CDS I, s. 71, č. 74+ (rok 1135).

²⁰⁵ CDS II, s. 10, č. 10 (rok 1236).

²⁰⁶ CDS II, s. 273, č. 394.

²⁰⁷ „villa piscatorum“, CDS I, s. 54, č. 58+; k etymológii pozri KRAJČOVIČ, R.: K otázke sociálneho rozvrstvenia staroslovanského etnika na Slovensku. Slovenský národopis IV, č. 4–5, 1956 (ďalej K otázke), s. 352.

²⁰⁸ CDS I, s. 118, č. 150 (rok 1209).

slušnosťou k Pečenehom: v Tesároch (časť obce Tesárske Mlyňany, okr. Zlaté Moravce) sa mohli Pečenehovia usídlieť v už existujúcej služobníckej dedine tesárov, avšak v prípade Bešeňova formulácia naznačuje, že dvorníkmi by mali byť sami Pečenehovia (alebo plnili funkcie ozbrojenej ochrany, príp. brachiálnej moci voči dvorníkom?).²⁰⁹

Na celom území dnešného Slovenska môžeme identifikovať veľmi pestrú škálu rôznych špecializácií služobníckeho obyvateľstva. Kvôli lepšej prehľadnosti sme ich rozdelili do troch základných okruhov:

Služobnosti poľnohospodárske, pastierske, poľovnícke a lovecké

Hájníci – strážcovia lesa (custodes silve) chránili kráľovské lesy pred pytlactvom a poškodzovaním porastov a dozerali na dodržiavanie regálnych práv.²¹⁰ Hornaté územie Slovenska vytváralo predpoklady pre početné zastúpenie tejto služobnosti. Doklady poznáme najmä zo Zvolenského komitátu,²¹¹ ale aj z východného Slovenska (Kráľovský Chlmec, Podhorany, Náršany, podľa toponymie aj Ardov)²¹² a azda aj zo Záhoria.²¹³

Záhradníci (custodes hortus) sa starali o kráľovu záhradu vo Zvolene. Jediná zachovaná zmienka z roku 1256 zachytáva osem záhradníkov, resp. strážcov kráľovskej záhrady zo Zvolena a *Súdoviec.²¹⁴

Oráči (aratores) tvorili tiež samostatnú služobnosť, hoci je jasné, že všetko závislé obyvateľstvo obrábajúce zemepanskú pôdu – alodiálnu alebo prenajatú – muselo popri ostatných poľnohospodárskych prácach vykonávať aj orbu. Oráči však zrejme odvádzali predovšetkým tento druh robotnej renty na alodiálnych majetkoch pána. V súpise majetkov domöšského prepoštstva sa nachádza údaj o štyroch rodinách oráčov s ôsmimi volmi, ktorí boli usadení na jednom popluží pôdy v dedine Chľaba.²¹⁵

Kosci (falcatores) boli povinní službou pri kosení trávy a iných plodín, ale najmä pri žatve úrody obilia.²¹⁶

Drevorubači (sectores lignorum) vykonávali náročnú prácu pri spracovaní dreva. Vzhľadom na obrovské lesné bohatstvo, ktorým oplývalo územie Sloven-

²⁰⁹ CDSI I, s. 55, č. 58+ (rok 1075): „...villam Bissenorum... nomine Tazzar“ – Tesáre; „...villam Hudwordiensium Bissenorum“ – Bešeňov; obe boli kláštora darované ako orná pôda.

²¹⁰ KUČERA, M.: Slovensko, s. 70; KRZEMIENSKA, B. – TŘEŠTÍK, D.: Služebná, s. 652.

²¹¹ CDSI II, s. 243, č. 349; CDSI II, s. 373, č. 538; porov. aj ĎURKOVÁ, M.: Vývoj osídlenia Zvolenskej a Pliešovskej kotliny v stredoveku. Historický časopis 44, 1996, č. 2, s. 168–173.

²¹² CDSI I, s. 149, č. 190++ (Kráľ. Chlmec); ULIČNÝ, F.: Šariš, s. 243 (Podhorany), s. 263 n. (Ardov, Náršany – obe časti obce Ražňany).

²¹³ Toponymická dedukcia V. SEDLÁKA: Začiatky nemeckého osídlenia bratislavského Záhoria. Historický časopis 41, 1993, č. 3 (ďalej Začiatky), s. 238 – Gajary („gaj“ = háj, les, „ór“ = strážca).

²¹⁴ CDSI II, s. 391, č. 560.

²¹⁵ CDSI I, s. 74, č. 77 (rok 1138).

²¹⁶ Známý je jediný doklad – sfaľovaná listina hlásiaca sa do roku 1158, CDSI I, s. 83, č. 85++.

ska v stredoveku, je zvláštne, že sa zachoval iba jediný doklad o tejto služobnosti (aj to vo sfaľšovanej listine): zmienka o drevorubačoch, ktorí kedysi žili v zaniknutej dedine Dubokany v susedstve Nadlíc.²¹⁷

Vinohradníci (vinitores) mali medzi poľnohospodárskym obyvateľstvom do istej miery privilegované postavenie, pretože ich špecializácia si vyžadovala bohaté skúsenosti a znalosti získavané mnohými generáciami.²¹⁸ Máme však doklad aj o otrokovi (resp. nevoľníkovi – „servus“) s vinárskou odbornosťou.²¹⁹ Zvyčajne bývali darovaní spolu s vinicami, ktoré mali obrábať,²²⁰ vyskytujú sa však aj donácie bez pôdy i viníc.²²¹ V niektorých prípadoch poskytujú pramene aj podrobnejšiu kvantifikáciu ich príslušenstva – z týchto údajov vyplýva, že na jedného vinohradníka (resp. jednu rodinu) pripadala priemerne jedna vinica²²² a menej ako jedno poplužie ornej pôdy.²²³

Pastieri (pastores) sa vyčlenili ako osobitná služobná skupina v dôsledku rozsiahleho chovu veľkého množstva dobytky, ktorý bol typický pre maďarské etnikum. Chov dobytky v takomto veľkom rozsahu viedol k pestrej špecializácii pastierov.²²⁴ Zo zmienky v bzovíckej listine usudzujeme, že bývali darovaní s dobytkom, ktorý pásli.²²⁵

Koniari (agasones) zabezpečovali chov koní vo veľkých stádach na vyhradených priestoroch, správu a prevádzku kráľovských maštali. Kone boli vo všeobecnosti kľúčovými hospodárskymi a dopravnými zvieratami a ich chov mal zásadný význam. Už najstaršie donácie pre cirkevné inštitúcie na Slovensku obsahujú aj obyvateľstvo tohto zamerania, darované s pôdou a pasienkami: kláštor v Hronskom Beňadiku dostal od kráľa Gejzu I. dedinu Samto (dnes v chotári obce Veľké Kosihy) s pôdou o rozlohe 67 popluží, lúkami, pasienkami, lesom, príľahlým úsekom Dunaja a 40 usadlosťami koniarov.²²⁶

Sviniari (porcarii, custodes porcorum) pásli čriedy ošípaných. Ich poddanské dávky spočívali najmä v odvádzaní bravov. Na chov ošípaných poukazujú aj miestne názvy Zyuna (*Svinná, v chotári Radatic)²²⁷, a Hleulan (Malé Chlievany).²²⁸

²¹⁷ CDS I, s. 83, č. 85++.

²¹⁸ KUČERA, M.: Slovensko, s. 206; KRZEMIENSKA, B. – TŘEŠTÍK, D.: Služebná, s. 649 n.

²¹⁹ CDS I, s. 149, č. 190++ (rok 1214) – „servus vinitor Andre“; porov. KUČERA, M.: Slovensko, s. 211.

²²⁰ Napr. CDS I, s. 72, č. 74+ (rok 1135).

²²¹ CDS I, s. 72, č. 74+ (rok 1135); CDS II, s. 134, č. 201 (rok 1245).

²²² CDS I, s. 74, č. 77 (rok 1138) – 10 viníc s 10 vinohradníkmi; CDS I, s. 216, č. 297 (rok 1224) – 2 vinice s 2 vinohradníkmi.

²²³ „XX vineas cum vinitoribus et terram ad XV aratra... VII vineas et V vinitoribus et terram ad duo aratra“, CDS I, s. 55, č. 58+.

²²⁴ KUČERA, M.: Slovensko, s. 105 n., 113 – tam aj príklady špecializácií, na ktoré sme však v našom pramennom materiáli nenašli žiadne doklady, a preto ich tu neuvádzame.

²²⁵ CDS I, s. 71, č. 74+.

²²⁶ CDS I, s. 55, č. 58+ (rok 1075); aj CDS I, s. 72, č. 74+.

²²⁷ CDS II, s. 235, č. 337*; CDS II, s. 338* (rok 1249).

²²⁸ LUKAČKA, J.: Vývin osídlenia stredného a severného Ponitria do začiatku 15. storočia. Historický časopis 33, 1985, č. 6, s. 830.

*Ovčiar*i (opiliones, pastores ovium) mali na starosti chov oviec. Priame správy o nich chýbajú, z roku 1156 však pochádza zmienka o kráľovských ovčincoch v dedine Vdol (v susedstve Svodova).²²⁹

Lovci (venatores) pripravovali všetko potrebné pre kráľovské poľovačky v rozsiahlych poľovných revíroch.²³⁰ Poľovačka bola regálnym právom a obľúbenou zábavou najvyšších vrstiev spoločnosti. Lovci boli zvyčajne darovaní s lesom, kde vykonávali svoju služobnosť.²³¹

Sokolníci (falconarii) vychovávali a cvičili sokoly, jastraby a iné dravé vtáky, aby boli pripravené zúčastniť sa kráľovských poľovačiek. Pramene zaznamenávajú mimoriadne veľký počet toponymických názvov typu Sokol, Sokolce a pod.²³² Podobnými toponymami sú Dravce – pojmom „dravci“ sa zrejme nazývali služobníci, ktorí chovali sokoly, resp. aj ďalšie dravé zvieratá používané pri love, a zúčastňovali sa lovu pomocou týchto zvierat.²³³ Podľa dokladu z roku 1216 kráľ Ondrej II. daroval komesovi Tomášovi štyri usadlosti sokolníkov, ktorých úlohou bolo (zrejme popri sokolníckej službe) strážiť les a kosiť trávu.²³⁴

Vtáčiari (aucipes) mohli mať podobné úlohy ako sokolníci, alebo mohli pre kráľa chytať rôzne vtáctvo, či už ako lahôdku na slávnostný stôl, alebo na pobavenie dvorskej spoločnosti.²³⁵

Psiari (caniferi) chovali a trénovali poľovnícke psy určené na lov. Nezaoberali sa však výlučne len chovom zvierat: podobne ako sokolníci a lovci boli zároveň aj strážcami lesov a garantmi dodržiavania regálnych práv. Okrem dediny Pezer (Psiare) je známa aj dedina s názvom Poscolou (Obsolovce – od „psolovci“)²³⁶ a zaradíme sem aj toponymum Hurt (Chrt'any?).²³⁷

Koniari spolu so psiarmi a sokolníkmi tvorili privilegovanú skupinu medzi kráľovskými služobníkmi, pravdepodobne kvôli ich úlohe pri poľovačkách, ktoré boli obľúbenou zábavou kráľovského dvora. Usudzujeme tak na základe ustanovení Zlatej buly Ondreja II. (1222) a renovácie Zlatej buly (1231), že kráľovskí koniari, psiari a sokolníci nesmú vyžadovať descenzus na majetkoch kráľovských servientov,²³⁸ čo svedčí o tom, že dovedy descenzus vyžadovali. Iné služobnícke obyvateľstvo sa v tejto súvislosti nespomína. Pozoruhodné je však aj

²²⁹ CDS I, s. 79, č. 81.

²³⁰ KUČERA, M.: Slovensko, s. 71.

²³¹ CDS I, s. 118, č. 150 (rok 1209).

²³² Napr. Zocol, Solocus, CDS I, s. 66 n., č. 69 (rok 1113); Zakalus, CDS II, s. 179, č. 262 (rok 1247); Zocol, CDS II, s. 254, č. 366 (1251) a iné.

²³³ KRAJČOVIČ, R.: Najstaršie zamestnania v Tekove, Honte a Novohrade vo svetle historickej toponymie. Slovenský národopis XI, 1963, č. 2-3 (ďalej Najstaršie), s. 173; KUČERA, M.: Slovensko, s. 370; CDS II, s. 150, č. 217; takouto dedinou bola napr. dedina Dravce na Spiši, Vlastivedný slovník obcí na Slovensku I. Bratislava, Veda 1977, s. 351.

²³⁴ CDS I, s. 165, č. 209.

²³⁵ ULIČNÝ, F.: Šariš, s. 369; BEŇKO, J.: c. d., s. 167.

²³⁶ Psiare: CDS I, s. 118, č. 150 (rok 1209); Obsolovce: CDS I, s. 79, č. 81 (rok 1156) – k etymológii pozri KRAJČOVIČ, R.: K otázke, s. 350.

²³⁷ CDS II, s. 250, č. 359 (rok 1250) – k etymológii pozri KRAJČOVIČ, R.: Najstaršie, s. 175.

²³⁸ CDS I, s. 200, č. 270; CDS I, s. 267, č. 375.

to, že tieto tri skupiny kráľovských služobníkov (koniari, psiari, sokolníci) existovali a zrejme aj vykonávali svoje povinnosti ešte aj v 30. rokoch 13. storočia – teda v čase rozkladu a zániku služobníckej organizácie.

Sietitari (retiferi, reciatores) pletli siete používané pri love drobnej zveri a tiež v rybárstve. Niektorí z nich sa pravdepodobne aj zúčastňovali poľovačiek, slúžiac pri stavaní lovných sietí.²³⁹

Rybári (piscatores) sa vyprofilovali ako samostatná skupina služobníckeho obyvateľstva hlavne v dôsledku upevňovania christianizácie a zavádzania pôstnych dní. Vzrast spotreby vyvolal vzrast dopytu po rybách, vyčlenenie rybárstva ako špecializovanej profesie a zlepšenie technologických postupov.²⁴⁰ Rozšírenie rybárskej služobnosti viedlo aj k vnútornej diferenciacii medzi rybármi – napríklad rybári na dolnom toku Žitavy, ktorí patrili hronskobeňadickému kláštoru, boli zameraní na lov výz.²⁴¹ Rád benediktínov začal dokonca od 12. storočia na svojich majetkoch zavádzať umelý chov rýb a výstavbu zariadení na tento chov, najmä v oblasti Malého Dunaja a Dudváhu. Úlohou rybárov popri výlove rýb bola aj ochrana kráľovského vodného regálu, starostlivosť o vody a ryby vo zverenom kraji a napokon aj príprava kráľovských rybačiek organizovaných ako druh dvorskej zábavy.²⁴² Bývali spravidla darovaní spolu s loviskami²⁴³ a dávky odovzdávali vo forme úlovku.²⁴⁴

Bobrovníci (castorioli) mali strážiť a možno aj loviť bobry. Pred rokom 1251 žili v dedine Purud (dnes Tešedíkovo).²⁴⁵

Včelári (apiarii, custodes apum, mellidatores) boli služobníckym obyvateľstvom, ktoré sa zameriavalo na chov včiel.²⁴⁶ Chov včiel sa tak zmenil z príležitostného doplnku obživy na špecializované zamestnanie. Títo ľudia odovzdávali poddanské dávky vo forme včelích produktov, čo výrečne zachytáva ich pomenovanie – „mellidatores“.²⁴⁷ Toponymá so vzťahom k včelárstvu sú druhovo veľmi pestré: okrem názvu Aпка (resp. APCA – dnes Pusté Úľany), vytvoreného od latinského pomenovania včely – „apis“, je častý názov Fedemus (dnes Veľké Úľany, Úľany nad Žitavou, resp. Ipeľské Úľany), avšak musíme vziať do úvahy aj názov Medenz, ktorý vznikol od slova „med“ (Madunice) a azda aj Plast (Plášťovce).²⁴⁸

²³⁹ KUČERA, M.: Slovensko, s. 252.

²⁴⁰ Tamže, s. 77–89.

²⁴¹ CDSI I, s. 118, č. 150 (rok 1209).

²⁴² KUČERA, M.: Slovensko, s. 77–89.

²⁴³ CDSI I, s. 54, č. 58+; CDSI I, s. 74, č. 77; CDSI I, s. 83, č. 85++.

²⁴⁴ CDSI I, s. 74, č. 77 (rok 1138).

²⁴⁵ CDSI II, s. 257, č. 370.

²⁴⁶ CDSI I, s. 54, č. 58+ (rok 1075).

²⁴⁷ KNAUZ, F.: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I. Strigonii 1874, s. 511, č. 669 (rok 1264).

²⁴⁸ APCA, Fedemus: CDSI I, s. 195, č. 263 (rok 1221); Medenz: CDSI I, s. 66, č. 69 (rok 1113) – k etymológii pozri KRAJČOVIČ, R.: K otázke, s. 348; Plast: CDSI I, s. 79, č. 81 (rok 1156) – k etymológii pozri KRAJČOVIČ, R.: Najstaršie, s. 178.

Remeslá a baníctvo

Tradične rozvinuté a bohato členené boli remeslá pracujúce s drevom.

Tesári (carpentarii) iste neboli vnímaní v takom presne špecifikovanom význame ako dnes – predpokladáme, že tento pojem sa používal všade tam, kde išlo o bližšie neupresnenú drevospracujúcu profesiu, prípadne pre remeselníkov s univerzálnejšou služobnosťou. Mohli pracovať pri stavbe budov, opevnení, hospodárskych zariadení, mostov, ale aj napr. pri výstavbe lodí.²⁴⁹ Dôkazom o starobylosti a význame tohto povolania už v predmaďarskom období sú miestne názvy v slovenskej forme, ktoré máme doložené už v najstarších listinách. V čase vzniku písomného prameňa je však v týchto lokalitách pôsobenie tesárov už otáznе: v Tesároch (dnes časť obce Tesárske Mlyňany) síce žili ľudia spracúvajúci drevo, ktorých prameň označuje slovom „carpentarii“, čo môžu byť tesári všeobecne, ale aj špecializovaní kolári;²⁵⁰ avšak dedina Hontianske Tesáre bola už v roku 1249 vo vlastníctve šľachty a je nepravdepodobné, že by tam ešte vtedy boli usadení služobníci – tesári.²⁵¹

Kolári (carpentarii) boli tesárom veľmi blízki, snáď sa dá dokonca hovoriť o pojmovom splývaní (alebo aspoň prelinaní) týchto profesií.²⁵² Kolári (resp. tesári) z dediny Tesáre boli hronskobeňadickému kláštoru darovaní s 20 poplužiami ornej pôdy, veľkým lesom, lúkami a pasienkami – pre 10 usadlostí to bola, vzhľadom na úrodnosť tamojšieho kraja, relatívne veľká výmera.²⁵³

Debnári vyrábali rôzne bočky, dieže, kade či iné drevené nádoby. Indíciou takejto služobnosti je názov zaniknutej dediny Kadar blízko Tekovského hradu.²⁵⁴

Tokári, struhári (tornatores) boli výrobcovia dreveného riadu a drobného dreveného náradia,²⁵⁵ ktorí boli spolu s iným služobníckym obyvateľstvom potvrdení vo vlastníctve pannonhalmského kláštora.²⁵⁶ Žili a pôsobili aj v dedine nazvanej podľa ich remesla – Stogar (Dolné a Horné Strháre, okr. Veľký Krtíš).²⁵⁷

Tuhári tiež spracúvali drevo – pravdepodobne ho ohýbali pomocou ťahu povrazov; takto sa vyrábali napr. krivice na sane a pod. Znami sú z toponymického názvu dediny Tugari (Tuhár, okr. Lučenec).²⁵⁸

Ilmári zhotovovali svoje výrobky z dreva – ilmu. O existencii takejto špecializácie nás informuje miestny názov Ylmer (Mojmírovce, okr. Nitra).²⁵⁹

²⁴⁹ KUČERA, M.: Slovensko, s. 248.

²⁵⁰ CDS I, s. 55, č. 58+; CDS I, s. 118, č. 150; CDS I, s. 125, č. 158+; Carpentarius sa síce prekladá ako kolár (pozri BARTAL, A.: c. d., s. 107), treba však podotknúť, že v našom pramennom materiáli sme nenašli žiaden termín, ktorý by sa dal preložiť výlučne vo význame „tesár“.

²⁵¹ „Tezer, villa nobilium“, CDS II, s. 226, č. 324 (v metácii) – dedina patrila Huntovcom a existencia tesárov v jej chotári nie je preukázateľná.

²⁵² Pozri pozn. 249.

²⁵³ CDS I, s. 55, č. 58+ (rok 1075).

²⁵⁴ KRAJČOVIČ, R.: Najstaršie, s. 175 (uvádza doklad z r. 1265).

²⁵⁵ KUČERA, M.: Slovensko, s. 250.

²⁵⁶ CDS I, s. 209, č. 286 (rok 1223).

²⁵⁷ CDS II, s. 459, č. 660 (rok 1260); k etymológii porov. KRAJČOVIČ, R.: Najstaršie, s. 180.

²⁵⁸ KRAJČOVIČ, R.: Najstaršie, s. 182.

Mlynári (molendinarii) museli zaiste dobre ovládať aj tesárske remeslo,²⁶⁰ hoci sa to v prameňoch priamo neuvádza. Obrovský je počet údajov o mlynoch, resp. o miestach vhodných na mlyny, a na všetkých týchto miestach treba tiež predpokladať prítomnosť mlynárov.²⁶¹

Pekári (pistores) sa vyčlenili ako osobitná služobnosť dodávajúca rôzne pekárenské výrobky. Špecializáciu vnútri tohto remesla dokazuje názov dediny Semlar, Semellar (Žemliare, okr. Levice), pomenovanej podľa žemliarov – pekárov pečúcich jemné pečivo.²⁶²

Mäsiari (laniatores, carnifices) sa sporadicky vyskytujú v donáciách pre cirkevné inštitúcie. Bzovický kláštor dostal jedného mäsiara s manželkou, ale bez pôdy.²⁶³

Pivovarníci sa síce v prameňoch neuvádzajú, ale miestny názov Saladizc (Saladice, okr. Hlohovec)²⁶⁴ dovoľuje predpokladať vyčlenenie profesií súvisiacich s výrobou sladu.

Hrnčiari sa vyšpecifikovali spomedzi tých obyvateľov stredovekých sídlisk, ktorí pôvodne vyrábali keramiky iba pre vlastnú potrebu tak, ako to robilo mnoho domácností. Existenciu dedín s hrnčiarskym alebo prevažne hrnčiarskym obyvateľstvom indikujú toponymá Grincha, Gerunchen.²⁶⁵

Tkáči vyrábajúci plátno zrejme žili v dedinách s názvami Palatna, Platna,²⁶⁶ ale aj Palahta.²⁶⁷ Plátno plnilo v staršom období u nižších vrstiev ľudu tiež funkciu jednoduchého ekvivalentu hodnôt.²⁶⁸

Kožu spracúvali v prvom rade *obuvníci*, *ševci* (sutores). Tento termín môže aj všeobecnejšie označovať ľudí, ktorí pracovali s kožou. Svedčí o tom rozvíjanie ich pomenovania prívlastkami upresňujúcimi ich zameranie: v službách bzovického kláštora sa spomína „sutor subularius“²⁶⁹ – teda obuvník (resp. garbiar) pracujúci s prasačimi kožami.

Kožušníci (pelliparii, pelliones) spracúvali pestrú škálu kožušín, ktoré boli aj súčasťou naturálnej renty poddanského obyvateľstva (pozri „privilégia“ pre turčianskych a liptovských poddaných).²⁷⁰

Výrobcovia mechov pravdepodobne obývali dedinu Mechina (Mechenice, okr. Nitra).²⁷¹ Ako materiál na výrobu mechov, ktorá by bola natoľko dominantná, že

²⁵⁹ CDS I, s. 79, č. 81 (rok 1156); k etymológii pozri KRAJČOVIČ, R.: K otázke, s. 347.

²⁶⁰ Porov. KUČERA, M.: Slovensko, s. 183.

²⁶¹ V materiáli do r. 1260 sme našli takmer 30 zmienok o mlynoch (niekedy aj viacerých).

²⁶² CDS I, s. 55, č. 58+ (rok 1075); CDS I, s. 118, č. 150 (rok 1209); k etymológii pozri KRAJČOVIČ, R.: Najstaršie, s. 183.

²⁶³ CDS I, s. 72, č. 74+ (rok 1135); okrem toho aj CDS II, s. 97, č. 145++ (rok 1243).

²⁶⁴ CDS I, s. 66, č. 69 (rok 1113); k etymológii pozri KRAJČOVIČ, R.: K otázke, s. 350 n. – tam aj upozornenie na blízkú dedinu Chmeľany („Kimelan“).

²⁶⁵ CDS I, s. 67, č. 69 (rok 1113) – Grincha; CDS II, s. 256, č. 369 (rok 1251) – Gerunchen.

²⁶⁶ CDS I, s. 71, č. 74+ (rok 1135).

²⁶⁷ CDS II, s. 399, č. 572 (rok 1257).

²⁶⁸ BIALEKOVÁ, D.: Stav remeselnej výroby na Slovensku v 9.–11. stor., In: O počiatkoch slovenských dejín. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965, s. 93.

²⁶⁹ CDS I, s. 72, č. 74+ (rok 1135).

²⁷⁰ Napr. CDS I, s. 291, č. 404 (rok 1233) – pelliparii; CDS II, s. 97, č. 145++ (rok 1243) – pelliones.

by viedla k vzniku samostatného miestneho názvu, predpokladáme kožu – výrobu plátenných vriec by sme skôr očakávali v dedine s názvom Platna.²⁷²

Baníci žili všade tam, kde sa vyskytovali ložiská rúd (najmä kovových – zlata, striebra, medi a pod.) či iných nerastných surovín – v okolí Banskej Štiavnice, na Spiši,²⁷³ v oblasti Slovenského rudohoria. Upozorňujú na to niektoré názvy typu Bana, Banya²⁷⁴ a azda aj Yemnik (Jamník, potok).²⁷⁵ Zlato sa ťažilo aj povrchovo – ryzovaním; dedinou osadenou ryzovačmi zlata (služobníkmi?) bola pravdepodobne dedina Zaltinc.²⁷⁶

Spracovávateľia soli boli viazaní najmä na lokality, kde sa soľ ťažila, teda na Slovensku do okolia Prešova. Tu sa nachádzal aj tzv. soľný hrad (Castrum Salis),²⁷⁷ vystavaný na ochranu soľných prameňov a prístupových ciest k nim, a tiež ako centrum ťažby soli v oblasti Prešova.²⁷⁸ O čosi južnejšie tiež nachádzame toponymické indície na výskyt soli: hrad Slanec sa spomína v 2. polovici 13. storočia²⁷⁹ a neďaleko tečie rieka Slaná.

Kamenári (lapicidae) nežili v služobníckych osadách a v prameňoch sa spomínajú jednotlivo a menovite. Zrejme totiž nevykonávali kamenárske remeslo v dnešnom ponímaní – javia sa skôr ako stavitelia, ktorí organizovali celé stavebné projekty.²⁸⁰ Nezriedka to boli špecialisti cudzieho pôvodu.²⁸¹

Dechtári sa sústreďovali najmä do lesnatých oblastí a nazývali sa tiež smolníci či pekelníci (picarii). Na ich existenciu, a takisto na výrobu dechtu a ďalších odvodených produktov so širokým uplatnením v najrozličnejších remeslách poukazujú topiká Smolník, Smolenice, Dechtáre, Dechtice, Peklina a pod.²⁸²

Černíci pravdepodobne vyrábali čerň používanú na farbenie rôznych predmetov.²⁸³

²⁷¹ CDS I, s. 67, č. 69 (rok 1113).

²⁷² Porov. KRAJČOVÍČ, R.: K otázke, s. 348.

²⁷³ MARSINA, R.: O osídlení Slovenska od 11. do polovice 13. storočia. *Studia academica Slovaca* 11, 1982, s. 40 n. (Banská Štiavnica); HOMZA, M.: c. d., s. 203 (Spiš).

²⁷⁴ Napr. CDS I, s. 173, č. 220 (rok 1217) – Bana; CDS II, s. 340, č. 491 (rok 1255) – Schebnyzbana (obe Banská Štiavnica); porov. KRAJČOVÍČ, R.: Najstaršie, s. 171 n. – uvádza doklady, kde sa pri takýchto lokalitách spomína „argenti fodina“.

²⁷⁵ CDS II, s. 343, č. 493 (rok 1255); porov. ŠMILAUER, VÍ.: *Vodopis starého Slovenska*. Praha a Bratislava 1932, s. 470; KUČERA, M.: *Slovensko*, s. 234; ULÍČNÝ, F.: *Dejiny osídlenia Liptova do konca 16. storočia (I. časť)*. Liptov 7, 1983, s. 82.

²⁷⁶ CDS I, s. 79, č. 81 (rok 1156); k etymológii pozri KRAJČOVÍČ, R.: K otázke, s. 354.

²⁷⁷ CDS I, s. 259, č. 366 (rok 1230).

²⁷⁸ Podrobnejšie o Soľnom hrade pozri VARSÍK, B.: *Kde ležal Castrum Salis (Soľný Hrad)?* In: VARSÍK, B.: *Zo slovenského stredoveku*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV, 1972 (ďalej *Kde ležal*), s. 65–86.

²⁷⁹ SZENTPÉTERY, I. – BORSA, I.: *RRSA II/2-3*, s. 277, č. 3112 (rok 1281); porov. VARSÍK, B.: *Kde ležal*, s. 78.

²⁸⁰ CDS II, s. 333, č. 480 (rok 1255).

²⁸¹ Napr. Hough – VARSÍK, B.: *Otázky vzniku a vývinu slovenského zemanstva*. Bratislava, Veda 1988 (ďalej *Otázky*), s. 17; Pertoldus (Bertold) – CDS II, s. 333, č. 480.

²⁸² BIALEKOVÁ, D.: c. d., s. 85 n.; Degte, villa (Dehtice): CDS II, s. 428, č. 618; Zumulnukfeu, fluvius (Smolník): CDS II, s. 345, č. 494 atď.

²⁸³ CDS I, s. 79, č. 81 (rok 1156) – Černic; KRAJČOVÍČ, R.: K otázke, s. 342 uvádza použitie černe pri výrobe kovových šperkov – v susedstve sa nachádzali osady Monar.

Rudníci, nazývaní aj jamníci, ťažili a hutne spracúvali kovové rudy. Na ich pôsobenie upozorňujú osadné názvy ako Rudno, Rudník, Železník, Vyhne a pod.²⁸⁴ Z hutníckych oblastí dominuje predovšetkým Slovenské rudohorie s bohatými zdrojmi rúd,²⁸⁵ a tiež Spiš s tradíciou spracovania medi.²⁸⁶ Hospodársko-správnym centrom prvej uvedenej oblasti bol tzv. železný hrad (Ferream Castrum), ktorý ležal v blízkosti dnešnej maďarsko-slovenskej hranice, južne od Rimavskej Seče (už na území Maďarska).²⁸⁷

S kovmi pracovali najmä *kováci* (fabri). Väčšia koncentrácia služobníckych osád s takýmto názvom (komitáty Tekov, Hont, Novohrad) zrejme súvisela s blízkosťou surovínovej základne.²⁸⁸ Kovárske dielne boli však aj v bežných dedinách – zvyčajne sa nachádzali na okraji dediny, pri ceste alebo na križovatke.²⁸⁹

Mečiari vyrábali meče, prípadne iné podobné zbrane. Ich prítomnosť predpokladáme v dedinách Mesan (*Mečany – medzi Šípkovým a Pobedímom)²⁹⁰ a Mečice (dnes Mást, časť Stupavy).²⁹¹

Podobnou služobnosťou boli *štitári*, ktorí, ako vyplýva z ich pomenovania, vyrábali štíty. Vzťahujú sa k nim toponymá Sitar, resp. Scitar, Chatar (Dolné Štitáre, okr. Nitra, Horné Štitáre, okr. Topoľčany)²⁹² a Csetnek, resp. Chytniky (Štítnik, okr. Rožňava).²⁹³

Zvonári (campanarii) podľa nášho názoru vyrábali – odlievali zvony, čo bola práca vyžadujúca veľkú zručnosť a znalosti. Tri rodiny zvonárov bez pôdy daroval komes Lampert kláštora v Bzovíku.²⁹⁴

Železiari (monari) pôsobili v dedinách s takýmto názvom – dediny ležali v chotári obce Chorvátsky Grob.²⁹⁵

²⁸⁴ CDSI II, s. 150, č. 217 (rok 1246) – Ragiank; k etymológii pozri KRAJČOVIČ, R.: Najstaršie, s. 178 n.; porov. HABOVŠTIAK, A.: Stredoveká dedina na Slovensku. Bratislava, Obzor 1985 (ďalej Stredoveká dedina), s. 118.

²⁸⁵ KUČERA, M.: Slovensko, s. 233 upozorňuje na to, že v tejto oblasti sa železiarska výroba organizovaná v sústave služobníckych osád utvárala pomerne neskoro, a to v dôsledku neskorého začlenenia tohto územia do uhorského štátu.

²⁸⁶ HOMZA, M.: Vzťahy stredovekého Spiša a Malopoľska od najstarších čias do r. 1138. Historický časopis 43, 1995, č. 2, s. 203.

²⁸⁷ KUČERA, M.: Slovensko, s. 232 n.; v analyzovaných prameňoch sa však tento Železný hrad nespomína, všetky zmienky sa vzťahujú na lokalitu Vasvár (nem. Eisenburg, centrum železnohradského komitátu v záp. časti územia dnešného Maďarska), CDSI I, s. 234, č. 322, CDSI II, s. 53, č. 75; CDSI II, s. 74, č. 110; CDSI II, s. 175, č. 258; CDSI II, s. 315, č. 453.

²⁸⁸ CDSI I, s. 118, č. 150 („Gueuch = Kozárovce); CDSI II, s. 150, č. 217 („Cuach = Fiľakovské Kováče); CDSI II, s. 309, č. 444 („Koachou“ = Kováčová); porov. KRAJČOVIČ, R.: Najstaršie, s. 188.

²⁸⁹ HABOVŠTIAK, A.: Stredoveká dedina, s. 117.

²⁹⁰ CDSI I, s. 66, č. 69 (rok 1113).

²⁹¹ SEDLÁK, V.: Začiatky, s. 237.

²⁹² CDSI I, s. 66, č. 69 – Sitar, Scitar; CDSI II, s. 158, č. 227 – Chatar.

²⁹³ CDSI II, s. 86, č. 130 – Csetnek; CDSI II, s. 421, č. 607 – Chytniky.

²⁹⁴ CDSI I, s. 72, č. 74+ (rok 1135).

²⁹⁵ CDSI I, s. 143, č. 188 (rok 1214); k etymológii pozri SEDLÁK, V.: Die älteste Besiedlung des Komitates Bratislava. Studia historica Slovaca XVIII, 1994, s. 96.

Zlatníci (aurifabri, aurifices, malliatores auri) boli vysokokvalifikovaní remeselníci, výrobcovia šperkov a ozdôb z drahých kovov, najmä zo zlata. Vzhľadom na exkluzívnosť tohto remesla je pochopiteľné, že iba zriedkavo žili v služobníckych dedinách – svoje remeslo vykonávali najmä v blízkosti zemepanských sídel. Kláštor v Hronskom Beňadiku dostal od kráľa Gejzu I. jedného zlatníka s bratmi a 5 popluží zeme.²⁹⁶ Tejto špecializácii sa však venovali nielen ľudia s neslobodným postavením.²⁹⁷ Pre kráľa Ondreja II. pracoval zlatník, ktorému prameň prisudzuje titul „magister“.²⁹⁸ Zlatotepec Vavrinec z Ostrihomu bol zasa cudzincom – „Latinom“ a vlastnil zem v Štúrove.²⁹⁹

Dvorská služba

Hlavná ťarcha povinností *povozníkov* (curriferi, portitores, vozokani) spočívala v prevážaní rôznych nákladov, prípadne aj osôb a v poskytovaní záprahu pre zemepána.³⁰⁰ Je preto typické, že služobnícke osady s takýmito názvami boli situované pozdĺž ciest.³⁰¹ Povožníci z dedín Kľúčovec (okr. Dunajská Streda) a Negeven (v Maď.), pôvodne patriaci hradu Hlohovec, ktorých kráľ Belo IV. daroval turčianskemu kláštoru, boli povinní z každých 10 usadlostí vyslať jeden voz na vykonávanie povozníckych služieb pre potreby kláštora.³⁰² Osobitnú skupinu tvorili povozníci určení na prepravu kaplnky a poskytovanie služieb opátovi pri takýchto cestách. Označovali sa latinskými termínmi „sacriferi“, resp. „sanctiferi“.³⁰³

Posli (praecones) okrem sústreďovania dobytku vykonávali najmä spojovaciu službu a pôsobili pri rozširovaní kráľovských mandátov a nariadení.³⁰⁴ K tejto služobnosti zrejme patrili aj ľudia, spomínaní pod menom (prezývkou) Behar, ktorému kráľ Ondrej II. v roku 1231 daroval do dedičného vlastníctva zem v Liptove (dnešné Liptovské Beharovce).³⁰⁵

²⁹⁶ CDS I, s. 55, č. 58+ (rok 1075).

²⁹⁷ Takéto osoby v podstate ani nepatria do tejto sociálnej skupiny. Zaráďujeme ich však na toto miesto jednak kvôli zachovaniu ich najcharakteristickejšej črty (remesla), jednak preto, že pramene neposkytujú jednoznačný dôkaz o ich spoločenskom zaradení na základe iného kritéria.

²⁹⁸ „magister Stephanus aurifaber“ – môže to však byť aj vo význame „majster“ (zlatnícky) – „magister aurifaber“, CDS II, s. 207, č. 297.

²⁹⁹ „malliator auri de Strigonio, Laurencius Latinus“ – možno išlo o príslušníka vrstvy „hospites nobiles“, prameň to však jednoznačne nepotvrdzuje, CDS I, s. 260, č. 367 (rok 1230).

³⁰⁰ KUČERA, M.: Slovensko, s. 250.

³⁰¹ CDS I, s. 126, č. 158+; CDS I, s. 246, č. 340 (rok 1228) – Wezeken, Wezequin; CDS II, s. 19, č. 26 (rok 1237) – Geznecha a i.

³⁰² CDS II, s. 280, č. 400 (rok 1252).

³⁰³ CDS I, s. 288, č. 402 (rok 1233) – sacriferi; CDS II, s. 460, č. 661 (rok 1260) – sanctiferi.

³⁰⁴ KUČERA, M.: Slovensko, s. 114; ich predstavený sa nazýval archipreco, resp. maior praeconum.

³⁰⁵ CDS I, s. 270, č. 378; k etymológii porov. VARSÍK, B.: Otázky, s. 14.

Plavci (nautae, navigantes) zabezpečovali lodnú prepravu nákladov – ako veslári a iný personál na lodiach. Preto neprekvapuje fakt, že žili najmä v okolí veľkých a splavných riek.³⁰⁶

Taverníci a tiež *komorníci* (tavarnici, tovarnici, cubicularii) si plnili svoje povinnosti pri skladovej manipulácii s tovarom, neskôr pravdepodobne aj s peniazmi (zhromažďovanie výnosov z daní a dávok). Títo ľudia boli veľmi úzko spätí so zemepánom.³⁰⁷

Dverníci (ianitores, portarii) dbali na dodržiavanie nariadení (kráľa, resp. iného zemepána) na hraniciach hospodársko-správnych celkov, niekedy aj priamo na hradoch či dokonca v kráľovskom paláci.³⁰⁸ Táto služobnosť mohla mať tiež blízko ku kráľovskému dvoru, čo dávalo jej príslušníkom značné možnosti spoločenského vzostupu.

Brodníci (aquarii, voderadi) upravovali vodné toky, stavali hate, udržiavali brody.³⁰⁹ Ich osady boli teda situované najmä v blízkosti riek.³¹⁰

Kuchári (coqui, coci) sa ďalej delili na rôzne špecializácie, niekedy až bizarné,³¹¹ v našom pramennom materiáli sme sa však so špecializovanými kuchármi nestretli.

Pivniční majstri (pincernarii, bucharii) pracovali pri ošetrovaní vína a nie je vylúčené, že aj vyrábali nádoby na uskladnenie vína (bucharii = „bočari“, bočkári).³¹²

Povinnosťou *práčov* (lotores) bolo, ako názov napovedá, pranie šatstva pre zemepána.³¹³ Keďže sa v prameňoch spomínajú ako vlastníctvo cirkevných inštitúcií, predpokladáme, že prali najmä bohoslužobné rúcha.³¹⁴

Zvonári (pulsatores) sú v našich prameňoch doložení výhradne ako služobníci cirkevných inštitúcií. Z tejto skutočnosti, ako aj z ich latinského pomenovania usudzujeme, že ich úlohou bolo zvoniť,³¹⁵ na rozdiel od zvonárov, ktorí odlievali zvony.³¹⁶

Igrici (ioculatores) sa starali o zábavu a rozptýlenie zemepána (kráľa), prípadne aj širších vrstiev obyvateľstva. Ich služobníckou dedinou bol Igram,³¹⁷ pozná-

³⁰⁶ Napr. CDSI I, s. 55, č. 58+ (rok 1075).

³⁰⁷ CDSI II, s. 16, č. 20 (rok 1236); KUČERA, M.: K problému, s. 568.

³⁰⁸ RATKOŠ, P.: Podmanenie Slovenska Maďarmi, In: O počiatkoch slovenských dejín. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965, s. 175; porov. aj KRAJČOVIČ, R.: Počiatky feudalizmu u nás vo svetle jazykových faktov. Historický časopis IV, 1956, č. 2, s. 229.

³⁰⁹ KRAJČOVIČ, R.: K otázke, s. 340.

³¹⁰ CDSI I, s. 79, č. 81 (rok 1156) – Brodrinc; CDSI I, s. 66, č. 69 (rok 1113) – Vvederat atď.

³¹¹ Napr. obracač ražňov, porov. KUČERA, M.: Slovensko, s. 254 a tiež KRZEMIENSKA, B. – TŘEŠTÍK, D.: Služebná, s. 648.

³¹² Porov. KUČERA, M.: Slovensko, s. 207, 249 n.; KRAJČOVIČ, R.: Najstaršie, s. 172.

³¹³ VARSÍK, B.: Z osídlenia, s. 43 n. – tam aj prehľad názorov na etymológiu.

³¹⁴ CDSI I, s. 209, č. 286 (rok 1223) – pannohalmský kláštor; CDSI II, s. 20, č. 26B (rok 1237) – ostrihomské arcibiskupstvo.

³¹⁵ pulsare = biť, udierať; napr. CDSI I, s. 82, č. 84 – hronskobeňadický kláštor; CDSI II, s. 23, č. 30 – pannohalmský kláštor.

³¹⁶ campanarii – pozri vyššie.

³¹⁷ „Igrech, villa ioculatorum castri Posoniensis“, CDSI II, s. 115, č. 171+++.

me však aj igrice z Liptova³¹⁸ a môžeme sem zaradiť aj kráľovho píšťalkára (resp. herca) Zimana, ktorému panovník daroval zem Ostrá Lúka.³¹⁹

Existenciu *tlmočníkov* evokuje miestny názov Tlmače, jeho etymológia však nie je bezpečne preukázateľná.³²⁰

Záver

Diplomatické pramene z 1. polovice 13. storočia svedčia o rozpade a zániku vrstvy tzv. prostých slobodných, ktorí zohrali dôležitú úlohu v dobe konštituovania uhorského štátu. Jedna časť príslušníkov tejto vrstvy získala donačné majetky a vytvorila jadro nižšej, príp. aj strednej šľachty, druhá časť majetky nezískala – naopak stratila aj osobnú slobodu a splynula s neslobodným obyvateľstvom. Rezíduom tohto vývoja bola v polovici 13. storočia už pomaly zanikajúca medzivrstva poloslobodných hradčanov.

Poloslobodné hradské obyvateľstvo malo pridelenú služobnú pôdu, ktorej obrábaním si zabezpečovalo vlastnú obživu, a v prípade potreby plnilo vojensko-obranné úlohy na kráľovských hradoch. Boli to však skôr úlohy technického charakteru a aj zo sociálneho hľadiska boli títo ľudia viac poľnohospodármi a remeselníkmi, než bojovníkmi. Ich postavenie sa postupne približovalo k postaveniu poddaných roľníkov a v tých podhradských osadách, z ktorých sa v 13. storočí začali vyvíjať stredoveké mestá, vytvorili základ meštianskych remeselníckych vrstiev domáceho pôvodu.

Poddanské obyvateľstvo takisto nebolo jednoliatou skupinou. Odchýlky boli podmienené regionálne, ale najmä príslušnosťou k rozličným zemepánom (kráľ, šľachta, cirkev). Relatívne lepšiu pozíciu mali tí poddaní, ktorých povinnosti boli presne určené, a tým aj ľahšie kontrolovateľné. Okolo polovice 13. storočia už bola poddanská vrstva v rámci spoločnosti jasne vyčlenená a zreteľne sa črtali aj niektoré sociálne trendy v tejto kategórii obyvateľstva: postupné pripútavanie roľníkov k pôde a zvyšovanie požadovanej renty. Vyskytovali sa všetky tri druhy renty: naturálna, peňažná i robotná. Osobitné povinnosti mali poddaní darovaní cirkvi za spásu duše donátora alebo jeho príbuzných – dušníci. Ich úlohou bolo vykonávať presne určené zádušné úkony, avšak v ostatných sférach sa cirkev usilovala prispôsobiť ich úlohy vlastným potrebám.

Nevoľníci boli už v 13. storočí sociálnou realitou. Typická bola ich väzba na pôdu, ktorú obrábali – darovaní či predaní bývali obvykle spolu s ňou. Zemepán ich mohol použiť na akúkoľvek prácu, a to aj vtedy, ak mali pôvodne nejakú špecializáciu.

Otroci sa vyskytujú najmä v starších prameňoch – z 11. a 12. storočia. Z právneho hľadiska ani neboli považovaní za ľudí, ale iba za veci. Majitelia sa ich snažili postupne usadzovať na pôdu a začleňovať ich tak medzi poddaných, resp.

³¹⁸ ULIČNÝ, F.: Dejiny osídlenia Liptova do konca 16. storočia (II. časť). Liptov 8, 1985, s. 160.

³¹⁹ „...Zyman istrioni suo...“, SZENTPÉTERY, I. – BORSA, I.: RRSa II/2–3, s. 411, č. 3548.

³²⁰ CDS I, s. 54, č. 58+ (rok 1075); CDS I, s. 79, č. 81 (rok 1156) a i.; k etymológii pozri KRAJČOVIČ, R.: K otázke, s. 352.

nevoľníkov. V 13. storočí už nehrali významnejšiu spoločenskú úlohu a často bývali prepustení z otroctva. Takýmto aktom prepustenia (manumisiou) sa potom stávali prepustencami – libertínmi s čiastočnou slobodou, ktorej rozsah určil manumitujúci zemepán, a s perspektívou ďalšieho zlepšenia svojho statusu. Otroci sa mohli z otroctva aj vykúpiť, čo dokazuje isté ekonomické možnosti aj u osôb s takým nízkym spoločenským postavením.

Služobnícke obyvateľstvo, na kráľovských majetkoch organizované v tzv. dvorskej organizácii, a preto niekedy nazývané dvorníkmi, tvorilo zvláštnu skupinu poddanského obyvateľstva so špecializovanou služobnosťou. Služobnícka organizácia sa však už v 12. storočí začala rozkladať, pričom ako prvé zanikali remeselnícke služobnosti (časť remeselníkov zo zanikajúcich služobníckych osád vytvorila základ formujúcich sa stredovekých miest); poľnohospodárske služobnosti sčasti prežívali až do 13. storočia. Relikty služobníckej organizácie predstavujú miestne názvy niekdajších služobníckych dedín a zmienky o zanikajúcej špecializácii niektorých služobníkov, postupne posúvaných do pozície univerzálnych poddaných. Špecifickosť sociálneho postavenia služobníckeho obyvateľstva spočívala v parodoxe medzi ich reálnym neslobodným statusom a veľkými potenciálnymi možnosťami spoločenského vzostupu, vyplývajúcimi z bezprostredného kontaktu s panovníckym dvorom. Niektorí z nich dosiahli dokonca nobilitáciu a stali sa zemanmi (viacero prípadov najmä zo severného Slovenska).

DIE GESELLSCHAFTLICHE STELLUNG
DER NICHTPRIVILEGIERTEN BEVÖLKERUNG IN DER SLOWAKEI
IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 13. JAHRHUNDERTS

Erika Javošová

Diplomatische Quellen aus der 1. Hälfte des 3. Jahrhunderts zeugen von dem Zerfall und Niedergang der Schicht der sogenannten gemeinen Freien, die zur Zeit der Konstituierung des ungarischen Staates eine wichtige Rolle spielten. Ein Teil der Angehörigen dieser Schicht erwarb Donationsgüter und bildete den Kern des Klein- bzw. auch Mitteladels, der andere Teil erwarb keinen Besitz, im Gegenteil, er verlor auch die persönliche Freiheit und verschmolz mit der unfreien Bevölkerung. Ein Residuum dieser Entwicklung war Mitte des 13. Jahrhunderts die schon allmählich niedergehende Zwischenschicht der halbfreien Burgbürger.

Die halbfreie Burgbevölkerung hatte dienstbaren Boden zugeteilt bekommen, durch dessen Bestellung sie den eigenen Lebensunterhalt sicherte, und im Bedarfsfall erfüllte sie militärische Verteidigungsaufgaben auf den Königsburgen. Das waren eher Aufgaben technischen Charakters und auch in sozialer Hinsicht waren diese Menschen eher Landwirte und Handwerker, denn Krieger. Ihre Stellung näherte sich schrittweise der Stellung der untertänigen Bauern und in den Vorburgsiedlungen, aus denen sich im 13. Jahrhundert die mittelalterlichen Städte zu entwickeln begannen, bildeten sie die Basis der bodenständigen städtischen Handwerkerschichten.

Die untertänige Bevölkerung war ebenfalls keine einheitliche Gruppe. Abweichungen waren regional, jedoch vor allem durch die Zugehörigkeit zu verschiedenen Grundherren (König, Adel, Kirche) bedingt. Eine verhältnismäßig bessere Position hatten jene Untertanen, deren Pflichten genau festgelegt, und damit auch leichter kontrollierbar waren. Um die Mitte des 13. Jahrhunderts war die Untertanenschicht innerhalb der Gesellschaft schon klar ausgegliedert und zeichneten sich auch deutlich einige soziale Trends in dieser Bevölkerungskategorie ab: die schrittweise Bindung der Bauern an die Scholle und die Anhebung der geforderten Rente. Es gab alle drei Rentenarten: Natural-, Geld- und Fronrente. Besondere Pflichten hatten Untertanen zu erfüllen, die der Kirche zur Rettung der Seele des Donators oder seiner Verwandten geschenkt wurden – slowak *dušníci*, etwa Seelenretter. Ihre Aufgabe bestand darin, genau festgelegte diesbezügliche Handlungen für die Toten auszuführen, doch in den übrigen Bereichen war die Kirche bestrebt, ihre Aufgaben den eigenen Bedürfnissen anzupassen.

Leibeigene waren schon im 13. Jahrhundert eine soziale Realität. Typisch war ihre Bindung an den Boden, den sie bearbeiteten – sie wurden gewöhnlich auch mit diesem zusammen verschenkt oder verkauft. Der Grundherr konnte sie für jede beliebige Arbeit einsetzen, und zwar auch, wenn sie ursprünglich eine berufliche Spezialisierung hatten.

Sklaven kommen vor allem in älteren Quellen – aus dem 11. und 12. Jahrhundert vor. Rechtlich gesehen galten sie nicht als Menschen, sondern nur als Sachen. Die Besitzer bemühten sich, sie nach und nach auf dem Boden anzusiedeln und sie so zu den Untertanen bzw. Leibeigenen einzugliedern. Im 13. Jahrhundert spielten sie schon keine bedeutendere gesellschaftliche Rolle mehr und wurden häufig aus der Sklaverei entlassen. Mit einem solchen Freilassungsakt (Manumission) wurden sie dann Freigelassene – Libertini mit einer Teilfreiheit, deren Umfang der manumittierende Grundherr bestimmte, und mit der Perspektive einer weiteren Verbesserung ihres Status. Sklaven konnten sich auch freikaufen, was auf gewisse ökonomische Möglichkeiten auch bei Personen mit einer so niedrigen gesellschaftlichen Stellung hinweist.

Die Dienstbevölkerung, auf den königlichen Gütern in der sog. höfischen Organisation organisiert und daher mitunter auch als Hofbedienstete bezeichnet, bildete eine eigene Gruppe der Untertanenbevölkerung mit spezialisierter Dienstbarkeit. Die Dienstorganisation begann jedoch im 12. Jahrhundert schon zu zerfallen, wobei als erste die Handwerksdienstbarkeiten eingingen (ein Teil der Handwerker schuf aus den niedergehenden Dienstsiedlungen die Grundlage der sich formierenden mittelalterlichen Städte); die landwirtschaftlichen Dienstbarkeiten überlebten zum Teil bis ins 13. Jahrhundert. Relikte der Dienstorganisation bilden die Ortsnamen der einstigen Dienstdörfer und die Erwähnungen der eingehenden Spezialisierung einiger Bediensteter dar, die schrittweise in die Position von Universaluntertanen verlagert werden. Die Spezifik der sozialen Stellung der Dienstbevölkerung bestand in dem Paradoxon zwischen ihrem realen unfreien Status und den großen potenziellen Möglichkeiten des gesellschaftlichen Aufstiegs, die sich aus dem unmittelbaren Kontakt zum Herrscherhof ergaben. Einige von ihnen erlangten sogar die Nobilitierung und wurden Landadelige (mehrere Fälle vor allem in der Nordslowakei).

Überetzt von Ute Kurdelová

KULTÚRA ŽIVOTA MEŠŤANOV PENTAPOLITANY V 16. STOROČÍ

MILICA BODNÁROVÁ

Bodnárová, M.: Life Culture of Citizens in Pentapolitana in 16th Century. Slovenská archivistika, Vol XXXIX, No 2, 2004, p. 102–123.

The study analyses life standard and life style of the citizens of east-slovakian free royal towns in 16th century.

Slovakia. Social history.

Doc. PhDr. Milica Bodnárová, CSc., Ministerstvo vnútra SR, Štátny archív v Prešove, Slanská 31, 080 06 Prešov — Nižná Šebastová

Slobodné kráľovské mestá – Košice, Prešov, Levoča, Bardejov, Sabinov – mali v regióne severovýchodného Uhorska významné postavenie. Vrcholné obdobie ich rozvoja spadá do 15. storočia, keď sa združili do spoločenstva Pentapolitana. Ich ďalší rozvoj pokračoval aj v nasledujúcom 16. storočí, a to aj napriek nepriaznivým faktorom vnútropolitického a zahraničnopolitického rázu, ako boli napríklad protiturecké vojny a dynastické zápasy. Na hospodárskom rozvoji východoslovenských slobodných kráľovských miest sa vo významnej miere podieľal obchod. Východoslovenské mestá mali intenzívne obchodné styky s poľskými mestami, prostredníctvom ktorých obchodovali s Pruskom. Najvýznamnejšími obchodnými artiklami, exportovanými do Poľska, boli v 16. storočí víno a dobytok. Dovážali sa produkty západných remesiel, hlavne textilie, kovové výrobky a niektoré druhy potravín. Veľký význam pre východoslovenské mestá mala aj južná časť krajiny, kde vo Veľkom Varadíne a Debrecíne realizovali výrobky svojej remeselnej produkcie. V 16. storočí sa však už obchodné cesty presúvajú v smere východ – západ a napr. košickí obchodníci sa čoraz viac orientujú na obchod s Viedňou. Skupina obyvateľov, ktorí sa v mestách zaoberali výlučne obchodom, nebola príliš početná. V Košiciach v 20. rokoch 16. storočia bolo pätnásť obchodníkov a dvaja postrihovači súkna, čo z celého počtu daňových poplatníkov tvorilo 4,2 %.¹ Približne toľko obchodníkov bolo v Košiciach aj v roku 1580.² Tento malý počet mešťanov zaoberajúcich sa obchodom nebol ojedinelý a náhodný. Obchodné podnikanie nebolo trvalým a výlučným povoláním tých, ktorí sa ním zaoberali. Okrem vrstvy drobných obchodníkov – kramárov boli obchodníkmi najbohatší občania, pre ktorých bolo obchodné podnikanie len jednou zložkou ich mnohostrannej hospodárskej aktivity.

Slobodné kráľovské mestá boli aj strediskami vyspelej remeselnej výroby, jej najväčšej koncentrácie a vyvinutého cechového systému. Boli centrom zásobo-

¹ Archív mesta Košíc (ďalej AMK), Ladula I., 1475–1694, Taxa č. 22.

² AMK, Conscriptio civium 1521–1642, rok 1580.

vania pre svojich obyvateľov a bezprostredné okolie a vyrábali sa v nich aj remeselné výrobky určené pre širšie aj zahraničné trhy. Remeselná výroba bola najrozvinutejšia v Košiciach, kde v priebehu 16. storočia existovalo 76 remeselníckych zamestnaní. Najviac remesiel bolo v meste v rokoch 1522–1524, a to 58.³ Na vyspelú remeselnú výrobu poukazuje aj veľký počet cechov, v ktorých boli remeselníci organizovaní. V roku 1517 bolo v Košiciach 19 cechov a v roku 1600 27 cechov, pričom mnohé mali dvoch alebo štyroch cechmajstrov.⁴ Rozvinutá remeselná výroba bola aj v ďalších východoslovenských kráľovských mestách. V roku 1542 bolo v Levoči 45 remesiel, v Bardejove 40,⁵ v Sabinove v roku 1566⁶ 34 remesiel a v Prešove v tomto období 30 remesiel.⁷ Najrozvinutejšie boli odvetvia spracovania kovov. V nich boli najviac zastúpené remeslá – kováči, zámočníci, v Levoči nožiari, v Košiciach medikováči, zlatníci a mečiari. Rozvinutá bola výroba odevov a obuvi, napr. Bardejov bol známy výrobou plátna, Prešov výrobou klobúkov. Prosperovali aj remeslá potravinárske. Remeselná výroba bola sústredená vo vnútornom meste okrem Bardejova, kde na predmestiach bolo dvakrát viac remeselníkov ako vo vnútornom meste.⁸ V ostatných mestách boli na predmestiach umiestnené remeslá, napr. garbiari, ktorých výroba ohrozovala hygienu v meste a obťažovala obyvateľov hlavne zápachom. Remeselná výroba vo východoslovenských kráľovských mestách bola orientovaná na domáce trhy a len niektoré remeselné výrobky prenikli aj na širšie celokrajinské a zahraničné trhy. Boli to najmä zbrane, medikováčske a zlatnícke výrobky košických remeselníkov, zo Sabinova povrazy, z Prešova klobúky, kuchynský riad, zbrane, pušný prach, z Bardejova plátno a pivo, z Levoče kože, keďže v polovici 16. storočia bolo v meste 25–30 garbiarov.⁹

V ekonomike miest hrala významnú úlohu poľnohospodárska výroba, aj keď ju obyvatelia nevykonávali ako svoje hlavné zamestnanie. Na dôležitosť poľnohospodárskej výroby v mestách sa myslelo už pri ich zakladaní, keď väčšinu z nich vybavili rozsiahlym poľnohospodárskym areálom, slúžiacim na zabezpečenie výživy obyvateľstva. Slobodné kráľovské mestá ako privilegovaný stav požívali kolektívnu nobilitu a mali právo vlastniť poddanský majetok. Mestá z tranzitného obchodu a iných zdrojov nazhromaždili veľké množstvo finančných prostriedkov, ktoré investovali do nákupu pôdy a poddanských dedín. Napríklad Prešov vlastnil v roku 1533 majetky v 31 dedinách.¹⁰ Veľké množstvo pôdy bolo aj vo vlastníctve mešťanov. V Prešove a Sabinove až 60 % mešťanov

³ AMK, Ladula I., 1475–1694, Taxa č. 22.

⁴ AMK, H III/3 Mac. 4. H III/2 re 3.

⁵ GÁCSOVÁ, A.: Spoločenská štruktúra Bardejova v 15. storočí a v prvej polovici 16. storočia. Bratislava 1972, s. 123.

⁶ ŠA v Prešove, pobočka Prešov, Magistrát Sabinov, Liber censualis 1566–1578.

⁷ GÁCSOVÁ, A.: Spoločenská štruktúra mesta Prešova v 15. a v prvej polovici 16. storočia. Historický časopis, roč. XVIII, 1970, č. 3, s. 363.

⁸ GÁCSOVÁ, A.: Spoločensko-ekonomická štruktúra Bardejova, c. d., s. 125.

⁹ SUCHÝ, M.: Dejiny Levoče I, Košice 1974, s. 83.

¹⁰ BODNAROVÁ, M.: Poľnohospodárska výroba Prešova a prešovských mešťanov v 16. storočí. In: Zborník príspevkov k slovenským dejinám, Bratislava 1998, s. 238.

vlastnilo pôdu.¹¹ V Košiciach mesto a mešťania viac ako ornú pôdu nakupovali vinice v chotári mesta alebo v Tokaji, ktoré im v obchodnom podnikaní slúžili ako zábezpeka úveru. Prílišná orientácia na poľnohospodársku výrobu, snaha miest a mešťanov investovať všetky finančné prostriedky získané z remesiel a obchodu do pôdy, znamenalo ochudobnenie ich ostatných hospodárskych aktivít. Aj v prípade východoslovenských kráľovských miest sa potvrdila téza, že v obchodných mestách s vyspelou remeselnou výrobou, produkujúcou pre širšie trhy, je podiel poľnohospodárskej výroby nižší ako v mestách menších, produkujúcich len pre trhy miestne.

Východoslovenské slobodné kráľovské mestá z hľadiska početnosti ich obyvateľov patrili v európskych reláciách k malým a menším stredným mestám, hoci v Uhorsku patrili medzi najľudnatejšie. Najväčšie v 16. storočí boli Košice, ktoré mali aj s predmestiami 5 000 obyvateľov, Prešov mal 2 945 obyvateľov, s predmestiami 3 300, Levoča v roku 1542 mala tiež 3 300 obyvateľov, Bardejov 3 000–3 500 obyvateľov. Najmenší bol Sabinov, ktorý mal na konci 16. storočia približne 1 500 obyvateľov.¹²

Po právnej stránke obyvatelia miest netvorili homogénny celok, aj keď všetci mali zaručenú osobnú slobodu a slobodu sťahovania. Plné občianske a politické práva, t. j. voliť a byť volení, mali len tí obyvatelia, ktorí získali meštianske právo. Pre obchodníkov a remeselníkov bolo meštianske právo ekonomickou nutnosťou. Ani synovia mešťanov ho však nezískali automaticky, ale len po splnení viacerých podmienok, medzi ktorými boli napr. dobrý (legitímny) pôvod, určitý vek, vlastníctvo nehnuteľnosti, predovšetkým domu v meste, zaplatenie poplatkov, v 16. storočí aj príslušnosť k evanjelickému náboženstvu a v Levoči aj k dobrej, nemeckej národnosti. Meštianske právo sa udeľovalo len mužom. Ženy, aj keď mohli byť činné ekonomicky, nemali politické práva, teda nemohli sa uchádzať o funkcie v mestskej samospráve.

Obyvateľstvo slobodných kráľovských miest bolo rozvrstvené aj sociálne, pričom určujúcim faktorom sociálnej stratifikácie bola výška majetku. Najzámožnejšími mešťanmi boli obchodníci, pivovarníci a časť remeselníkov, ktorí sa stali aj najväčšími vlastníkami rôznych druhov nehnuteľného majetku. Vlastnili domy na námestí, za hradbami predmestské hospodárstva (allódiá, majere) a ornú pôdu, lúky, rybníky, zeleninové záhrady, ovocné sady, vinice, hospodárske budovy. Počet týchto bohatých mešťanov bol malý. V Košiciach zo všetkých daňovníkov tvorili 1 %, ¹³ v Prešove 0,8 %. ¹⁴ Napriek ich značnému majetku sa ani v jednom meste nevytvorili rody patricijov, resp. veľké majetky dedičné vo viacerých generáciách. Stredné vrstvy mešťanov tvorili prevažne remeselníci, hoci remeselníkov nachádzame i medzi najbohatšími aj najchudobnejšími oby-

¹¹ Tamže.

¹² BODNÁROVÁ, M.: Zásady výpočtu obyvateľstva stredovekých miest a demografická štruktúra mestského obyvateľstva so zameraním na Košice v 16. storočí. In: Obyvateľstvo Karpatskej kotliny, s. 16.

¹³ BODNÁROVÁ, M.: Majetková štruktúra obyvateľstva Košíc v 16. storočí. *Historica Carpatica* 18, 1987, s. 179–201.

¹⁴ GÁCSOVÁ, A.: Spoločensko-ekonomická štruktúra Prešova, c. d., s. 358.

vateľmi. K stredným majetkovým vrstvám patrila aj mestská inteligencia. V polovici 16. storočia predstavovali remeselníci v Prešove zo všetkých obyvateľov 20 %, ¹⁵ v Bardejove 25 %, ¹⁶ v Sabinove 21 %, ¹⁷ v Košiciach 46,5 %, ¹⁸ Levoči 30 %.¹⁹ Remeselníci okrem domov a dielní v meste vlastnili menšie množstvo pôdy a záhrady. Poľnohospodárstvo bolo pre remeselníkov len doplnkovým zdrojom príjmov a ekonomicky stabilizačným faktorom. Hospodársky aj politicko-právne najnižšiu kategóriu mestskej spoločnosti predstavovala mestská chudoba. Chudobní spravidla bývali na predmestiach, vo vnútornom meste obývali uličky pri hradbách. Patrili k nim kopáči, mlatci, sluhovia, slúžky a žobráci. Niekedy sa do kategórie chudobných prepadli aj remeselníci. Výskum spoločensko-ekonomickej štruktúry miest preukázal, že skupiny chudobných obyvateľov boli početné a v jednotlivých rokoch tvorili 50 %–60 % obyvateľstva. Dynamiku rozvoja mesta vyjadruje aj počet sluhov a slúžok. Najviac sluhov bolo v Košiciach v prvej polovici 16. storočia, keď jeden sluha pripadal na 2,5 domácností,²⁰ v Levoči však len každá deviate domácnosť mala sluhu a v Bardejove každá siedma. V Košiciach však bolo menej slúžok ako v iných mestách, len každá pätnásť domácnosť mala slúžku, kým v Bardejove každá štvrtá.²¹

V majetnosti obyvateľov každého východoslovenského kráľovského mesta v priebehu 16. storočia dochádza k zmenám v rozdelení majetku. Od začiatku storočia klesá počet veľmi bohatých a veľmi chudobných obyvateľov a vzrastajú stredné vrstvy. Majetkové rozdiely medzi obyvateľmi sa stierajú. Tento vývoj však nespôsobili priaznivé okolnosti, ktoré by znamenali bohatnutie obyvateľov, ale naopak nivelizáciu a úpadok. V Bardejove a Košiciach sa tento smer vývoja majetnosti obyvateľstva ku koncu 16. storočia ešte viac prehĺbil. V Prešove a Sabinove však od polovice 16. storočia vzrastá početnosť a majetnosť stredných a bohatých mestských vrstiev. Počet malých majetkov sa znižuje, rastie počet veľkých, stredné vrstvy sú stabilné. Tento smer majetkovej diferenciacie obyvateľstva je dokladom progresívneho vývoja hospodárstva a stúpajúcej majetnosti mešťanov.

Bohatstvo mesta a mešťanov sa prezentovalo v jeho výstavbe. Okrem sakrálnych stavieb, kostolov a kláštorov, mestá zdobili aj stavby profánneho charakteru. Už v roku 1424 sa v Prešove spomína mestský dom, mestské brány, budova fary, školy, kúpeľ, zvonolejáreň, nemocnica, chudobinec a väznica.²² V Bardejove už v 15. storočí okrem kostolov, kláštora a radnice je zachytená škola, dve pily, mangľovňa, sklad plátna, tehelňa, mestská váha, sklad soli, mlyny, väznica s útrpnou komorou, cintoríny (pri kostole a pri hradbách) a v roku 1432 aj mest-

¹⁵ GÁCSOVÁ, A.: Spoločensko-ekonomická štruktúra Prešova, c. d., s. 373.

¹⁶ Tamže, s. 373.

¹⁷ Dejiny Sabinova. Zost. P. Kónya a kol. Sabinov 2000, s. 91.

¹⁸ AMK, Taxa 22.

¹⁹ SUCHÝ, M.: Dejiny Levoče, c. d., s. 233.

²⁰ AMK, Conscriptio civium, domorum, militum 1557–1722.

²¹ GÁCSOVÁ, A.: Spoločensko-ekonomická štruktúra Bardejova, c. d., s. 43.

²² Dejiny Prešova I, Košice 1965, s. 223–224.

ská vináreň. V 16. storočí bolo mesto vydláždené kameňmi z Tople.²³ Meštianske domy boli pôvodne drevené, ale po veľkých požiaroch, napr. v Prešove v roku 1441, v Sabinove v roku 1461 sa pristúpilo k stavbe kamenných gotických domov. Aj nedostatok parciel v múrmi ohradenom meste zapríčinil, že domy sa začali stavať kamenné, viacpodlažné. V Košiciach vo vnútornom meste bolo v roku 1566 391 domov, v roku 1601 už 467 domov, na predmestiach stálo 523 domov, čiže na konci 16. storočia bolo v meste viac ako 1 000 domov.²⁴ Všetky domy neboli rovnako hodnotné. V 15. storočí v Košiciach sa ich ceny pohybovali od 15 do 600 zlatých.²⁵ V roku 1542 bolo v Bardejove 188 domov, na predmestiach 290, spolu 478 domov,²⁶ v Levoči v tom istom roku bolo celkovo 570 domov obývaných a 76 opustených.²⁷ V Prešove bolo v roku 1551 vo vnútornom meste 465 domov a 59 na predmestiach,²⁸ v Sabinove v roku 1593 bolo vo vnútornom meste a predmestiach 275 domov.²⁹ V 16. storočí sa už pri výstavbe domov uplatňuje nový renesančný sloh. Väčšina renesančných domov má staršie, gotické jadro a sú postavené na stredovekej parcele. Na predmestiach sa ešte aj v 16. storočí stavali drevené domy. Nie všetci obyvatelia miest mali svoj vlastný dom. Mnohí si dom alebo jeho časť prenajímali. Oproti 15. storočiu sa počet nájomníkov v mestách znížil. V Košiciach bolo v 15. storočí zo všetkých obyvateľov mesta 47 % nájomníkov, v roku 1557 len 26 %, pritom treba brať do úvahy, že mesto bolo len rok po veľkom požiari.³⁰ V Bardejove sa v priebehu 16. storočia počet nájomníkov tiež znižoval, keďže v roku 1507 tu bolo 25,8 % nájomníkov, ale v roku 1542 len 16 %.³¹ V Levoči boli v tom istom roku len štyria nájomníci.³² V Sabinove bol maximálny počet nájomníkov v roku 1572, a to 4 %.³³ V Prešove v roku 1551 dvadsiati mešťania vlastnili po dva domy, dvanásť domov bolo opustených a v celom meste žilo 145 nájomníkov, čo zo všetkých obyvateľov bolo len 5 %.³⁴ Tieto čísla naznačujú dobré bytové podmienky obyvateľov východoslovenských miest, ale na druhej strane aj ich určitú ekonomickú a demografickú stagnáciu.

Okrem nehnuteľného majetku (o ktorom nás informujú daňové knihy a daňové registre) mešťania vlastnili aj hnutel'ný majetok ako nábytok, kuchynský riad, šatstvo, šperky, potraviny, zbrane, pracovné nástroje a pod. Tieto skutočnosti

²³ Dejiny Bardejova I, Košice 1975, s. 102.

²⁴ AMK, Daňové registre, Ladula I., 1475–1694.

²⁵ HALAGA O. R.: Právny, územný a populačný vývoj mesta Košíc. Košice 1967. s.43.

²⁶ GÁCSOVÁ, A.: Spoločensko-ekonomická štruktúra Bardejova, c. d., s. 22.

²⁷ Dejiny Levoče I, c. d. s. 266.

²⁸ GÁCSOVÁ, A.: Spoločensko-ekonomická štruktúra Prešova, c. d. s. 352.

²⁹ BODNÁROVÁ, M.: Spoločensko-ekonomická štruktúra Sabinova v druhej polovici 16. storočia. *Nové Obzory* 31, 1990, s. 49.

³⁰ AMK, Ladula I. 1475–1694, *Taxa* 28, 29, 30.

³¹ GÁCSOVÁ, A.: Spoločensko-ekonomická štruktúra Bardejova, c. d., s. 28.

³² Dejiny Levoče, I. c. d., s. 266.

³³ Dejiny Sabinova, c. d., s. 101.

³⁴ GÁCSOVÁ, A.: Spoločensko-ekonomická štruktúra Prešova, s. 351.

zistíme z inventárov, súpisov majetku mešťanov alebo ich testamentov.³⁵ Spracovali sme súpisy majetku levočských mešťanov (4),³⁶ košických mešťanov (3),³⁷ prešovských mešťanov (7),³⁸ testamenty bardejovských mešťanov (2).³⁹ Vo fonde Magistrát mesta Sabinov sa súpisy majetku sabinovských mešťanov nezachovali. Spomínané súpisy majetku a testamenty pochádzajú z rokov 1515–1596. Nie je nám jasný účel vyhotovenia súpisov majetku a len sa domnievame, že spísanie majetku bolo zrejme súčasťou testamentu (súpisy majetku I. Zoltana, A. Meltzera), svadobnej zmluvy (súpis majetku Margaréty, vdovy po L. Sabovi), alebo išlo o súpis vecí slúžiacich na zaplatenie dlžoby. Všetky súpisy a testamenty nemajú rovnakú výpovednú hodnotu, čo je dané dôkladnosťou zapisovateľov, ďalej tým, čo zapisovatelia považovali za potrebné zapísať a iste aj majetkom občanov, ktorých majetok sa spisoval. V niektorých súpisoch (A. Meltzer) je zapísaný nehnuteľný majetok a z hnutelného len skutočne veľmi hodnotné veci, ako víno, obilie, šperky. V súpise majetku I. Zoltána sú zapísané predmety dennej potreby a aj vzácnejšie veci, ale nie je zapísaný nehnuteľný majetok. Podobné sú i súpisy majetku levočských mešťanov, kde je spísaný len hnutelný majetok mešťanov, a to nielen hodnotné a vzácne veci, ale aj staré, obnosené alebo poškodené. Majetkové súpisy sa týkajú mešťanov patriacich do stredných majetkových tried a veľmi bohatých obyvateľov. Majetkové súpisy chudobných obyvateľov sa nezachovali a je pravdepodobné, že majetok chudobných ľudí ani spisovaný nebol. V nami spracovaných súpisoch zapísaný majetok mali dvaja veľkoobchodníci, dvaja krčmári, jeden pivovarník, dvaja farári a dvaja kňazi, rektor školy, pomocný učiteľ a štyroch sa nám nepodarilo zaradiť, ale viaceré skutočnosti nasvedčujú, že išlo o bohatších remeselníkov. Podľa nami spracovaných súpisov najbohatšia bola v roku 1565 košická mešťianka Margaréta, vdova po veľkoobchodníkovi Ladislavovi Sabovi. Vlastnila veľké množstvo nehnuteľného majetku, a to dva kamenné domy na námestí, majer za hradbami, kde držala aj sluhu, dve vinice v chotári Košíc a tri v tokajskej oblasti, dve lúky a množstvo ornej pôdy. V peniazoch mala doma 177 toliarov, 50 zl. a 15 zlatých duká-

³⁵ Za vyhľadanie a poskytnutie majetkových súpisov a testamentov ďakujem Mgr. L. Baloghovi, pracovníkovi AM Košice, PhDr. F. Žifčákovi, riaditeľovi ŠA v Levoči a Mgr. J. Petrovičovi, riaditeľovi ŠA v Prešove, pobočka Bardejov.

³⁶ ŠA v Levoči, Magistrát mesta Levoče (ďalej MML) XIX 2/10 rok 1568, súpis majetku vdovy po Gregorovi Sturmovi, MML XIX 2/25 rok 1594, majetkový súpis Melchiora Čáka, MML XIX 2/28 rok 1596 súpis majetku Margaréty, MML XIX 2/24 rok 1594 súpis majetku Mariny Endrisovej.

³⁷ T-AMK X – Melczer, No 10, súpis majetku A. Meltzera z roku 1561, T-AMK, Z-Szabó, No 7, súpis majetku Margaréty, vdovy po Ladislavovi Sabovi z roku 1565, T-AMK, Z-Zoltán No 1, súpis majetku Imricha Zoltána z roku 1562.

³⁸ ŠA v Prešove, Magistrát Prešov, Listiny a listy (ďalej LL) No 3328/35, súpis majetku Margaréty, vdovy po Leonardovi Salerovi z roku 1542, No 5096, opis šiat P. Werhera a jeho manželky z roku 1567, No 6496, súpis majetku manželky Andreja Eichnera, bývalého krčmára z roku 1584, No 5260. Potreby pre domácnosť Sigmunda Tordu z roku 1569, No 3377, súpis majetku A. Winglera z roku 1556, No 3370, súpis kníh prešovského farára z roku 1553, No 3395, súpis majetku kazateľa Korlatinusa z roku 1575.

³⁹ ŠA v Prešove, pobočka Bardejov, Magistrát Bardejov, No 4944, testament farára Jána Maurera z roku 1520, No 4563, testament bardejovského kňaza Mikuláša Valinského.

tov, 911 zl. mala v pohľadávkach. Jej hnuťel'ny' majetok bol spísaný v dvesto položkách, pričom za jednu položku sme považovali napr. 20 tanierov.⁴⁰ Veľmi bohatý bol aj košický mešťan Andrej Meltzer, obchodník s vínom. V roku 1562 mal kamenný dom na námestí, tri vinice v košickom chotári, tri lúky, dve záhrady, majer (allódium), 40 hortov oráčín. V peniazoch mal 284 toliarov, 337 zl. a pohľadávku za víno od B. Tanheusera vo výške 158 zl. Ako hnuťel'ny' majetok mal zapísané len šaty a striebro.⁴¹ Ďalší košický mešťan Imrich Zoltan nemá zapísaný nehnuteľný majetok, ale jeho hnuťel'ny' majetok bol ocenený na 2 000 zl. Najväčšie položky predstavovali kone, voly, junce, šaty a šperky. V peniazoch mal 23 zl., 43 tol. a 1 dukát.⁴² V porovnaní s ním mali A. Melczer a vdova Margaréta oveľa viac peňazí, peňažných pohľadávok a hodnotnejší hnuťel'ny' majetok, ktorý môžeme ohodnotiť na tri a viac tisíc zlatých. Napriek svojmu veľkému majetku však nepatrili k najbohatším obyvateľom Košíc, ktorými boli veľkoobchodníci s vínom Benedikt Pap, František Zeoth a Anton Vas.⁴³

Levočskí mešťania, ktorých majetkové súpisy sme skúmali, patrili k stredne majetným obyvateľom. Ich súpisy majetku pochádzajú z konca 16. storočia. Mešťianka Marina Endrisová okrem domu so záhradou vlastnila pivovar. Jej majetok obsahoval 140 položiek kuchynského náčinia, bielizne a rozličných iných predmetov, pričom v jednej položke sa uvádza 62 kusov plátna, ktoré zrejme sama aj tkala, pretože je zapísané aj náradie na jeho výrobu. Nemá však zapísané šatstvo ani šperky.⁴⁴ Remeselníkom bol i Melchior Čák. Zrejme bol garbiar, pretože v jednej majetkovej položke má zapísaných 50 koží. Zapísaný je jeho hnuťel'ny' majetok, ktorý sa nachádzal v dvoch izbách, komore, sypárni a dvoch pivniciach. Pri zapísaných šatách sa nespomínajú žiadne vzácne látky, niektoré veci sú označené ako staršie. Zo šperkov sú to len strieborný opasok a pohár. Ako jeden z mála mešťanov však vlastnil knihu.⁴⁵ Ako bohatšia sa javí vdova po Gregorovi Sturmovi, ktorá mala zapísaných šesť erdtachov pôdy a dom s piatimi miestnosťami. Vlastnila aj hodnotné šatstvo a šperky.⁴⁶

V Prešove k najbohatším mešťanom patrili v polovici 16. storočia Melchior Melczer, Andrej Sakal a Štefan Zebner. Ich majetkové súpisy sa však nezachovali. K dispozícii sme mali len súpisy majetku, ktoré sa týkajú stredne majetných obyvateľov, hoci medzi nimi boli značné rozdiely. K bohatším mešťanom patrila Margaréta, vdova po Leonardovi Salerovi. Vlastnila hostinec, jeho zariadenie, 20 iugerov poľa, z ktorých šesť bolo v Šalgove, dve záhrady, z toho jednu s rybníkom, množstvo šperkov a strieborných predmetov.⁴⁷ Manželka bývalého krčmára Andreja Eichnera má zapísané len šatstvo, ktoré sa však javí ako pomerne

⁴⁰ T-AMK, Z – Szabó, No 7.

⁴¹ T-AMK X – Melczer, No 10.

⁴² T-AMK, Z – Zoltán, No 1.

⁴³ AMK, Suplementum HIII/3 DIS 11.

⁴⁴ ŠA v Levoči, MML XIX 2/24.

⁴⁵ ŠA v Levoči, MML XIX 2/25.

⁴⁶ ŠA v Levoči, MML XIX 2/10.

⁴⁷ ŠA v Prešove, Mag. Prešov, LL, No 3328/35.

nákladné.⁴⁸ Príslušníci mestskej inteligencie, ako napr. rektor prešovskej školy Žigmund Torda a kazateľ Korlatinus majú okrem kníh zapísané potraviny, stolové náčinie, kuchynský riad.⁴⁹ Veľmi skromný súpis vecí má prešovský pomocný učiteľ Apollo Wingler, a to knihy, šaty, perinu a plachtu.⁵⁰

Testamenty bardejovského farára Jána Maurera a kňaza Mikuláša Valinského svedčia o tom, že príslušníci duchovného stavu neboli vždy nevyhnutne chudobní. Ján Maurer okrem domu v meste vlastnil predmestské hospodárstvo, množstvo koní, domácich zvierat, obilia, kvalitné šatstvo, strieborné a cínové predmety a peniaze v hotovosti.⁵¹ M. Valinský zanechal rozličným osobám 146 zl., koše, šatstvo, kusy látky a zbrane.⁵²

Potraviny a výživa

Zo zachovaných súpisov majetku a daňových kníh vyplýva, že mestá a meštáania disponovali rozsiahlym pozemkovým majetkom. Potraviny si čiastočne dorábali sami, čiastočne ich nakupovali. Tieto pochádzali z domácej alebo zahraničnej produkcie. Zistili sme, že vo východoslovenských kráľovských mestách bol v 16. storočí dostatok potravín. V súpisoch potravín sa spomínajú hotové potraviny, napr. šunky, pôlty slaniny (v roku 1562 v Košiciach 1 pôlt slaniny a jedna šunka stáli 50 den.), časti bravčového mäsa, zväčša údeného, hrnce s bravčovou masťou (1 sud s masťou tiež v roku 1562 mal hodnotu 20 den.).⁵³ Jedna ošípaná a dve prasnice boli ocenené na 1 zl. 25 den. Podľa daňového zoznamu z roku 1552 viac ako 80 % obyvateľov Prešova platilo daň za chov ošípaných.⁵⁴ Bohatí meštáania chovali ošípané i na predaj. Vdova Margaréta v Košiciach v roku 1565 chovala 35 ošípaných. V roku 1520 bardejovský farár Ján Maurer choval pri dome v meste 10 ošípaných a na majeri 26. Bežne meštáania chovali hovädzí dobytok na mäso, mlieko a mliečne výrobky. Hovädzí dobytok predstavoval aj významný obchodný artikel exportu do Poľska, Rakúska a Nemecka. Košický mešťan Imrich Zoltan v roku 1562 choval 36 volov a 59 juncov v hodnote 61 zl., okrem toho dve dojnú kravy ocenené na 7 zl. V Levoči vdova po Gregorovi Sturmovi mala 5 dojníc a jedno teľa. Dobytok a iné domáce zvieratá vo väčšom množstve meštáania chovali za hradbami na majeroch. Napríklad košická meštianka Margaréta chovala na majeri okrem ošípaných a 15 kráv hydinu, a to 31 kačíc a 43 husí, z ktorých sa okrem mäsa využívalo aj perie ako náplň do vankúšov a perín. Bardejovský farár na majeri choval 10 kráv a 16 jahniat. Okrem kráv sa chovali i kozy. Napr. levočská meštianka Marina Endrisová nemala kravy, ale 6 kôz, z toho dve staré a štyri mladé. Meštáania však mäso aj nakupovali.

⁴⁸ ŠA v Prešove, Mag. Prešov, LL, No 6496.

⁴⁹ ŠA v Prešove, Mag. Prešov, LL, No 5260, 3395.

⁵⁰ Tamže, No 3377.

⁵¹ ŠA v Prešove, pobočka Bardejov, Mag. Bardejov, No 4944.

⁵² Tamže, No 4563.

⁵³ Potraviny a aj ďalej uvádzané predmety boli ocenené v súpise majetku Imricha Zoltana z roku 1562. T-AMK, Z-Zoltán, No 1.

⁵⁴ ŠA v Prešove, Mag. Prešov, LL. Register uber Schweingelt Anno 1552, č. 3367.

V roku 1552 v Prešove bolo 17 mäsiarov,⁵⁵ v Košiciach v roku 1557 15 mäsiarov,⁵⁶ v Sabinove v roku 1566 7 mäsiarov.⁵⁷

V mestách bol aj dostatok obilia. Mešťania ho získavali väčšinou zo svojej úrody. V Prešove v roku 1544 polia vlastnilo 57 % občanov.⁵⁸ V Sabinove v polovici 16. storočia 60 % občanov.⁵⁹ Najväčšími vlastníkmi pôdy boli obyvatelia vnútorného mesta, predovšetkým tí, ktorí žili na námestí. V Košiciach tiež najbohatší mešťania vlastnili veľké množstvo pôdy a obilia, ktoré nemali len pre svoju vlastnú potrebu, ale ho i predávali. Andrej Meltzer v roku 1561 vlastnil 101 gbelov obilia a 43 gbelov pšenice. Cena 1 gbelu múky bola 43 den., 1 gbel jačmeňa sa predával po 32 den. a ovos po 28 den. Ovos mešťania potrebovali ako krmivo pre kone. Kone boli pre obchodníkov nevyhnutnosťou a potrebné boli i pri poľnohospodárskych prácach. V dome košického obchodníka Ladislava Saba držali štyri kone, Imrich Zoltan vlastnil jedného klusáka v hodnote 7,5 zl. a päť žrebčov v hodnote 100 zl. Spomínaný farár v Bardejove Ján Maurer mal deväť koní, z toho päť v hodnote 19 zl. Držal ich na majeri. Mestá získavali obilie i zo svojich poddanských dedín. Zabezpečovali ním školu, špitál a vyplácali mestských zamestnancov. Prebytky obilia mestá a mešťania predávali. Obilie na múku a krúpy si mešťania mohli pomlieť v mlynoch, ktoré existovali na území každého mesta. V Prešove boli dva mlyny, označované ako horný a dolný.⁶⁰ V Sabinove sú v roku 1566 zachytení v daňovom zozname piati mlynári,⁶¹ v Košiciach v roku 1577 len jeden.⁶² V Bardejove sa tiež spomínajú dva mlyny, horný a dolný, ktoré sa dávali do prenájmu a boli zariadené aj na veterný pohon.⁶³ V Levoči sa spomínajú v roku 1530 dva mlyny na obilie a jeden papierenský. Stáli na predmestiach a vyhoreli v roku 1530 pri útoku Mikuláša Kostku.⁶⁴ Obilie mestá uschovávali v skladoch (Kornhaus), mešťania v sýpkach. V roku 1548 v Prešove 59 obyvateľov vnútorného mesta vlastnilo sýpky, ktoré boli postavené pri obytných domoch.⁶⁵ Okrem obilia mešťania siali viku, proso, šošovicu a hrach. Zo zeleniny najobľúbenejšia bola kapusta (zapisovali sa sudy naložené kapustou), cvikla, cibuľa, cesnak. Z ovocia sa pestovali slivky a hrozno. V roku 1562 v Košiciach 1 gbel sliviek stál 1 zl., to isté množstvo hrozna 75 den., šošovice 26 den. Na sladenie sa používal med, ale známy bol aj cukor.⁶⁶ V Prešove sa vyberala daň z včelárstva, ale med sa dovážal aj zo Sedmohradska spolu s medovníkmi a južným ovocím. Oblúbené boli pomaranče, figy, hrozi-

⁵⁵ Tamže, Knihy, No 2679.

⁵⁶ AMK, Ladula I, 1475–1694, Taxa 28, 29, 30.

⁵⁷ ŠA v Prešove, pobočka Prešov, Magistrát Sabinov, Liber censualis, 1566–1578.

⁵⁸ ŠA v Prešove, Mag. Prešov, Knihy, No 2679.

⁵⁹ ŠA v Prešove, pobočka Prešov, Mag. Sabinov, Liber censualis 1566–1578.

⁶⁰ ŠA v Prešove, Mag. Prešov, LL č. 3772.

⁶¹ ŠA v Prešove, pobočka Prešov, Mag. Sabinov, Liber censualis 1566–1578 .

⁶² AMK, Ladula I, 1475–1694, Taxa 28, 29, 30.

⁶³ Dejiny Bardejova, c. d., s. 102.

⁶⁴ Dejiny Levoče I, c. d., s. 141.

⁶⁵ ŠA v Prešove, Mag. Prešov, Knihy, č. 2679.

⁶⁶ V roku 1540 Ladislav Eödönfy z Michaloviec žiada poslať z Prešova benátsky cukor. ŠA v Prešove, fond rodiny Stárai, č. 3273.

ka. Vysoká bola aj spotreba rýb. V každom meste boli rybníky (v Prešove sa v roku 1544 spomínajú tri),⁶⁷ ale morské ryby sa dovážali z Poľska. Okrem nich sa z Poľska dovážal chmeľ a maslo. Na ochutenie jedál sa používala soľ, korenie, šafran. Stále ešte vzácné bolo korenie, ktoré mal levočský mešťan Melchior Čák uložené v stole, vo vrecúšku, spolu so zlatými a striebornými predmetmi.

Z nápojov je potrebné spomenúť víno a pivo, ktoré nechýbali v žiadnej meštianskej domácnosti. Pivo si mešťania varili sami. V Prešove v roku 1544 bolo 33 pivovarníkov,⁶⁸ hoci viacerí vlastnili len polovicu pivovaru. V rokoch 1522–1524 mali 27 košických mešťania právo výčapu piva.⁶⁹ V roku 1566 bol v Košiciach postavený mestský pivovar. Dobrým pivom bol povestný Bardejov, pretože mesto ho aj vyvážalo. Cenené bolo marcové pivo (bolo to čierne pivo, varené z jačmeňa). Na rozsah varenia piva v Bardejove poukazuje aj vysoký počet pivovarníkov v meste. V roku 1605 mal pivovarnícky cech v Bardejove 112 členov.⁷⁰ Z práva variť pivo boli vylúčení tí obyvatelia Bardejova, ktorí nevedeli po nemecky. Varenie piva bolo výnosným zamestnaním a pivovarníci v každom meste patrili medzi najbohatších obyvateľov. Konkurenciu pre mestá predstavovala šľachta, ktorá napriek pravidelným nariadeniam panovníkov porušovala výsady miest, podľa ktorých v okruhu dvoch míľ od mesta nikto nesmel variť pivo. Na varenie piva sa spotrebovalo veľké množstvo jačmeňa, napr. v Prešove bolo v roku 1564 uskladnených 386 gbelov⁷¹ jačmeňa. Pivo sa varilo i v Levoči. Meštianka Marina Endrisová vlastnila pivovar a Melchior Čák okrem hotového piva aj dve vrecia chmeľu. Mestá a mešťania disponovali aj množstvom vína, ktoré slúžilo predovšetkým ako obchodný artikel pre export do Poľska, ale časť vína slúžila aj pre domácu spotrebu. Cenené bolo tokajské víno, ktoré sa väčšinou vyvážalo. Víno z domácej úrody mešťania čapovali vo vlastnej rézii. Víno sa pridelovalo ako súčasť mzdy mestským zamestnancom, ale aj nádenníkom, špiatlu a vojakom. Víno predstavovalo pre mestá a mešťanov veľký zdroj príjmov. V súpisoch košických a prešovských mešťanov sa pravidelne vyskytuje veľké množstvo vína. V roku 1578 bolo vo vlastníctve prešovských mešťanov 721 sudov vína.⁷² Bolo to podstatne menej ako v Košiciach, kde v roku 1557 vlastnili mešťania vnútorného mesta 1 321 sudov košického vína a 1 334 sudov tokajského vína. Mnoho vína mali i obyvatelia predmestí. Napríklad v roku 1559 na predmestí Črmeľ obyvatelia vlastnili 1 392 sudov vína.⁷³ Väčšina košických mešťanov vlastnila 1–5 sudov vína, určeného zrejme pre vlastnú alebo miestnu spotrebu, ale boli aj veľkí vlastníci vína, napr. Ladislav Sabo, ktorý mal 40 sudov tokajského vína a 40 sudov košického vína. V jednotlivých rokoch jeden sud vína stál 12–15 zl. Na vysoké ceny vína poukazuje majetkový súpis košického mešťana Imricha Zoltana, ktorý mal v roku 1562 päť sudov bližšie nešpecifiko-

⁶⁷ ŠA v Prešove, Mag. Prešov, Knihy, č 2679.

⁶⁸ Tamže.

⁶⁹ AMK, Ladula I, 1475–1694, Taxa 22.

⁷⁰ GÁCSOVÁ, A.: Spoločensko-ekonomická štruktúra Bardejova, c. d., s. 28–129.

⁷¹ ŠA v Prešove, Mag. Prešov, LL, 4309.

⁷² Tamže, Regestum repositionis vinorum 1578, LL, č. 6157.

⁷³ AMK, Conscriptio civium 1521–1642.

vaného vína v hodnote 60 zl. Margaréta, vdova po L. Sabovi, mala v roku 1565 28 sudov tokajského vína, 34 sudov košického vína. Andrej Meltzer, tiež košický mešťan, v roku 1563 vlastnil 13 sudov košického vína a 22 sudov tokajského, z čoho na predaj bolo určených 6 sudov košického vína, tri sudy tokajského vína, do Mišle vojakom jeden sud a jeden sud špitálu. Ďalšie víno predal za 158 zl. 24 den. V Levoči ani v jednom nám známom majetkovom súpise nie je označené víno.

V Prešove sa začiatkom 16. storočia viac pilo pivo ako víno. Svedčia o tom vyúčtovania mestského hostinca. V roku 1532 z výčapu piva malo mesto zisk 170,5 zl., z vína 8,5 zl. V roku 1576 z piva bol zisk 27,5 zl. a z vína 65 zl.⁷⁴ V Prešove sa pila aj káva, pretože z roku 1581 sa zachoval účet za opravu medeneho mlynčeka na mletie kávy.⁷⁵

Vybavenie domácností

K vybaveniu domácností patrilo kuchynské náčinie, nábytok, bytové doplnky, posteľná bielizeň, náradie používané pri práci v domácnosti a na poli. Z remeselníckym náradím alebo iným zariadením remeselníckych dielní sa v majetkových súpisoch nestretávame.

Kuchynské náčinie bolo vyrobené z cínu, medi, mosadze a železa. Boli to rozličné cínové misy (veľké, prostredné, menšie, malé), cínové taniere, kanvy (pintové – krčmové, polovičné jednoholbové, veľké trojholbové), fľaše, aj na zavesenie k drieku, umývadlá mosadzné, holičské, hrnce s ušami, pekáče, plechy na pečenie, panvice v rozličných veľkostiach, železné alebo mosadzné lyžice, železné nože, nože na chlieb, vidličky, vidličky na mäso, sekáč na mäso, ražne, rošty, sitá, cedidlá, lieviky. Časť riadu sa uvádza medzi vzácnymi predmetmi alebo priamo medzi šperkmi a zrejme slúžili viac na ozdobu ako na denné používanie. Boli to strieborné lyžice, nože, strieborné nože pozlátené, strieborné kanvičky, strieborné poháre, šálky, kalichy, strieborné poháre s pozláteným okrajom, pozlátené strieborné poháre s vrchnákom, strieborné vysoké poháre, vysoké strieborné poháre s pozlátenými stopkami, pozlátené hrnčeky, strieborné kanvice pozlátené zvonku aj zvnútra, strieborné pozlátené fľaše, ozdobné soľničky, zlaté váhy, a tiež veľmi cenené sklenené taniere.

Domy boli zariadené nábytkom, ktorého časti tiež nachádzame zapísané v súpisoch. Boli to skrine, truhlice, posteľ, lavice, stoly, stolíky, kredence, stoličky. V roku 1562 boli tri stoly ocenené na 2 zl. 90 den., tri staré truhlice na 1 zl. 45 den., dve stoličky na 20 den. K bytovým doplnkom môžeme zaradiť koberce, nástenné hodiny, závesy na posteľ, zrkadlá, obrazy na drevených tabuliach. Na svietenie sa používali lampáše, lojové sviečky, lampy, svietniky z mosadze, drevené lúče.

Veľká pozornosť sa venovala posteľnej bielizni a bielizni vôbec. Z jej množstva a bohatosti môžeme usudzovať o bohatstve domácnosti, z ktorej žena pochádzala a v ktorej žila. Posteľná bielizeň sa šila z ľanového a konopného plátna,

⁷⁴ ŠA v Prešove, Mag. Prešov, Ratio civitatis Eperjes, LL, No 3992.

⁷⁵ ŠA v Prešove, Mag. Prešov, LL, No 2851.

zwilichu, taftu a jemného flanderského plátna. Plátno bolo ozdobené modrými a zelenými pásmi, ale najviac cenená bola bielizeň s červenými pásmi. Obrusy na stôl sa šili z ľanového plátna, háčkovali z hodvábu. Od nich sa odlišovali hrubé deky na stôl zo zamatu. Osobnú bielizeň mešťanov predstavovali koše, mužské i ženské, ktoré sa šili z plátna. Margaréta, vdova po Ladislavovi Sabovi, mala v dvoch skriniach päť obrusov na stôl a dva veľké pásikavé obrusy, 16 uterákov na ruky, medzi nimi sedem nových s modrou priadzou cez celý uterák, jeden nový kvetovaný biely uterák, štyri veľké posteľné prestieradlá z flámskeho plátna, päť obliečok na vankúše a jednu obliečku na perinu s červenými pásmi, tri obliečky na periny z flámskeho plátna a plátno na prestieradlá. V ďalšom dome mala v skrini osem uterákov s modrými pásmi, jedenásť pásikavých obliečok, dva obrusy s modrými a zelenými pásmi a pásikavú plachtu z konopného plátna.⁷⁶ Levočská mešťianka Marina Endrisová v roku 1594 mala tiež bohatú výbavu, a to sedem perín a dva vankúše, dve barchetové obliečky, jeden páperový vankúš a páperovú perinu, deväť posteľných plachiet (prestieradiel), 18 starších obliečok na periny, ďalšie štyri obliečky na periny s tromi vankúšmi, z toho jedny nové a dve pásikavé, deväť uterákov plátenných a štyri pásikavé. Päť hrubých pásikavých obrusov na stôl, jeden krajkový hodvábný obrus, hodvábnu deku, vrecia, plátno – leymet (21 širokých kusov, 8 úzkych, 20 stredných a 13 nebielených, celkove 62 kusov), ktoré zrejme sama aj tkala.⁷⁷ V majetku mešťanov boli zapisované aj matrace a paplóny, pričom ich hodnota bola rôzna. Napríklad I. Zoltán mal ohodnotený jeden paplón na 50 den. a jeden červený paplón na 16 zl.

V súpisoch majetku mešťanov sa spomínajú pracovné nástroje a predmety, ktoré slúžili pri poľnohospodárskych prácach, prácach na dvore, v maštali a domácnosti vôbec. Viaceré z nich boli v súpise majetku I. Zoltana ohodnotené, preto vieme pre rok 1562 určiť ich cenu.⁷⁸ Cenu uvádzame len za jeden kus. Boli to vozy dlhé, železné (12 zl.), koče železné (8 zl.), sane (25 den.), kolesá (35 den.), reťaze na voz (70 den.), os na voz z agátu a železa (60 den.), skoby (6 den.), pluhy (25 den.), motyky (20 den.), rýle (10 den.), sekera (25 den.), sekera s puzdrom, kade, sudy (sud, kaďa, malá kaďa sú ocenené na 2 zl.), džbery, šafle, vedrá, všetky v rozličných veľkostiach, hrotky na mlieko, putne, merice, koše, koše na smeti, metly, kladivá, konské válovy (32 den.), varštaky, motovidlá, krosná, hotové dosky (25 dosiek – 1 zl. 26 den.), nožnice, kružidlá, šidlá, uzdy, perá. Opakujúce sa protiturecké boje spôsobili, že mešťania vlastnili množstvo zbraní. Najviac ich nachádzame v súpise majetku Imricha Zoltana z roku 1562. Boli to dve dobré pušky za 5 zl., šabl'a a budzogáň v hodnote 7 zl., štít (25 den.), opancierované rukavice (35 den.), drahé brnenie za 25 zl., 2 stany do poľa, z ktorých jeden bol starší a jeden menší v hodnote 8 zl., husárske ostrohy (50 den.), sedlo (2 den.), kopije, dýka, prilbica (šišak) v celkovej hodnote 3 zl. 75 den., prachové fľaše, tulce na šipy.

⁷⁶ T-AMK, Z-Szabó, No 7.

⁷⁷ ŠA v Levoči, MML, XIX 2/24.

⁷⁸ AMK, Z-Zoltan, No 1.

Šatstvo a šperky

Mešťania a meštianky vlastnili množstvo šatstva, z ktorého hodnotnejšie kusy sa považovali za investíciu a za majetok, ktorý bolo možné odkázať, predať alebo ním splácať dlžoby. Taký prípad sa stal v Prešove v roku 1567, keď Pavol Werher a jeho manželka Sofia svoje šatstvo museli dať ohodnotiť a splatiť ním dlžoby, ktoré mali voči viacerým mešťanom a richtárovi. Pavol Werher ponúkol na ohodnotenie vrchný oblek, dva kabáty a dva dolomány. Ako materiál na ne bol použitý zamat, damask, kabáty boli futrované kuními kožušinami a atlasom. Odev bol farby čiernej, hnedej, šarlátovej a karmínovej. Pani Sofia mala červený damaskový kabát so zlatými prámami, trojo šiat – červené, zelené a pásikavé z atlasu a taftu, všetky s čiernymi zamatovými prámami, zelenú pásikavú sukňu so zamatovým lemovaním, zlatý čepiec, závoj vykladaný zlatom a perlami, čelenu vykladanú perlami. Z hodnotnejších vecí im zapísali strieborné nože a lyžice, niekoľko malých, tiež strieborných predmetov, striebornú kanvu a zlatý prsteň.⁷⁹ O tom, aké boli kvalitné šaty drahé, svedčí súpis I. Zoltana z roku 1562. Bola to napr. zelená, taftová sukňa za 8 zl., šarlátový odev za 10 zl., aksamietová mentieka 7 zl., zamatová mentieka 1 zl., hrubá mentieka mäsovej farby 5 zl., vrchné šaty zelené s golierom 2 zl., hrubé vrchné šaty podšité 5 zl., turecké vrchné šaty bez podšívky s podšitými líščími labkami 1 zl., červený šarlátový dolomán 8 zl., červená sukňa so zelenými pásmi 2 zl. 50 den. Jeho šatstvo malo spolu hodnotu 119 zl. V roku 1542 Margaréta, vdova po Leonardovi Sallerovi, ktorá, ako sme spomenuli, patrila k stredne majetným obyvateľom Prešova, a okrem hostinca vlastnila množstvo ornej pôdy, dve záhrady, rybník, obilie, víno, voz, dva kone do záprahu, tri kravy, vybavenie do domácnosti, hostinca (skriňu, 61 cínových kanvic, 12 cínových nožov), zo šatstva – trojo šiat, z toho jedny červené, jedny zelené, jedny flanelové. Takisto červený a zelený plášť z damasku. Vlastnila aj množstvo šperkov, a to tri zlaté prstene, dva strieborné, množstvo zlatých, strieborných a perleťových gombíkov na šaty, dva opasky čiastočne strieborné, čiastočne zlaté, množstvo sponiek a spôn na šaty (osobitne sú vypísané podľa toho, či boli strieborné alebo zlaté).⁸⁰ Mešťania nosili pestré oblečenie, napríklad manželka Andreja Eichera, bývalého prešovského krčmára, mala dve sukne na každý deň, z toho jednu červenú, červenú košeľu, červené a hnedé pančuchy, hnedý a zelený kabát, dva kožuchy s líškou, jeden zamatový a jeden zlatý čepiec a dva závoje vykladané perlami.⁸¹

V porovnaní s Margarétou, vdovou po Ladislavovi Sabovi, bolo oblečenie prešovských mešťanok skromné. Margaréta mala jedenásť kabátov krátkych i dlhých a sedem plášťov. Ako materiál na ne bol použitý taft, damask, zamat, atlas, leymet, niektoré boli podšité kuními kožušinami, ozdobené pozlátenými sponami. Obľúbené boli farby červená, zelená, hnedá, čierna, pričom na jednom kuse odevu sa tieto farby kombinovali, napr. červená a zelená s hnedou a čiernou. Viacero plášťov mala farby zlatožltej, kombinované s čiernou, čo je zaují-

⁷⁹ ŠA v Prešove, Mag. Prešov, LL, No 5096.

⁸⁰ Tamže, No 3328/35.

⁸¹ Tamže, No 6496.

mavé preto, lebo žltá farba sa v stredoveku považovala za hanlivú a označovala nečestný pôvod alebo zamestnanie. Skoro vôbec sa na šatách nevyskytovala farba modrá, ktorá sa skôr používala na ozdobu uterákov a obrusov. Ako doplnok odevu mala spomínaná Margaréta damaskový a zamatový golier, zástery z čierneho damasku, závoj sieťovaný so zlatým okrajom a dvojfarebný červeno-zlatý závoj, ktorý jej priniesol jej snúbenec Balthasar Tannheuser z Viedne, čelenky perlové, zlaté, zamatové, zdobené perlami, rukavičky farby červenej a hnedej, a ako bielizeň slúžili košele. Jej zosnulý manžel mal štyri vrchné obleky farby červenej, hnedej, šarlátovej zo zamatu a zdobené striebornými pozlátenými gombíkmi. Popri šatách dospelých sú zapísané i detské šaty ušité zo zamatu a taftu vo farbe tmavohnedej, čiernej a zelenej.⁸²

Levočská meštianka Marina Endrisová mala v jednej truhle 23 šiat, okrem toho dvojicu nových a jednu starú zamatovú šatu. Mala i pletené a pásikavé šaty.⁸³ Elegantne chodila oblečená i levočská meštianka, vdova po Gregorovi Sturmovi, ktorá mala všetky šaty z čierneho zamatu, kombinované s bielym zamatom a ozdobené striebrom.⁸⁴

Na oblečení si dávali záležať i muži. Levočský mešťan Melchior Čák vlastnil kožuch, kabát, podšitú mentieku, nohavice a vestu z kozľaciny ozdobené krištáľovými gombíkmi, ďalšie vesty a nohavice, semišové nohavice k vozu, filcový klobúk, hodvábný opasok na nohavice, pletené pančuchy a sedem košiel.⁸⁵ Bardejovský farár Ján Maurer mal v roku 1520 kožuštinovú šubu za 8 zl., flanelovú za 6 zl., čiernu za 5 zl., zimnú tuniku za 9 zl., rôzne kožuštinové a iné čiapky.⁸⁶ Mikuláš Valinský v roku 1515 svojim priateľom a príbuzným zanechal kožuštinovú šubu, ďalšiu líščiu šubu, flanelovú tuniku z purpuru, tuniku farby maku z nürnbergského súkna, čierny kožuštek, hrubý kabát, plášť zv. kepenek, kamže, goliere na kamže, štyri lakte atlasu a niekoľko párov čiernych črievic.⁸⁷ Nosili sa i sandále, jedny mali v r. 1562 hodnotu 12 den. Vidíme, že v priebehu celého 16. storočia boli kvalitné odevy drahé a pre svojho majiteľa predstavovali značný majetok. Okrem už spomenutých drahých textílií boli obľúbené na odevy aj súkna. Zapísané sú flámske súkna i turecké súkna a súkna pretkávané hodváhom. Chudobní obyvatelia si určite takýto drahý odev nemohli dovoliť a zrejme si šili šaty z plátna a lacnejších súkien.

Mešťania nosili i kožuchy a kožuštinové doplnky k odevom. Boli to kožuchy označené ako uhorské, kožuchy karasia, kožuchy ozdobené goliermi z líšky, líščimi labkami, klobúky zo soboliny. Na podšívanie odevov sa používala kožušina z kuny. Kožušiny boli tiež vysoko cenené. Podšitá líška mala cenu 7 zl., podšité líščie labky 1 zl. 50 den. Drahá bola aj zajačia kožušina, ktorá mala takú hodnotu ako líščia, 7 zl. Mešťania okrem hotových kožuštinových odevov vlastnili aj množstvo surových i vypracovaných koží a kožušín.

⁸² T-AMK, Z-Szabó, No 7.

⁸³ ŠA v Levoči, MML XIX 2/24.

⁸⁴ Tamže, 2/10.

⁸⁵ Tamže, 2/25.

⁸⁶ ŠA v Prešove, pobočka Bardejov, Mag. Bardejov, No 4944.

⁸⁷ Tamže, No 4563.

Bohatí mešťania vlastnili aj množstvo šperkov. Oblúbené boli opasky, zväčša strieborné so zlatými časťami alebo pozlátené, niektoré boli upletené zo zlatých a strieborných nití, alebo to boli zamatové opasky vykladané striebrom a zlatom. Spomínajú sa zamatové opasky s tureckým zdobením. Na odevoch nosili mešťania strieborné a pozlátené strieborné spony, pracky, gombíky strieborné, pozlátené, perleťové. Mešťanky nosili rozličné čelenky, korunky z drahých kovov vykladané perlami. Muži i ženy nosili zlaté a strieborné prstene, zdobené zafirmi, rubínmi, diamantmi, tyrkysmi, granátmi, turecké prstene, pečatné prstene. Spomínajú sa strieborné a zlaté ihlice a korále, hrubé korále (nevieme však, z čoho boli vyrobené). Medzi šperkami sa uvádzajú strieborné a pozlátené nože a dýky, v pošvách strieborných, pozlátených alebo zamatových, so strieborným kovaním. Boli pomerne drahé, napr. A. Melczer vzal do zálohy nôž v pošve so strieborným kovaním za 4 zl. Pečatný prsteň v súpise I. Zoltana je ohodnotený na 8 zl., 17 pozlátených drobných ženských gombíkov na 1 zl. 75 den. Pozlátená pošva a pozlátené štyri páry spôn 8 zl., jedna cievka zlatých nití 1 zl. 25 den.

Veľké množstvo šperkov, zlatých a strieborných predmetov nachádzame v súpisoch majetku košických mešťanov, veľkoobchodníkov. Napríklad Margaréta, vdova po L. Sabovi, mala zlaté a strieborné predmety spísané v 26 položkách, ale remeselníci a stredne majetní obyvatelia vlastnili len niekoľko (3–4) šperkov alebo predmetov zo vzácnych kovov. Je to pochopiteľné, keďže príjmy stredne majetných obyvateľov, kam zaraďujeme aj zamestnancov mesta, boli v reláciách k príjmom obchodníkov pomerne nízke. V roku 1559 bol ročný plat nemeckého farára v Košiciach 56 zl., 12 gbelov obilia, dva súdky vína a dve prasce, slovenského kňaza 32 zl., 12 gbelov obilia, dva sudy vína, dve prasce, maďarský kňaz 16 zl. a naturálie ako predchádzajúci. Rektor školy mal ročný plat 16 zl., 12 gbelov obilia, dva sudy vína a dve prasce, avšak toľko dostal len v prípade, že bol ženatý.⁸⁸ Ďalej v mestách žili početné skupiny chudobných, ktorí zrejme z hnuťelného majetku vlastnili len tie najnutnejšie predmety.

Hygiena a zdravotníctvo

Kvalitu života mešťanov zlepšovali opatrenia a služby príslušného mesta na úseku hygieny, zdravotníckej starostlivosti, výstavby verejných budov a pod. Východoslovenské kráľovské mestá mali pomerne rozvinutú zdravotnú starostlivosť. V Prešove sú už v 15. storočí známi chirurgovia, ránhojič, lekárnik, pôrodná baba. Z roku 1567 je známe nariadenie Spišskej komory mestám, podľa ktorého je každé povinné vydržiavať učeného lekára s ročným platom 100 zl.⁸⁹ Veľké nešťastie znamenali pre mestá morové epidémie. Avšak len počet obetí naznačuje, kedy ide o mor a kedy o inú infekčnú chorobu, pretože pre všetky bolo zaužívané označenie pestis. V roku 1555 v Prešove zúrilo celé tri týždne a veľký počet obetí moru sa spomína aj v roku 1563.⁹⁰ V Sabinove sa mor prvýkrát spomína v roku 1482, ale pohromu pre mesto znamenal mor v roku

⁸⁸ AMK, Schwarzenbach, No 3431.

⁸⁹ ŠA v Prešove, Mag. Prešov, LL, No 1630.

⁹⁰ Dejiny Prešova I., c. d., s. 120.

1600. Vyžiadal si 800 ľudských životov, čo bola najmenej polovica obyvateľov mesta. Medzi obeťami moru bol farár Jakub Wagner a rektor školy Zachariáš Fröhlich. Všetci boli pochovaní do spoločného hrobu. Epidémii predchádzal nedostatok obilia a hlad.⁹¹ V Levoči sa mor v 16. storočí spomína trikrát. Prvýkrát v roku 1545, keď zomrelo 800 ľudí, v roku 1554 viac ako dvesto a v roku 1557 okolo sedemsto.⁹² Veľký mor sa spomína aj v Košiciach v roku 1575. Mestá sa snažili predchádzať vzniku epidémií väčšou hygienou. Bola vybudovaná kanalizácia a mestá stavajú i vodovody. V roku 1577 stavitel' Krištof Herder píše z Košíc do Prešova o záverečných prácach na stavbe vodovodu.⁹³ V tom istom roku aj Prešov potvrdzuje záujem o zriadenie vodárne a poskytol Krištofovi Herderovi na tento účel 600 zl.⁹⁴ Bardejov mal tiež vodovod a voda sa privádzala do mesta z vŕšku zvaného Rúrňa.⁹⁵

Veľkú pozornosť venovali mestské rady aj čistote jatiek a kvalite mäsa. Prešovská mestská rada poverovala ich kontrolou najmenej troch členov vonkajšej mestskej rady (carnium revisores, inspectores macelli).

Mešťania venovali pozornosť aj vlastnej, osobnej hygiene. Mestá sa pomerne skoro postarali o verejné kúpele pre svojich obyvateľov. Význam kúpeľov bol pre mesto veľký, pretože neslúžili len na očistu tela, ale aj ako strediská verejného a spoločenského života. Kúpele mohli byť vlastníctvom samotných mešťanov, ale zväčša ich stavali samotné mestá a ich vedenie zverovali nájomníkom. V Košiciach sa kúpele prvýkrát spomínajú v roku 1399 a stáli na ulici Fawlgasse.⁹⁶ Kúpele sú zapisované pod názvom Badstube, Stadtpadstube, Badstube, balneatorium, balneatoriae domus a pod. Mestá prenajímali kúpele kúpeľníkom (balneator, bader, neskôr bader Meister), ktorí platili mestu dohodnuté nájomné. V roku 1487 mali Košice príjem z kúpeľov 15 zl. V roku 1558 kúpeľník Pavol platil Košiciam 6 zl. V Košiciach poznáme v 16. storočí mená viacerých kúpeľníkov, hlavne z ich platieb mestu zapísaných v účtovných knihách. Z tejto sumy si často zrazili čiastku za nevyhnutné opravy. V roku 1533 kúpeľný majster Merten vydal zo zisku 8 zl. na rámy, sklo, kameň, okno a dvere 5 zl. a 22 den. a mestu odviezol 2 zl. a 77 denárov. V tom istom roku podal mestskej rade vyúčtovanie z kúpeľov aj kúpeľník Jorgen 6 zl. a potom znovu 1 zl. a 32 den. (vor 3 vannen, vor 12 scheffel). Podľa toho boli v kúpeľnom dome vane. Parné kúpele sa spomínajú až v roku 1630.⁹⁷ Pri veľkom požiari Košíc v roku 1556 zhorel aj kúpeľný dom a na jeho postavenie mesto uzavrelo zmluvu so Stanislavom Kratkovskim. Výdavky na stavbu predstavovali 24 zl., 4 gbely pšenice, pol vola. Do štyroch okien zarezali 473 sklenených tabuliek (aj v Bratislave boli v 16. storočí okná kúpeľného domu „nach schwabischer Art“ zasklené mnohými malými, do olova vsadenými sklenenými tabuľkami). Štyri okná poukazujú na

⁹¹ Dejiny Sabinova, c. d., s. 85.

⁹² Dejiny Levoče I, c. d., s. 270.

⁹³ ŠA v Prešove, Mag. Prešov, LL, No 2520.

⁹⁴ Tamže, No 257a.

⁹⁵ Dejiny Bardejova, c. d., s. 102.

⁹⁶ MÖLNÄR, B.: Kassa orvosi torténete. Košice 1944, s. 234.

⁹⁷ Tamže, s. 235.

to, že kúpele boli pomerne veľké. V roku 1619 v Košiciach znova vypukol požiar, ktorý zničil „balneatorium“ a „hospitale germanorum“. Mená viacerých košických kúpeľníkov poznáme aj preto, že boli účastníkmi nejakých právnych úkonov, napr. dedili (Leonard 1526), kúpili dom (Mikuláš 1466), získali meštianske právo (Tomáš 1507, Engel 1520). Ich odborné kvality sa nikde nespomínajú, až na rok 1609, keď košická mestská rada bola nespokojná so svojim starým a chorým kúpeľníkom a chcela by miesto neho nového. Prax prenajímania kúpeľov existovala aj v iných mestách. V roku 1575 v Bardejove prenajali kúpele Jurajovi Furdošovi. Aj v prešovských mestských knihách sa sústavne spomína príjem z prenajatých mestských kúpeľov. Kúpeľníci mali tiež svojich zamestnancov, napr. na nosenie vody, dreva, kúrenie, ďalej holičov, chirurgov. Popri kúpaní, holení a strihaní vlasov bolo v kúpeľoch rozšírené prikladanie baniek, púšťanie žilou a vykonávali sa tu aj menšie chirurgické zákroky. V Prešove, podľa vyúčtovania z roku 1535, bol kúpeľ kamenný a mal sklené okná. Fungoval aj ako bahenné kúpele a aj ako sauna. Návštevníci sa kúpali v kadiach a mohli prijať i pohostenie, pretože ako významná položka sa uvádza účet za poháre, šálky a misky. Ďalšou významnou položkou boli náklady na dovoz a štiepanie dreva.⁹⁸ Služby kúpeľa mešťania využívali za mierny poplatok a výnimočne bol kúpeľ poskytovaný aj väzňom. Spišská komora v roku 1579 žiada Prešov, aby väzeň Matej Segedi bol pod vojenským dozorom prevezený do kúpeľa.⁹⁹ V Bardejove sa v 16. storočí spomínajú dva kúpele (jeden z nich bol pri augustiniánskom kláštore), takisto v Levoči, a aj také malé mesto ako Sabinov malo kúpeľ dostavaný v roku 1481.¹⁰⁰ Levočská meštianka Marina Endrisová (a zrejme aj iní mešťania) mala vlastný kúpeľ pri dome. Ako jeho inventár sa spomína soľ na kúpanie, vedrá.

V každom meste fungovali špitály, často spojené aj s chudobincami. V Košiciach, Levoči a Bardejove sa už na začiatku 15. storočia spomínajú špitály na predmestiach, pri kostoloch sv. Ducha. V Prešove stál špitál pôvodne tiež na predmestí pri kostole Panny Márie a až keď sa mesto rozšírilo, špitál sa dostal do hradbami ohradeného mesta. Z ročných vyúčtovaní prešovského špitála vyplýva, že špitál bol finančne veľmi dobre zabezpečený. Jeho príjmy pochádzali z dotácií mestskej rady a rozličných milodarov. Špitál mal poddanské majetky v Kojaticiach, Gregorovciach a po požari v roku 1564 na obnovu špitála bol venovaný aj majetok Šalgov. V roku 1567 mal špitál príjem 317 zl. a tieto peniaze aj spotreboval.¹⁰¹ Pravidelne sa opakujú sumy peňazí vydaných za potraviny, a to hovädzie, tel'acie, bravčové mäso, ryby, masť, olej, múku, pečivo, zeleninu, konkrétne cibuľu, cesnak, šošovicu, cviklu. Pravidelne sa kupovalo vo väčších množstvách pivo a pre zamestnancov víno. Osobitne sú vyúčtované potraviny pre chorých a zamestnancov. Obilie mesto pridelovalo pre zamestnancov špitála ako boli dojky, sluhovia, pastier, zvonár. V spomínanom roku 1567 sa v špitáli strovalo 13 kusov dobytky, 8 ošípaných, 4 diviaky, 4 šunky, 13 kôz a 10 husí.

⁹⁸ ŠA Prešov, Mag. Prešov, LL, No 2442.

⁹⁹ Tamže, No 2679.

¹⁰⁰ Dejiny Sabinova, c. d., s. 114.

¹⁰¹ ŠA v Prešove, Mag. Prešov, LL, No 5117.

Ďalej to boli výdavky na štiepané drevo, mydlo, priadzu, papier a rozličné remeselnícke práce. Z vyúčtovania špitála v roku 1572 usudzujeme, že špitál bol spojený s chudobincom, pretože medzi príjmami sú uvedené šaty po nebohých a medzi výdavkami sú položky za topánky, za pôstne jedlo, za pohreby, plat pre zvonára, stolára, hrobára.¹⁰² O leprozóriu v Prešove a Košiciach nemáme správy, hoci na začiatku 16. storočia existovali leprozória v Bardejove i Levoči. V Bardejove stál za hradbami špitál pre malomocných, zasvätený sv. Leonardovi. V roku 1425 je v Bardejove zaznamenaný veľký odkaz pre malomocných.¹⁰³ O levočskom leprozóriu je správa z roku 1530, podľa ktorej vojská Mikuláša Kostku, prívrženca Zápoľského, vypálili predmestia Levoče a s nimi aj leprozórium.¹⁰⁴ V Levoči sa na dotovanie špitála podieľali aj náboženské bratstvá. Už v roku 1416 bolo založené bratstvo na podporu chudobných. Jeho členmi boli kňazi i laici. Bratstvo malo dva ciele – organizovať zbieranie podpôr pre chudobných a svojim členom pomôcť pôžičkami. Vyzbierané podpory boli rozdávané chudobe na Veľkú noc, Turíce, na Michala a Vianoce. Každý chudobný mal vtedy dostať jeden peceň chleba a holbu piva. Do špitála dávali tri chleby a pivo a rovnako do nálezinca.¹⁰⁵ V Košiciach bolo zrejme viac špitálov, pretože po požari mesta v roku 1619 sa ako obeť požiaru spomína aj „hospitale germanorum“.¹⁰⁶

Rodina a spoločnosť

Základom meštianskej spoločnosti bola rodina. V 16. storočí boli meštianske rodiny vo všetkých východoslovenských kráľovských mestách málo početné. V 40. rokoch 16. storočia v Košiciach¹⁰⁷ žilo 349 rodín, ktoré mali spolu 1259 členov. Na jednu rodinu pripadalo priemerne 3,6 rodinných príslušníkov. Najpočetnejšie boli zastúpené rodiny trojčlenné (26 %), štvorčlenné (25 %), dvojčlenné (21 %). Šesť a viacčlenné rodiny boli zriedkavé a z celého počtu rodín tvorili 11,4 %. Zo spomínaných 349 rodín v Košiciach bolo 333 rodín úplných a 16 neúplných. V 14 prípadoch išlo o vdovu s dieťaťom alebo deťmi, v dvoch prípadoch o vdovca s deťmi. Muži boli väčšinou ženatí a ženy vydaté. V Košiciach v 40. rokoch 16. storočia bolo vo vnútornom meste 530 mužov, z čoho 61,1 % bolo ženatých, 38,3 % slobodných (medzi nich patrili sluhovia a tovariši), zvyšok – 0,6 % tvorili vdovci. V tom istom roku bolo v Košiciach 387 žien, z toho 85,2 % bolo vydatých, slobodných 10,7 %, vdovy 5 %, staré matky 0,1 %. Detí bolo 607, čiže 40 % všetkých obyvateľov. Najpočetnejšie boli rodiny s jedným dieťaťom (24,2 %), s dvomi deťmi (23,7 %) a v takom istom počte rodín nemali ani jedno dieťa. Na jednu rodinu tu pripadalo 1,7 dieťaťa, v Levoči to bolo 1,76 a v Bardejove 2,21.¹⁰⁸ Veľký vplyv na spôsob života rodiny, morál-

¹⁰² Tamže, No 5593.

¹⁰³ Dejiny Bardejova, c. d., s. 102.

¹⁰⁴ Dejiny Levoče I, s. 141.

¹⁰⁵ Tamže, 276.

¹⁰⁶ MOLNÁR, B.: Kassa orvosi, c. d., s. 235.

¹⁰⁷ AMK, Conscriptio civium, domorum, militum, Súpis z roku 1540–1550.

¹⁰⁸ GÁCSOVÁ, A.: Spoločensko-ekonomická štruktúra Bardejova, s. 44.

ku a chovanie jednotlivých členov mala cirkev. V 16. storočí mešťania východoslovenských miest prijali nové cirkevné učenie a od 30. rokov 16. storočia vznikajú v mestách evanjelické cirkevné zbory, organizované na národnostnom princípe. Každá národnosť v mestách mala svoj kostol a svojho kazateľa. Reformácia priniesla sprísnenie mravov a v počiatkoch aj zasahovanie svetského stavu do cirkevných záležitostí. Ako vyplýva zo Šarišských článkov z roku 1540¹⁰⁹ a Prešovských článkov z roku 1546,¹¹⁰ mestské rady mali rozhodujúci vplyv na cirkevný život miest a prostredníctvom cirkevných príkazov a zákazov ovplyvňovali život príslušníkov cirkevných zborov (aj kňazov) od ich narodenia až po smrť.¹¹¹ Podľa spomenutých článkov deti sa vždy mali krstiť slávnostným spôsobom, za verejného dozoru početného zhromaždenia. V kostoloch na tento účel mali byť krstiteľnice a ináč krstiť sa mohlo len v nutných prípadoch. Ako sa píše, krst novorodencov je najvhodnejšie vykonávať v nedeľu, aby celý cirkevný zbor mohol dosvedčiť, že boli prijaté do počtu veriacich, a aj to, čo jednotlivci pri krste sľúbili. Dbalo sa i na náboženskú výchovu mládeže, ktorá sa mala v nedeľu dopoludnia vzdelávať v katechizme a v príslušnom čase urobiť z neho skúšky. Aby bol deťom prístupnejší, ako sa uvádza v Šarišských článkoch z roku 1540, bol Lutherov Malý katechizmus preložený do slovenčiny. Snáď najviac príkazov a zákazov sa týkalo snúbencov a ich vstupu do manželstva. Snúbenci museli pred manželstvom splniť viaceré podmienky. Štrnásť dní pred sobášom, v troch po sebe idúcich nedeliach, mali mať verejné ohlášky, aby sa predišlo ťažkým prekážkam a skrytým nedostatkom. Zakázané boli sobáše do štvrtého stupňa pokrvnosti a príbuznosti. Zakázané boli únosy panien a vdov, ktoré mali do manželstva vstupovať dobrovoľne, zakázané bolo vydávať dievčatá pred 15. rokom veku, zakázaný a trestný bol pohlavný styk pred manželstvom. Snúbenci mali uzatvárať manželstvo len so súhlasom svojich rodičov, títo však nesmeli nútiť svoje deti k manželstvu a ani kľásť prekážky manželstvu, ak pre to neboli vážne dôvody. Pred sobášom snúbenci mali byť vyskúšaní z katechizmu. Samotný sobáš sa musel uskutočniť v chráme, slávnostným spôsobom a s kresťanskou prisahou. Pri svadobnej hostine bolo prikázané vyhýbať sa neslušným tancom (v Levoči, podľa príkazu mestskej rady, sa tancovať smelo len na svadbách) a všetkým ľahkomyselnostiam. Vystrihať sa bolo potrebné aj nemierneho pitia, čo sa spomína hlavne v súvislosti s kňazmi. Rozvod manželstva bol zakázaný a ak mal byť, rozhodoval o ňom cirkevný konvent. Rozhodujúci však bol súhlas mestskej rady. Viac ako rozvodom manželstva riešili svoje manželské problémy útekom. V roku 1536 sa riešil v Prešove prípad manželky kočiša, ktorá ušla od manžela, v roku 1574 prešovský mešťan Ján Papest opustil svoju rodinu a odišiel do Sedmohradska a v roku 1576 manželka istého poddaného z Ľubotic ušla

¹⁰⁹ WÄCHTER, D.: Status et Fatorum ecclesiae evangelicae utriusque nationis germanicae aequae et slavicae in regia ac libera civitate Cibiniensis succincta Descriptio. Archív ev. a. v. cirkvi v Prešove, nesig., s. 7–8.

¹¹⁰ HAJDUK, A.: Prešovské články z roku 1546. Cirkevné listy, 1980, č. 10.

¹¹¹ BODNÁROVÁ, M.: Vplyv mestských rád na cirkevný život miest v 16. storočí. In: Evanjelici a evanjelická teológia na Slovensku. Bratislava 1999, s. 43–44.

od neho do Prešova.¹¹² Dôstojne mala prebehnúť aj rozlúčka s nebohým. Pohreb mal byť slávnostný so zbožnými spevmi. Zachovalo sa vyúčtovanie pohrebu v Prešove z roku 1524, kde sa pamätalo s peniazmi pre kaplána, na modlitby, rekviem a kázeň, za zvonenie pre zvonára, za pohrebné rúcho, jeho prezlečenie, za stužky, za pivo a potraviny na kar a mnoho iných potrebných vecí v hodnote niekoľko desiatok zlatých. Evanjelická cirkev zredukovala počet sviatkov, ktoré mali byť svätené a tie sviatky, ktoré pripadali na obdobie žatvy, mohli byť preložené na iný termín. Zakázané boli povery, rôzne druhy čarovania, pohanské úkony ako svätenie vody, sviečok, rastlín a podobne. Poverčivosť sa však odstrániť nepodarilo, ako to vysvitá z listu Jána Sedlinského z poľskej Muszyny z roku 1627, ktorý od Prešova žiada radu vo veci vypočúvania čarodejníkov. Pretože čarodejníci sa nechceli priznať ani na mučidlách, Prešov im má poradiť ako postupovať ďalej, lebo, ako sa píše, Prešov má s takýmito prípadmi skúsenosti.¹¹³

Spestrením života mešťanov boli rozličné oslavy sviatkov, krstín, svadby, výročné jarmoky a návštevy hostincov, hoci tu sa mohli prihodiť mešťanom nepríjemné veci, ktoré potom riešila mestská rada.¹¹⁴ Boli to hádky na jarmokoch, zvady a bitky pri pití oldomáša, prehry v kartách. Časté boli bitky medzi mešťanmi a žoldniermi, ale aj šľachticmi, ktorí sa často na mešťanov sťažovali, že sa k nim chovajú neúctivo a vysmieľajú sa im. Ušľachtilejšia bola účasť na divadelných predstaveniach, zväčša s náboženskou tematikou. Divadlo hrali buď žiaci mestskej školy, alebo kočovné divadelné spoločnosti. V roku 1568 richtár Kežmarku odporúča Prešovu divadelného majstra Jána Greifenzweiga a jeho divadelné predstavenie pre mladých. Pestovala sa aj hudba. Hudobníci sa mnohokrát cítili finančne nedocenení.¹¹⁵ Z roku 1580 pochádza žiadosť slovenského, nemeckého a maďarského organistu a umeleckého trúbkara z Prešova o zvýšenie platu.¹¹⁶ Hudba a tanec sa vyučovali aj na mestských školách, pretože Ján Fröhlich pri nástupe do funkcie prešovského učiteľa uvádza svoju kvalifikáciu v odboroch veda, hudba a tanec.¹¹⁷

Pre mešťanov, či už obchodníkov alebo remeselníkov, bolo vzdelanie nutnosťou a súčasťou každodenného života. Uplatnili ho pri vykonávaní funkcií v mestskej správe, obchodnom podnikaní, vykonávaní remesla a obchodu, ale i pri vybavovaní súkromných záležitostí, spisovaní testamentov, vybavovaní korešpondencie a pod. Gramotné boli zrejme i ženy, ktoré v prípade smrti svojho manžela pokračovali vo vykonávaní obchodnej činnosti či vedení remeselníckej dielne. V majetnejších meštianskych rodinách patrilo systematické vzdelanie mužov, často aj na zahraničných univerzitách, k životnému štýlu. Zásluhou vyspelých mestských škôl mešťania boli vzdelaní, ovládali viac jazykov, čo bolo vo viacjazyčných východoslovenských mestách nutnosťou a znalosť jazykov umožňovala aj obchodné, kultúrne a príbuzenské kontakty so zahraničím. Úcta

¹¹² Tamže, No 1399.

¹¹³ Tamže, No 7596.

¹¹⁴ Tamže, No 3639, 3640, 4092, 4042, 4386.

¹¹⁵ Tamže, 1714.

¹¹⁶ Tamže, 6217.

¹¹⁷ Tamže, No 6031.

k vzdelaniu sa prejavovala aj starostlivosťou o budovy škôl a nárokmi na vzdelanie rektorov. Vzdelanie sa však nevyžadovalo len u nich. V roku 1566 prešovský pomocný učiteľ Apollo Wingler mal vo svojej knižnici 40 titulov kníh, košický pomocný učiteľ a zvonár Ján Henselius v roku 1580 49 zväzkov kníh.¹¹⁸ Okrem náboženských diel Luthera, Melanchtona a Stockla to boli výťahy z diel antických autorov a učebnice latinčiny, fyziky a muziky.¹¹⁹ Veľké knižnice mali aj farári. V roku 1553 mal prešovský farár vo svojej knižnici 81 titulov kníh, v roku 1575 kazateľ Korlatinus 69 titulov, medzi nimi okrem Lutherových a Melanchtonových prác aj diela Kalvína, Zwingliho, Bullingera, Flacia Illirica, čo vyjadrovalo súčasnú situáciu v evanjelickej cirkvi a jej vieroučnú rozkolísanosť.¹²⁰ Bardejovský farár Ján Maurer v roku 1520 mal 16 kníh a breviár.¹²¹ Knihy vlastnili aj mešťania, napr. levočská mešťianka Marína Endrisová mala štyri knihy a levočský mešťan Melchior Čák jednu rukou písanú knihu.¹²²

Na základe zachovaných prameňov k skúmanej téme môžeme konštatovať, že životná úroveň mešťanov bola pomerne vysoká. Táto skutočnosť vyplýva z výšky ich nehnuteľného i hnutel'ného majetku, ako aj zo spoločenského života v mestách a zo služieb, ktoré mestá svojim obyvateľom poskytovali.

LIFE CULTURE OF CITIZENS IN PENTAPOLITANA IN 16TH CENTURY

Milica Bodnárová

The study deals with the life standard and life style of East Slovakia free royal towns in 16th century. We introduced professions of the town citizens, demographic figures, legal and social status. According to the tax registers there was determined the rate of real estates of different strata of town society. The subject of interest were movables owned by citizens and their evaluation. The information about movables was found in the inventory of property and testaments of citizens of Levoča, Bardejov, Prešov, Košice. Property inventories were from 1515 to 1594 and they represented the middle well-off and more well-off citizens. There were not preserved any inventories of the poor but even the most well-off citizens of the towns. According to the mentioned inventories, there was been presented the basic inventory of an average citizen household. Even the equipment of the household was basically standard and there occurred differences among some citizen households and towns in the ownership of domestic animals, foodstuffs, drinks, clothes and jewels.

The study also deals with the comfort of life and dwelling in towns including town facilities with the concern to sacral and public character, economic buildings, legal and cultural institutions; care of the town hygiene, personal hygiene, health care and charity.

¹¹⁸ SOPKO, J.: Stredoveké rukopisy na Slovensku. Slovenská archivistika, 1967/2, s. 78.

¹¹⁹ Tamže, No 3377.

¹²⁰ Tamže, No 3370, 3395.

¹²¹ ŠA v Prešove, pobočka Bardejov, Mg. Bardejov, No 4944.

¹²² ŠA v Levoči, MML XIX 2/24, 2/25.

The attention was paid to the citizen family, its extent, number of children, etc. The data correspond to the results of the researchworkers studying the same problem in West European towns. The Church played an important role in the life of citizens; it directed both everyday life and celebrations in the life of citizens as e.g., engagements, weddings, christenings and funerals. Within the resources there have been searched the free time activities, e.g. various social games, entertainments, celebrations, pub visits, town-fairs, theatre performances, etc. Inseparable part of the citizen life was education represented by a quality by town schools and study at universities abroad and rising numbers of books in the private property.

The life standard of citizens of the searched towns seemed to be quite high though the town society was remarkably differed by ownership.

Translated by Ema Draškabová

LITERATÚRA

RECENZIE A REFERÁTY

STUDIA HISTORICA TYRNAVIENSIA III. Spoločenskovedný zborník Katedry histórie Fakulty humanistiky Trnavskej univerzity v Trnave. Trnava 2003, 359 s.

Zborník je venovaný životnému jubileu Dr. h. c. Univ. Prof. PhDr. Richarda Marsinu, DrSc.

Na úvodných stranách (7–12) je laudácia z pera J. Šimončiča a V. Sedláka. Ťažisko zborníka je v štúdiách od renomovaných autorov (isto si ich vybral jubilan) s aktuálnou problematikou a najnovšími výsledkami výskumov.

J. Steinhübel: *Kaganát a tudunát* (15–30). Vnútorne vojny medzi avarskými kniežatami na prelome 8. a 9. storočia a zásah franského kráľa Karola Veľkého sú zachytené v dobových kronikách a bohato doložené archeologickými nálezmi. Autor podrobne rozoberá vnútornú organizáciu Avarskej ríše, lokalizuje jej správne celky, ich vojnovú históriu, čím poskytuje plastický obraz o vývoji v Panónii a počiatkoch kresťanstva na jej území. E. Niederhauser: *Ostkirche, Westkirche – und die Folgen* (31–35). V priestore strednej a východnej Európy sa okolo r. 1000 formovali nové štáty. O vplyv v nich súperia dva cirkevno-kultúrne okruhy, západná a východná cirkev, ktoré sa navzájom r. 1054 exkomunikovali. Autor sa pokúsil charakterizovať rozdiely medzi nimi. Konštatuje, že západná cirkev si ešte v stredoveku podložila svoje vieroučné základy a teológiu aj rozumovo, čo viedlo k zrodu scholastiky, rozumového vysvetľovania (argumentácia sa stala základným princípom vedy vo všeobecnosti); vo východnej cirkvi sa kládol dôraz na zachovanie čistoty bohoslužby, liturgie, vierouka sa nevykladala svetskými slovami. J. Lukačka: *K problému kontinuity kresťanstva na území Slovenska v 10. storočí* (37–40). Územie na sever od Dunaja bolo v rokoch 920–970 vystavené silnému tlaku zo strany staromaďarských jazdeckých družín. Z kresťanstva Veľkej Moravy sa podľa archeologických nálezov zachoval určitý vplyv, aj keď vyššia cirkevná organizácia zanikla. Autor na základe patrocínia zoborského kláštora (sv. Hypolit) a nitrianskeho kostola (sv. Emerám) dokladá nepretržitú kontinuitu veľkomoravského kresťanstva a vyvracia teóriu Gy. Györfyho, maďarského historika, o vzniku patrocínia z iniciatívy bavorskej manželky Štefana Gizely, ktorá bola v Nitre v r. 995–997. Pretrvanie kresťanstva v širšom teritóriu zdôvodňuje existenciou veľmožov kresťanov (predkovia Poznancov, Huntovcov), ktorí na svojich majetkoch vydržovali vlastných kňazov. A. Avenarius: *Dve koncepcie obrazu v patristike. K začiatkom rozchodu východu a západu* (41–47). Prví kresťania svoje chrámy zdobili symbolicky. Neskôr do výzdoby začína prenikať realistická, figurálna výzdoba (Trulánska synoda r. 692). Vznikajú dve koncepcie obrazu: obraz ako podoba originálu a obraz ako nepodoba, idea. Tieto dve koncepcie sa stali už v 8. a 9. stor. súčas-

ťou roztržky oboch kultúrnych okruhov. Na Západe obraz je ilustratívny, na Východe je svätou ikonou. A. Švecová: *K počiatkom činnosti hodnoverného miesta pri Spišskej kapitule* (49–58). Autorka sa zaoberá produkciou listín spišského vierohodného miesta z r. 1260–1314. Podáva ich diplomatický rozbor aj paleografickú analýzu. F. Uličný: *Pôvod uhorského kronikára Šimona z Kezy* (59–64). Autor kroniky *Gesta Hungarorum* (13. st.) pochádzal zo zemplínskej dediny Keza. Jeho predkovia prišli z Moravy a založili dedinu Moravany. Bol príslušníkom šľachtického rodu Bogatradvanovcov a pôsobil v kráľovskej kancelárii kráľa Ladislava IV. ako notár. M. Marek: *Slovanské etnonymá v toponymii stredovekého Uhorska* (65–87). Význam Slovanov v celouhorskom sídliskovom vývoji po celý stredovek dokladá autor na 170 lokalitách, ktoré vo svojom pomenovaní hovorili o zložení obyvateľstva. Potvrďuje tým napr. Kroniku Slovanov z 12. stor., v ktorej sa o Uhorsku hovorí ako o prevažne slovanskej krajine. M. Nováková: *Význam antroponomastiky pre historickú vedu* (89–96). Antroponomastika je poddisciplínou onomastiky a skúma pomenovanie živých bytostí. Autorka uvádza, že slovanské osobné mená sa stali miestnymi názvami na mnohých miestach Uhorska. F. Oslanský: *Z počiatkov a rozšírenia cirkevnej šľachty na území ostrihomskej arcidiecézy* (97–104). Druhá polovica 13. stor. je obdobím vzniku nižšej šľachty na majetkoch ostrihomskeho arcibiskupa, tzv. predialistov. M. Tomas: *Príspevok k dejinám kláštora križovníkov sv. hrobu v Lendaku* (105–112). Rehoľa strážcov božieho hrobu vznikla v spojení s križiackymi výpravami a na Slovensku pôsobila v 13.–17. storočí. V roku 1313 vznikol kláštor v Lendaku na Spiši. Autor rozširuje vo svojom príspevku doteraz známy zoznam prepoštov tohoto kláštora. H. Lászlóová: *Dejiny premonštrátskeho prepoštstva v Bzovíku* (113–129). Kláštor sv. Štefana kráľa v Bzovíku v Hontianskej stolici je jednou z najstarších cirkevných inštitúcií na Slovensku. Kláštor vybudovali Hunt-Poznanovci. Zakladateľom bol Lampert so svojou manželkou Žofiou. Pozvali premonštrátov z moravského Kláštorného Hradiska. Najstarší dokument o bzovickom kláštore je z r. 1135. Kláštor zanikol po bitke pri Moháči, keď sa ho zmocnil syn zvolenského župana Žigmund Balaša, rehoľníkov vyhnal a kláštor prebudoval na pevnosť s ochranným múrom a baštami. J. Šedivý: *Najstaršie listiny mesta Bratislavy „znovu objavené“* (131–147). Paleografickou a diplomatickou analýzou dvoch známych a štyroch „znovu nájdených“ najstarších listín mesta Bratislavy autor dospieva k poznaniu, že Bratislava a jej obyvatelia používali na spisomňovanie služby vierohodného miesta, Bratislavskej kapituly. Prinajmenej do štyridsiatych rokov 14. storočia nemali vlastného pisára, aj keď používali vlastnú mestskú pečať. V. Sedlák: *Bratislavský mestský listinár* (149–155). Autor prezentuje svoju predstavu o projekte bratislavského listinára. Konfrontuje ju s vydaným budapeštianskym a záhrebským diplomatárom. V. Nováková: *Písomnosti Trenčianskej stolice do r. 1526* (157–165). Na základe písomnej produkcie Trenčianskej stolice autorka hovorí o vývoji stoličnej správy a o vývoji spisomňovania i diplomatickej produkcii stolice. V. Rábik: *„Commorandi causa“*. *Príspevok k migrácii obyvateľstva na východnom Slovensku v stredoveku v procese doosídľovania na nemeckom práve* (167–192). Autor skúma charakter migrácie na východnom Slo-

vensku, jej legislatívne podchytenie a uzatvára, že osídľovanie hospodársky nevyužitých oblastí na nemeckom práve je dôležitou súčasťou výskumu osídlenia Slovenska v stredoveku. D. Dvořáková: *Zmeny životného štýlu uhorskej šľachty v dobe kráľa Žigmunda a ich odraz v písomných prameňoch (1378–1437)* (193–204). O duchovnom svete stredovekej uhorskej šľachty sa vie veľmi málo. Autorka hodnotí prínos vlády Žigmunda Luxemburského k zblíženiu so západoeurópskym prostredím, jeho kultúrou, vzdelaním a životným štýlom. Všíma si dobové pramene, najmä testamenty, zemepanské účty, korešpondenciu, ktoré dokumentujú odievanie, stravovanie a spoločenský život šľachty. I. Hlaváček: *Der böhmische Königshof im 15. Jahrhundert, besonders unter Georg von Podiebrad (1458–1471)* (205–224). Presnú rekonštrukciu organizácie a pomerov na českom kráľovskom dvore za vlády Juraja Poděbradského zneumožňuje nedostatok písomných prameňov. Autor sa pokúsil o rámcovú rekonštrukciu. J. Bartl: *Mestské knihy na Slovensku a problémy ich štúdia* (225–239). Mestské knihy sú vynikajúcim prameňom pre štúdium hospodárskych a sociálnych dejín miest. Štúdiá podáva prehľad o druhoch a obsahu mestských kníh miest Bratislavy, Bardejova, B. Bystrice, B. Štiavnice, Kežmarku, Kremnice, Košíc, Prešova, Trnavy, Žiliny, Spišskej Novej Vsi, Gelnice, ale aj vymenováva tie mestské knihy spred r. 1526, ktorým sa nevenoval (Zvolen, Sabinov, Banská Belá, Trenčín, Krupina, Stráže, Stará Lubovňa, Rajec, Rožňava). Vyjadruje sa k pisárom mestských kníh a z obsahu usudzuje na kultúrnu úroveň mestského obyvateľstva. J. Žudeľ: *Fuggerovský dom v Častej – stredisko vinárstva Červenokamenského panstva v 16. stor.* (241–246). Napriek tomu, že fuggerovská prestavba hradu Červený Kameň vytvorila na hrade obrovské skladovacie priestory, vinohradnícke pivnice mali v Častej, kde v súčasnosti sídli podnik „JM“ Vinárstvo v Dolňanoch. O výstavbe tohto objektu autor informuje podľa hlavnej pokladničnej knihy panstva z r. 1539–1542. I. Chalupecký: *Príspevok k problematike dovozu soli z Bochnie a Vieličky do spišských miest v 16. a 17. storočí* (247–253). Autor sa zaoberá sporom Poľsku zálohovaných spišských miest a dedín s právom skladu soli v Novom Sandci. L. Sulitková: *Patriciát nebo vrchní vrstva? Zamyšlení nad charakterem horní vrstvy městského obyvatelstva v Brně v předbělohorském období* (255–270). Kým v 14. storočí v kráľovských českých a moravských mestách predstavovali vedúcu silu vybrané majetné rodiny (rody), teda patriciát, situácia v 15. storočí nasvedčuje tomu, že na správe mesta sa podieľajú širšie vrstvy mestského obyvateľstva, sociálne, majetkovo i vzdelanostne nehomogénne. Pojem „horné vrstvy“ tiež úplne nevyhovuje, pretože len časť hornej vrstvy mala záujem o účasť na správe mesta. M. Kohútová: *Náboženská literatura v Tekovskej stolici r. 1626* (271–276). Kanonik ostrihomskej kapituly Tobiáš Pistes vykonal r. 1626 vizitáciu Tekovskej stolice. Autorka si všíma údaje o knižniciach a knihách vo vizitovaných farnostiach. M. Dobrotková: *Mesto Trenčín vo svetle daňových registrov 18. storočia* (277–285). Podľa daňových súpisov Trenčín v 18. storočí bol typickým remeselníckym mestom, aj keď v druhej polovici tohoto storočia došlo k nárastu významu pôdy. M. Kotianová: *Inštrukcia pre provizora Bojnického panstva z polovice 18. storočia* (287–303). Ján Pálfi, majiteľ bojnického panstva, vydal

pre provizora svojho panstva 21. januára 1753 veľmi podrobnú inštrukciu pre správu troch mestečiek a 24 dedín. Hlavnou povinnosťou provizora bol dozor nad hospodárstvom, ale mal aj istú súdnu právomoc pri výkone trestov a pri ochrane záujmov poddaných. J. Šimončič: *Denník Dr. Františka Hrušovského, predsedu delimitačnej komisie československo-poľskej v r. 1938* (305–333). V pobočke Štátneho archívu v Bytči v Martine je v pozostalosti Dr. F. Hrušovského uložený zošit so súkromnými komentármi k priebehu konania Delimitačnej slovensko-poľskej komisie, ktorej bol predsedom, s členmi: Dr. I. Krno, Ing. J. Slávik, mjr. Š. Jurech, P. Čarnogurský, A. Granatier a M. Polák. V denníku sú zachytené udalosti, atmosféra i postoje slovenských a poľských členov komisie v čase od 8. do 27. novembra 1938. K denníku je pripojená mapka dotknutého územia. V. Múcska: *K otázke vzťahu uhorského kráľa k cirkvi v 11. storočí* (335–344). Cirkev a štát vo včasnom stredoveku nemožno od seba oddeľovať. Záujmom uhorského štátu v 11. storočí bolo upevňovať kresťanstvo a cirkev slúžila záujmom štátu stelesnených v panovníkovi. I. Tapani Piirainen: *Osem kroník neskorého stredoveku a raného novoveku zo Spiša. Príspevok k dejepisnej nemecky písanej literatúre na Slovensku* (345–357). Popisom nemecky písaných kroník zo Spiša autor, fínsky germanista z Inštitútu pre nemecký jazyk, literatúru a ich didaktiku na Univerzite v Münsteri, zdôrazňuje kultúrnu úroveň regiónu a odpovedá na svoju otázku, či majú Slováci dejiny.

Zborník je skutočne pekným darom jubilatovi.

Jozef Kláčka

MARCINKO, J. – JIROUŠEK, A.: *SLOVENSKÉ RADY, VYZNAMENANIA, ČESTNÉ ODZNAKY*. Košice 2002, 111 s.

Územiu Slovenska sa ani v minulosti nevyhol žiadny z európskych civilizačných javov. Toto možno tvrdiť aj o tvorbe, vydávaní, nosení a zbieraní insígnií všetkých druhov, ktoré nosili ako znak ocenenia osobných zásluh aj príslušníci nášho národa v službách štátnych útvarov, do ktorých patrilo územie dnešného Slovenska. Veľké množstvo insígnií sa razilo aj na území Slovenska v kremnickej mincovni v rôznych obdobiach a v rôznej intenzite. Za vrcholné prejavy v oblasti insígnií a nimi sa zaoberajúceho vedného odboru – faleristiky patria najvyššie štátne rady. Najmä absencia vlastnej slovenskej štátnosti je príčinou, že slovenská faleristika je taká mladá.

Ide o oblasť záujmu pomerne malého okruhu záujemcov a zberateľov. Slovenská faleristika zameraná na slovenské insígnie pracuje v pomere so susednými krajinami s obmedzeným množstvom insígnií. Rastúci záujem o faleristiku u nás by si zaslužil aj zdokonalenie slovenskej faleristickej terminológie, ktorej nedostatky komplikujú odborné vyjadrovanie a najmä správne pochopenie.

Slovenských faleristických prác je doteraz veľmi malý počet. Každý novej edícii sa možno len tešiť. Tak by to malo byť aj v prípade recenzovanej publikácie, ktorá vyšla s podporou našich najvyšších štátnych autorít, ministerstiev a národných ustanovizní. Takáto publikácia by mala, podľa očakávania, podstatným spôsobom vyplniť najväčšie medzery v tomto odbore a do budúcnosti plniť úlohu východiska a pomôcky ďalších podrobnejších prác.

Pozorný záujemca má tak možnosť vidieť výšky i hĺbky úrovne nášho medailárskeho umenia na insígniách. Na škodu vecí je, že nepostihuje slovenskú faleristiku v celom dejinnom toku jej existencie na našom území, ale vykrajuje ju a obmedzuje na čisto etatickom základe. Ak by sme takto pristupovali napr. k slovenskej numizmatike, nemohli by sme považovať keltské mince za prvé nosiče písma na našom území, lebo by do nej jednoducho nepatrili atď. Treba sa len tešiť na druhé úplne prepracované vydanie recenzovanej publikácie, ktorej štruktúra, systematickosť, logika vyjadrovania, presnosť a úplnosť údajov, vyjasnením si, čo patrí a čo nie do faleristiky, či citácie prameňov a nedostatočnosť heuristiky, ďaleko zaostávajú za nákladnou reprezentatívnou formou vydania s ilustráciami na najvyššej úrovni.

Od prác takéhoto druhu sa vyžaduje čo najväčšia presnosť informácií a najmä systematickosť popisu zobrazovaných predmetov a ich logické rozdelenie do skupín.

Autori recenzovanej práce si predsavzali predstaviť publiku čo najúplnejší celok doteraz vydaných slovenských insígnií, čo je najväčším prínosom tejto práce. Pri vypracúvaní zoznamu si zvolili logicky chronologický postup, pričom slovenskú faleristiku ponímajú v podobe absolútne izolovaného spoločenského javu, viažuceho sa jedine na územie Slovenska a Slovákov. Účasť na nosení a využívaní uhorských, rakúskych alebo rakúsko-uhorských insígnií príslušníkmi nášho národa pripomína jedine vyobrazenie národného buditeľa Janka Francisciho Rimavského s vyznamenaním z obdobia po roku 1848. Obdobie po roku 1918 reprezentujú len hasičské vyznamenania a pamätné medaily, obdobie Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky v rokoch 1990–1992 akoby neexistovalo, hoci na konštituovaní a tvorbe najvyšších štátnych radov sa podieľali aj príslušníci nášho národa. Podobným izolacionistickým prístupom k našim dejinám sa diskvalifikujeme z podielu na dedičstve po štátoch, ktoré sme tvorili spolu so susednými národmi.

V okolitých štátoch existuje nepomerne bohatšia, staršia a hlavne systematicky vypracovaná odborná literatúra z tejto oblasti. Možno spomenúť napr. brilantné práce Václava Měříčku o českej a česko-slovenskej faleristike. V prípade recenzovanej práce boli zdroje na inšpiráciu viac než dostatočné.

Samotný úvod práce akoby bol určený pre zahraničného návštevníka Slovenskej republiky. Po vyobrazení súsošia vierozvestcov, sv. Cyrila a Metoda, symbolizujúceho počiatok našich kresťanských a kultúrnych tradícií, nasleduje strana, predstavujúca Slovenskú republiku v číslach a dátach. Je až zarážajúce, že práve v takejto odborne zameranej publikácii sa stretáme hneď v úvode s vyobrazením štátneho znaku a štátnej vlajky, ktorá nezodpovedá zákonom ustanovenej podobe.

V úvode nasledujú krátke dejiny Slovenska, bohato ilustrované najmä medailami s vyobrazeniami osobností a dejinných udalostí. Široký tok hlavných dejinných medzníkov sa ku koncu zužuje na púhy výpočet vydaní pamätných medailových razieb. Za nepochopiteľné z hľadiska historického, zberateľského i technologického možno považovať uvádzanie hrúbky niektorých medailí.

V celom texte sa vyskytujú dosť neobratné vyjadrenia. Napr. slovenský ľud si heraldický dvojitý kríž nezvolil, ale, hádam, prijal. Česko-slovenská republika tiež nebola vyhlásená až po Martinskej deklarácii.

Najväčším prínosom úvodu je množstvo a výber medailí s vyobrazením historických reálií, ilustrujúcich vývoj vedúci k slovenskej štátnosti. Ide o záslužnú krátku sumarizáciu medailových razieb, ktoré boli vydané väčšinou po roku 1990 a najmä pre finančnú nedosiahnuteľnosť neboli doteraz v úplnosti vydané. Treba pritom zdôrazniť vydavateľskú činnosť kremnickej mincovne, ktorá v tejto oblasti supluje štátne a národné inštitúcie a záujmové zoskupenia, ktoré na takúto činnosť rezignujú pre absenciu záujmu alebo prostriedkov.

Kapitola o osobnostiach zobrazovaných na slovenských insígniách by mala byť určená najskôr menšinovej skupine ľudí bez historického vedomia, alebo len cudzincom, ktorí nemajú ani základné vedomosti o najväčších osobnostiach našich národných dejín.

Tretia kapitola by sa mala začínať vymedzením základných pojmov. Doteraz nedostatočne dotvorená faleristická terminológia by si to priamo vyžadovala. Laický čitateľ je tak v priebehu celého textu konfrontovaný s pojmi, s ktorými si môže dať len veľmi ťažko rady. Miesto definície radov a vyznamenaní a rozlíšenia oboch druhov insígnií musíme vystačiť s konštatovaním, že jedny i druhé sú dekoráciami viditeľne nosenými, pričom sa rady delia na triedy a vyznamenania na kríže a medaily. K odôvodneniu vzácnosti slovenských insígnií spredu roku 1945 by bolo treba dodať, že na pôde mincovne sa pod raziacim lisom ničili po vojne ich nedodané zásoby a tiež nedokončené exempláre a komponenty. Ťažko sa dá pochopiť tvrdenie, že „slovenské rady a vyznamenania patria medzi klasické“, ale napriek tomu „boli prínosom pre svetovú faleristiku“. Za neprípustné alebo vyžadujúce opravu treba považovať nepresnosti alebo autorské licencie pri písaní mien nositeľov či autorov insígnií, či toponymy. Napr. priezvisko generála Antona Pulanicha sa nepíše foneticky. Je veľmi dôležité, aby sa čitateľ dozvedel, že jeden z našich popredných medailérov a tvorcov mincí sa správne píše Miroslav Ronai a autor všetkých našich obehových mincí je Drahomír Zobek.

Piata kapitola, týkajúca sa slovenských insígnií 19. a 20. storočia, sa začína dvoma mäťúcimi informáciami. Autori uvádzajú ako prvé slovenské insígnie pamätnú medailovú razbu k 1000. výročiu príchodu svätých Cyrila a Metoda na Slovensko a tzv. cyrilometodský kríž, ktorý vznikol pri tej istej príležitosti. Treba povedať, že v oboch prípadoch vôbec nejde o insígnie, ale o príležitostné razby na pamiatku. V prvom prípade ide o prvú známú slovenskú medailu, ktorú podrobnejšie spracoval Milan Petráš a uviedol ju v predhovore k prvej systematickej práci o slovenských insígniách od Ľudovíta Trenčana ako určitý predobraz slovenských insígnií, ktorá vyšla roku 1992. Ako vidno, nepochope-

ním okrajovej informácie sa dostala táto razba medzi insígnie a je nebezpečenstvo, že pod týmto titulom sa bude nesprávne odpisovať aj v budúcnosti. Podobne je to aj s druhou razbou, ktorá je len odznakom od neznámeho autora a vydavateľa. Podobne ako predchádzajúca medaila je to artefakt, predávaný verejnosti pri spomínanej príležitosti. Odznak je vyhotovený ako tzv. dutá razba vyrazená s tzv. protitlakom, t. j. druhá strana je do negatívu obrátená zrkadlová podoba lícnej strany. Podobnou technológiou sa razili napr. pamiatkové štítky, určené na pribitie na turistické palice. V žiadnom prípade nemôžeme tieto razby priradovať k insígniám, ale musíme ich považovať za vzácne príležitostné dobové merkantilné razby. Boli vydané ako obchodné produkty, bez zámeru nimi niekoho vyznamenávať a dekorovať. Chýba k nim aj akýkoľvek reglement na podmienky udeľovania, spôsob ich nosenia a pod. tak, ako si to každá insígnia vyžaduje.

Kritickú poznámku si zaslúži aj použitie dobovej terminológie v prípade popisov a označenia insígnií z obdobia prvej Slovenskej republiky. Hoci na používanie dobovej terminológie autori upozorňujú v predslove, mali tak urobiť len v prípade priamej citácie dobových prameňov (*vojenný kríž* či *smrečínové* alebo *svrčínové vetvičky a pod.*).

V publikácii takéhoto druhu a zamerania by nemali chýbať poznámky s určitými hypotézami dôvodov, prečo sa chystala napr. razba miniatúr najvyšších štátnych a vojenských radov a krížov. Ak im autori venovali miesto vo forme farebných ilustrácií na s. 29 a 36, mali sa im venovať aj v texte.

Na strane 54 uvedený kríž pre dôstojníkov duchovnej správy tiež nie je insígniou, lebo nebol udeľovaný. Je to jednoducho dištinkcia, rozlišovací znak druhu odborného vojenského zaradenia v rámci slovenskej armády. Zaradenie tejto dištinkcie medzi insígnie viedla autorov asi vzácnosť týchto krížov na zberateľskom trhu.

Insígnie spoločenských, záujmových alebo občianskych združení a klubov by malo mať určitú hierarchiu spoločenskej dôležitosti. Napríklad na s. 57 uvedený pamätný odznak jazdeckého klubu v Bratislave by mal patriť skôr na záver tejto skupiny insígnií. V tomto prípade taktiež nie je vôbec isté, či ide o skutočnú insígniu. V sprievodnom texte sa dozvedáme, že sa udeľoval členom klubu, čo bez odkazu na prameň informácie nie je isté. Odznak mohol slúžiť aj ako cena za výsledky v pretekoch, alebo len ako členský odznak. Ak by bol skutočnou insígniou, patrilo by sem aj odznak na inauguráciu prvého rektora Slovenskej univerzity, vydaný v tej istej dobe a takmer tej istej forme so smaltovaným štátnym znakom, pripevneným v hornej časti a ripsovou trikolórou na spodnej časti. Autorom oboch razieb by bol potom v oboch prípadoch rytec kremnickej mincovne, Anton Hám.

Úvod k insígniám hasičských zborov obsahuje informáciu o tom, že do roku 1914 hasiči na Slovensku vydali celý rad pamätných medailí, jubilejných krížov a pod., pričom práve na jubilejných krížoch vidíme napospol ročníky ich vydania pri jubileách založenia jednotlivých spolkov v 20. a 30. rokoch 20. storočia. Jedinou razbou pred roku 1914 môže byť len medaila Za hrdinskosť z roku

1899, o čom svedčí aj voľba materiálu a spôsobu vyhotovenia, ktorý je zhodný s formou vyznamenaní v tom období.

V úvode k hasičským insígniám nechýba zmienka o existencii nemeckého hasičského spolku na Spiši. Autori pritom asi nevedia o relatívne veľmi reprezentačnej insígnii tohto alebo iného nemeckého hasičského spolku s nápisom KARPATENDEUTSCHE FEUERVEREIN.

Mätúco a na tomto mieste neorganicky môže vyznieť aj ilustrácia odznaku Dobrovoľného hasičského zboru. Je to odznak na čapicu člena DHZ.

Viacero faktografických a logických nedostatkov má aj kapitola obdobia rokov 1945–1992. Autori považujú za slovenské len tie insígnie, ktoré vydali výlučne slovenské orgány a inštitúcie. Ak sa táto kapitola začína Radom Slovenského národného povstania, vydaného Slovenskou národnou radou, prečo tam nie je napr. aj Česko-slovenská Jánošíkova medaila SNP? Vari len preto, že bola vydaná štátnym orgánom v Prahe?

Dôležitým údajom o každom umeleckom diele je presné určenie autorstva. V recenzovanej publikácii veľké množstvo mien autorov úplne chýba, hoci ide o dávno publikované a vo verejnosti známe insígnie. V iných prípadoch je uvedené len priezvisko. Okrem nepresného uvedenia mena za nedostatok možno považovať neúplný údaj o autorstve. Na s. 66 pod položkou č. 45 je uvedený autor Štefan Grosch, ktorý však len rytecky upravil razidlá, t. j. rozvrhol umiestnenie, druh a veľkosť písma na kruhopise. Samotný Štefánikov portrét pochádza od českého medailéra Jaroslava Stejskala z medzivojnového obdobia.

Tretia časť publikácie je venovaná súčasnému obdobiu, začínajúcemu rokom 1992. Oblúk rokov po roku 1948 úplne chýba. V zozname tak absentuje celý rad insígnií aspoň z obdobia Slovenskej socialistickej republiky a Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky. Patrí sem napr. jeden z najvyšších radov ČSFR, Štefánikov rad od Karola Lacka.

Do kapitoly obdobia po roku 1992 rozhodne nepatrí Pamätná medaila k 30. výročiu SNP udeľovaná vojakom a železničiarom bojujúcim na pancierovom vlaku zo zvolenského železničného depa. Vyčerpávajúcu informáciu o tejto insígnii mohol autor čerpať z článku Lubice Belohradskej, uverejnenom v pražských Numizmatických listoch v roku vydania pamätnej medaily. Autor uvádza, že medaila je celokovová. Správnejšie by bolo treba uviesť, že miesto bežne používanej textilnej stužky je na nej použitý kovový prívies.

Vo všeobecnosti treba pri opise radov pridržovať sa čo najpresnejšie textu legislatívneho aktu. V prípade opisu Pribinovho radu vyznieva dosť dehonestujúco prirovnanie závesu k prevrátenému vešiačiku, pričom zjavne nejde o podobu ramienka na šaty, ale mesiačikového výrezu, korešpondujúceho s výrezmi a s veľkomoravskými lunicovými šperkmi na prívese.

Stupne vojenskej medaily Za vernosť Armáde Slovenskej republiky sa nelíšia farbou stuhy, ale počtom pruhov na stužke, ako je to vidno na ilustrácii (str. 88).

Tri stupne Janského medaily sú uvedené pod nesprávne napísaným menom zakladateľa transfuziológie. Treba tiež pripomenúť, že táto medaila udeľovaná ešte pred rokom 1989 mala aj slovenskú verziu, ktorá vychádzala ročne v množstve približne 20 000 kusov, ale v publikácii nenašla svoje miesto.

Položky č. 80 a 81 nepatria k objektom faleristiky, lebo sú to klasické medaily, hoci slúžia ako ocenenia zásluh. V prípade popisu reverzu Zlatej medaily Matice slovenskej by bolo bývalo lepšie vybrať menej vyhranené formulácie. Pod autorom uvedeným chrámom možno skôr vidieť dva piliere kresťanstva na Slovensku, svätých Cyrila a Metoda. Pod pojmom písmená zo staroslovienskeho jazyka (hádam písma!) si čitateľ asi len veľmi ťažko vybaví grafémy slov jazyka našich predkov, a k tomu ešte nevedno, či ide o ich podobu v hlaholike alebo cyrilike.

K mnohým insígniám uvedeným bez autorstva patrí napr. aj položka 82, Pamätná medaila gen. M. R. Štefánika. Je to jedno z mála razených medailérskych diel asi posledného zo žijúcich žiakov Otakara Španiela, majstra Štefana Pelikána.

Táto recenzia nemá za cieľ dopodrobna vymenúvať a detailným overením každej položky vynášať kladné alebo záporné sudy. Za najväčší a možno jediný prínos tejto publikácie možno považovať zozbieranie a uverejnenie väčšiny slovenských insígnií.

Vzhľadom na všetky uvedené nedostatky nás táto publikácia nemôže reprezentovať doma ani v zahraničí. Pri nedostatku domácich faleristických prác vzniká predpoklad, že chyby v tejto recenzovanej publikácii budú preberať niektorí autori budúcich prác. Môže sa tak stať aj na medzinárodnej úrovni, a to vzhľadom na nemeckú a anglickú mutáciu jej slovenského textu.

Peter Zoričák

PRAVDA, J.: *STRUČNÝ LEXIKÓN KARTOGRAFIE*. Slovenská akadémia vied, Bratislava 2003, 324 s.

Ing. Ján Pravda, DrSc., patrí medzi popredných kartografov na Slovensku. Ako výskumný pracovník Ústavu geodézie a kartografie v Bratislave vypracoval v roku 1972 Úvodný projekt Atlasu Slovenskej socialistickej republiky, v ktorom navrhol a teoreticky zdôvodnil dovtedy u nás nepoužité Tissotovo kužeľové ekvivalentné zobrazenie ako najvyhovujúcejšie, vzhľadom na pretiahnutý tvar územia Slovenska. Zúčastnil sa aj na vypracovaní Technického projektu Atlasu SSR roku 1973 a neskôr už ako pracovník Geografického ústavu SAV aj na jeho realizácii, čím sa významne zaslúžil o dosiahnutie vysokej kartografickej úrovne diela.

Kartografia sa vyučuje na väčšine slovenských univerzít, ale, ako autor konštatuje v Predslove, poslucháči nedostávajú komplexné poznatky, málo sú informovaní najmä o dejinách kartografie tak vo svetových, ako aj slovenských či uhorských reláciách, takže absolventi nemajú toľko znalostí, „aby mohli tvrdiť, že dejiny kartografie poznajú dostatočne“. Táto skúsenosť, ale aj vzácne pocho-

penie významu znalostí dejín kartografie v podstatnej miere ovplyvnili koncepciu posudzovaného lexikónu, jeho štruktúru, obsah aj rozsah. Ako historik to rád konštatujem.

Autor cieľavedome nadväzuje na Terminologický slovník geodézie, kartografie a katastra z roku 1998, čo je zrejme aj z výberu hesiel, pritom si vytýčil za úlohu rozšíriť a ilustrovať výklady najreprezentatívnejších kartografických termínov. Vo svojej skromnosti však priznáva, že „aj tieto výklady treba stále považovať za menej komplexné v porovnaní s encyklopedickými výkladmi“. Treba však vyzdvihnúť a zdôrazniť ako pozitívum, že autor obohatil koncepciu lexikónu o historický aspekt.

Lexikón má neobvyklú štruktúru. Heslá nie sú usporiadané v abecednom poradí v jednom celku, ale sú zoskupené do troch častí. Sú to: Základná časť: Stručný lexikón kartografie (s. 5–158), Časť D1: Stručné dejiny kartografie vo svete (s. 159–217) a Časť D2: Stručné dejiny kartografie vo vzťahu k územia Slovenska (s. 219–288). Pertraktovanie historickej látky vo dvoch osobitných častiach lexikónu nepovažujem za správne a vhodné, lebo dejiny kartografie sveta a vo vzťahu k územia Slovenska sú vzájomne prepojené.

Základná časť obsahuje vecnú problematiku kartografie. Vyniká precízne formulovanými heslami. V prípade rozsiahlych pojmov (termínov), ako sú napr. mapa, kartografia, kartografický znak a iné sa použila koncepcia tzv. rozvetvených hesiel, ktoré charakterizujú odkazy na iné heslá. Má to dvojakú výhodu: Čitateľ má možnosť objasniť si zložitý pojem (termín) na širšom základe a zároveň poznať príslušné čiastkové pojmy (termíny) v kontexte. Výklady pojmov (termínov) sú vhodne ilustrované, čo zvyšuje informatívnu hodnotu diela.

V Časti D1 ústredné miesto patrí rozsiahlemu heslu kalendárium máp a významnejším udalostiam v dejinách svetovej kartografie (s. 179–201), ktoré eviduje vývoj od roku 25 000 pred Kr. (vznik tzv. Pavlovskej mapy, rytina na mamuťom kľe, údajne zobrazujúca meandre rieky Dyje a časť svahov Pavlovských vrchov) do roku 1985 (rozvoj počítačovej kartografie, mapy na internete a iné). Autor zaradil do tohto kalendária aj viaceré udalosti a mapové diela, ktoré svojím významom presahujú rámec dejín slovenskej a uhorskej kartografie. Zaujala ma zmienka o mape Uhorska od Augustína Hirschvogela, lebo ju nepoznám. V kalendáriu (s. 187) sa uvádza v skupine máp z rokov 1564–1567. Údajne má 12 listov. V Časti D1 som sa ešte dozvedel, že Augustín Hirschvogel je aj autorom mapy Horného Rakúska (s. 186). Kalendárium máp v Časti D2 spresňuje informáciu v tom zmysle, že Hirschvogelova mapa Uhorska pochádza z roku 1565 (s. 238), teda vznikla, prípadne bola vydaná až po Laziovej mape Uhorska (1556), ktorá tvorí medzník v kartografickom zobrazovaní Uhorska. Autor a jeho mapa by si boli zaslúžili osobitné heslo v Časti D2, čo si akiste uvedomoval aj J. Pravda. Ak sa tak nestalo, malo sa to vysvetliť. Je však pozoruhodné, že V. Prikryl sa vo svojej syntetickej práci Vývoj mapového zobrazenia Slovenska z roku 1977 ani len slovom nezmienuje o A. Hirschvogelovi a jeho mape Uhorska z roku 1565.

Autor pri spracúvaní hesiel tretej časti diela mal dobrú oporu v odbornej literatúre, najmä v spomenutej syntetickej práci V. Prikryla. Pre ilustrovanie vý-

kladov mohol predovšetkým použiť kvalitné ukážky mapových diel, uverejnených v našom národnom atlase, v kapitole Vývoj mapového zobrazenia Slovenska, ktorá nesporne patrí k najlepším dielam svojho druhu, lebo sa v nej na vysokej odbornej a technickej úrovni uplatnili zásady vedeckého vydávania kartografických prameňov.

Jadro Časti D2 o dejinách kartografie Slovenska tvorí kalendárium máp (s. 235–263), zobrazujúcich naše územie od najstarších čias ako teritórium popri Dunaji (napr. na Ptolemaiovej mape sveta z 2. stor. po Kr.) až do prítomnosti, ako sa toto javí tvorcom Atlasu krajiny Slovenskej republiky z roku 2002. Kalendárium máp nevdojak pripomína jednu z nesplnených naliehavých úloh slovenskej kartografie – zostavenie katalógu máp slovenského územia. Chýba syntetické heslo o dejinách kartografie na Slovensku. Osobné a vecné heslá sú starostlivo spracované, poskytujú solídne informácie, aj keď si nerobia nárok na úplnosť.

Stručný lexikón kartografie je prepotrebná a veľmi užitočná publikácia, v ktorej nájdú základné poučenie o kartografii aj archivári, ktorí prichádzajú do styku so starými mapami pri spracovávaní archívnych fondov, ale aj historici, pre ktorých je tematický obsah máp nenahraditeľným prameňom. Pravda, správna interpretácia obsahu máp predpokladá určité znalosti z tematickej kartografie. Posudzovaná práca je zrelým publikačným činom, vyvrcholením celoživotnej vedeckovýskumnej a pedagogickej aktivity autora.

Juraj Žudel

SPÁČILOVÁ, L. – SPÁČIL, V.: *PAMÁTNÁ KNIHA OLOMOUCKÁ (KODEX VÁCLAVA Z JIHLAVY) Z LET 1430–1492, 1528*. Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc 2004, 611 s., 16 s. prílohy.

Nevyčerpatelné bohatstvo fondu Archívu mesta Olomouca (v Štátnom okresnom archíve v Olomouci) poskytuje široké možnosti na vydávanie pramenných edícií. K najstaršej mestskej knihe olomouckej z rokov 1343–1420 sa po určitom časovom odstupe zaraďuje skutočne reprezentačné vydanie jednej z najznámejších mestských kníh – Pamätnej knihy olomouckej, nazývanej tiež ako kódex Václava z Jihlavy. Túto vzácnu pamiatku z činnosti olomouckej mestskej kancelárie na vydanie pripravili aj s jazykovedným rozborom nemecky písaných textov manželia Spáčilovci – Libuše a Vladimír, ktorý je dobre známy aj v slovenských archívárskych kruhoch ako dlhoročný riaditeľ Štátneho okresného archívu v Olomouci.

Kódex Václava z Jihlavy vyniká nad radom ďalších mestských kníh už svojím rozsahom, rôznorodým obsahom i vnútornou výzdobou. Mestský pisár Václav z Jihlavy po nástupe do olomouckej mestskej kancelárie zaviedol viacero písom-

ností v knižnej podobe, ale táto sa svojou jedinečnosťou vymyká z rámca všeobecnosti, ako už o tom hovorí aj úvodný zápis z roku 1430, že sa mestská rada rozhodla zaviesť knihu na zápisy z rokovaní pred mestskou radou.

Opis, analýza obsahu, rozbor a edícia Pamätnej knihy olomouckej je výsledkom dlhoročnej mravenčej práce V. Spáčila. Z vonkajšej charakteristiky mestskej knihy treba uviesť, že je to pergamenový kódex veľkých rozmerov (37,5 × 27 cm), pergamenové listy sú na obidvoch stranách rovnako opracované. Z 278 fólií je 184 úplne alebo čiastočne popísaných a 94 nepopísaných, očíslovanie listov je však dodatočné – z 19. storočia. Predpokladá sa, že pôvodná väzba knihy bola červeno zafarbená koža s kovaním, reštaurovanie knižnej väzby sa vykonalo v roku 1959. Kniha je ilustrovaná, najznámejšie je vyobrazenie členov mestskej rady pri zložení prísahy (dole aj s vyobrazením mestského pisára).

Vzhľadom na dlhoročné vedenie záznamov v tejto mestskej knihe sa pri písaní vystriedalo niekoľko pisárov mestskej kancelárie: Václav z Jihlavy (1423–1442), Jan Sternberger z Opavy (1442–1445), Augustin Schönfeld (1446–1456), Jan z Černotína (1457–1479), Pavel Rothensel (1481–1502) a Wolfgang English (1522–1553).

Zakladateľ mestskej knihy Václav z Jihlavy rozčlenil hneď na začiatku vedenie záznamov do štyroch hlavných častí (tzv. kníh) a tieto sa ešte ďalej vnútorne členili na „distinkcie“. Jazykom zápisov je latinčina, nemčina a sčasti i čeština. V prvej knihe ešte prevláda latinčina, vo všetkých ďalších už nemčina. Z celkového počtu zápisov je však len deväť v češtine.

Veľmi zaujímavý je obsah jednotlivých častí, teda kníh. V prvej knihe sú uvedené registry najväzácnejších listín, prípadne ich odpisov, ďalej zvyky a štatúty mesta, miery a váhy používané v meste, časť záznamov má pamätný charakter (rôzne predpisy, rozhodnutia, ustanovenia), potom nasledujú zápisy o oltárnych nadáciách, stručný opis majetku mesta a príjmov z nich, dlžoby mesta a splátky z nich, starostlivosť o chudobných a chorých v meste. Druhá kniha obsahuje záznamy o povinnostiach, postavení a príjmoch členov mestskej rady a zamestnancov mesta, ďalej je tu uvedené magdeburské mestské právo, podľa ktorého sa riadilo mesto Olomouc, štruktúra mestskej správy, ustanovenia o obchodovaní, cechové štatúty, predaj a kúpa domov, stavebné záležitosti a zdanenie nehnuteľností. V tretej knihe sú zápisy o dedičských procesoch a s nimi súvisiacich platbách, ako aj testamentárne záležitosti. Štvrtá kniha je svojimi zápsmi najrôzno-rodnejšia, sú tu vécne záležitosti, kúpa a predaj nehnuteľností, finančné záväzky, dlhy, sporové záležitosti, napokon tu mali byť zaznamenané aj tresty za zločiny.

Mestská rada určila aj miesto uloženia Pamätnej knihy olomouckej, malo to byť na najbezpečnejšom mieste – v radničnej veži. V roku 1726, keď vznikol mestský archív, do ktorého sa sústredili nepoužívané písomnosti, dostal v ňom miesto pravdepodobne aj kódex Václava z Jihlavy. Od roku 1869 ho umiestnili do mestského múzea a potom od roku 1936 do nových priestorov mestského archívu.

Pamätnú knihu olomouckú nie je možné považovať za právnický rukopis – bola vedená ako úradná kniha, do ktorej sa zapisovali rozhodnutia mestskej rady a vždy patrila do súboru mestských kníh a aj keď má nádhernú úpravu, má všet-

ky atribúty mestskej knihy. Mestskí pisári, ktorí do nej zapisovali záznamy, ovládali všetky tri jazyky a zápisy zodpovedajú úrovni kancelárskeho jazyka svojej doby.

Výber jazykov, v ktorých boli vedené zápisy do kódexu Václava z Jihlavy, vyplýva z jazykovej situácie v Čechách a na Morave, keď sa niektoré oblasti príchodom nemeckých kolonistov stali dvojjazyčným územím. Popri češtine sa bežne používala nemčina. Nemeckí kolonisti prinášali so sebou mestské právo, a tak v mestách, ktoré založili, sa dostala nemčina do mestskej správy a v mestských kanceláriách vedľa latinčiny začali viesť písomnosti aj v nemčine. Je to aj prípad mesta Olomouca: kým v najstaršej mestskej knihe (1343–1420) na 98 % prevládala latinčina, tak v kódexe Václava z Jihlavy je už nemčina v prevahe, z 896 záznamov je 510 (57 %) v tomto jazyku.

Jazykový rozbor nemeckých textov v Pamätnej knihe olomouckej z pera L. Spáčilovej nás uvádza do obdobia včasnej novej hornej nemčiny, ohraničenej rokmi 1350–1650, keď neexistoval jeden spoločný systém jazyka. Písaná podoba včasnej novej hornej nemčiny v Čechách a na Morave, teda aj v Olomouci, mala rysy oblasti východne-stredno-nemeckého a východne-horsko-nemeckého nárečového regiónu. Pri rozbere jazyka zápisov sa sledovali dva ciele: skúmanie úrovne vyrovnávania v jazyku a potom regionálnych javov v ňom. V olomouckej mestskej kancelárii sa vyskytujú vo včasnej novej hornej nemčine niektorých pisárov vo väčšej miere určité nárečové prvky, ktoré nepatrili medzi črty jazyka tejto kancelárie. Napríklad bavorské prvky badať v textoch samotného Václava z Jihlavy, alebo sliezsky dialekt u Jana Sternbergera z Opavy.

Vlastná edícia Pamätnej knihy olomouckej – kódexu Václava z Jihlavy je starostlivým prepisom textu mestskej knihy na vyše tristo stranách (s. 191–513) aj s neodmysliteľným poznámkovým aparátom. V prílohách sú uverejnené ilustrácie, iniciály a ukážky rukopisu jednotlivých mestských pisárov.

Mesto Olomouc nemalo v stredoveku zanedbateľné postavenie, takže treba predpokladať jeho živé kontakty nielen s Poľskom, Rakúskom, ale rovnako aj s Uhorskom. Keď si zalistujeme v prítomnej publikácii, tak sa nám potvrdzujú styky aj s uhorskými mestami, resp. mešťanmi; nachádzame tu zmienky o Bratislave (186, 518), Kremnici (520, 522, 576), alebo aj Trenčíne (747).

Vydanie vzácnej písomnej pamiatky – Pamätnej knihy olomouckej, ktoré sa teraz prostredníctvom Univerzity Palackého v Olomouci dostalo do rúk záujemcom o históriu v perfektnej pramennej edícii, pripravenej v nevšednej symbióze archivára – historika a filológa, navyše vo veľmi vkusnej grafickej úprave a nákladnom prevedení, je bez nadsadenia dôstojným reprezentantom publikačnej aktivity českej archivárskej society.

Mária Stieberová

MEIER, J.: *STÄDTISCHE KOMMUNIKATION IN DER FRÜHEN NEUZEIT*. Historische Sociopragmatik und Historische Textlinguistik. Peter Lang, Europäischer Verlag der Wissenschaften. Frankfurt am Main 2004, 365 s.

Recenzované dielo je publikovanou habilitačnou prácou Jörga Meiera, žiaka známeho germanistu prof. I. T. Piirainena, ktorá bola prijatá na Fakulte pre filológiu Ruhrskej Univerzity v Bochume roku 2004, kde vyučoval už v rokoch 1993–1997. V roku 2003/2004 prednášal na Univerzite v Münsteri a v súčasnosti je docentom nemeckej lingvistiky na Leidenskej univerzite. Práca vznikla na základe jeho dlhoročného systematického výskumu v archívoch miest východoslovenskej Pentapolitany, predovšetkým v Levoči. Predchádzali jej viaceré parciálne autorove štúdie. Hoci ide o dielo lingvistického charakteru, z pohľadu slovenských archivárov a historikov má veľkú cenu, pretože poskytuje množstvo informácií o fungovaní mestských kancelárií na východnom Slovensku a o mestskej diplomatike vôbec v období raného novoveku.

Práca je podrobne štrukturovaná v rámci 7 kapitol. Po krátkom autorovom predhovore nasleduje rozsiahlejší *úvod* (ako 1. kapitola) venovaný prehľadu doterajších lingvistických výskumov dejín nemeckého jazyka v strednej Európe najmä prostredníctvom historických textov – produktov mestských kancelárií. Dopĺňa ho informácia o koncepcii predkladanej práce a obsahu jednotlivých kapitol.

Druhá kapitola s názvom *Jazykovo-historická zostava: Sociogramatické základy a Historická textová lingvistika* je jazykovednou teoretickou časťou práce, ktorá poukazuje na miesto a dôležitosť historických textov zabezpečujúcich komunikáciu v spoločnosti pre dejiny jazyka. Kapitola má význam predovšetkým pre jazykovedcov. Za ňou však nasleduje najrozsiahlejšia časť publikácie (96 strán) pod názvom *Mestská komunikácia v ranom novoveku*, ktorá prináša cenné informácie tak pre jazykovedcov, ako aj pre historikov a archivárov. Práve podľa nej dostala názov celá publikácia. Stojí za to všimnúť si ju bližšie.

Kapitola začína všeobecnejšou časťou o *komunikácii v meste* od stredoveku do raného novoveku v rámci stredoeurópskeho priestoru. Mestá vtedy tvorili sociálny priestor, resp. miesto, kde žili a komunikovali medzi sebou ľudia rôzneho pôvodu a stavu. Pritom za komunikatívny kulmináčny bod kultúrnej krajiny, ktorý významne vplýval na vývoj jazyka a spôsob ich komunikácie, autor považuje inštitúcie, ako napr. kancelárie, školy, univerzity, tlačiarne, úrady atď. Ďalšiu podkapitolu o *povahe a vzťahoch miest v Uhorsku* začína J. Meier prezentovaním právneho základu miest ovplyvneného príchodom osadníkov z nemeckých krajín (švábske a magdeburské právo) a poukazuje na rozdiel medzi mestami (*civitates, liberae civitates*) a mestečkami (*oppida*) a na konštituovanie mestských zväzov v 15. storočí.

V rámci podkapitoly si v samostatnej časti špeciálne všíma *slobodné kráľovské mestá* v Uhorsku a ich rozčlenenie na tavernikálne a kráľovského personalisa. Na tomto mieste je potrebné poznamenať, že až doposiaľ práca mala kompilatívny charakter. Autor čerpal z bohatej literatúry. Nasledujú však časti podkapitoly venované východoslovenskej *Pentapolis* a *spišským mestským zväzom*

a ich samospráve, kde J. Meier začal hojne využívať tiež pramene z archívov východoslovenských miest. Zaradil sem aj dve prehľadné tabuľky počtov listov z korešpondencie medzi Levočou a ostatnými členmi Pentapolitany v 16. storočí, ktoré sa zachovali v ich archívoch. Azda by sa pri nich žiadalo bližšie vysvetliť veľkú disproporciu medzi prijatými listami z Bardejova v Levoči (z rokov 1521–1596 iba 72 ks) a z Levoče v Bardejove (z rokov 1500–1574 až 461 ks), ktorú zaiste z veľkej časti spôsobil veľký požiar v Levoči v roku 1550, ale isté skreslenie počtov mohlo vzniknúť aj nezaradením neinventarizovanej existujúcej časti levočskej korešpondencie zo 16. storočia do tabuľky. Tiež v časti o mestských zväzoch na Spiši sa mohli uviesť menovite ich členovia.

Ďalšia podkapitola s názvom *K dejinám mesta Levoče* je krátkym náčrtom vývoja mesta od 12. do 16. storočia. Možno ju považovať za potrebné „entrée“ k ďalším trom podkapitolám, ktoré sa už priamo venujú písomnostiam mestskej kancelárie. Kým podkapitola s názvom *Písomnosť v mestskej kancelárii* má ešte všeobecnejší charakter, pričom autor tu poukazuje na význam kancelárie pre vývoj ranej novej hornej nemčiny (Frühneuhochdeutsch) a súčasne nastoľuje úlohy vedeckého výskumu kancelárskeho nemeckého jazyka, ďalšie dve sú už venované levočskej mestskej kancelárii (*Levočská kancelária v 16. storočí; Oblasť komunikácie a druhy kancelárskych textov*). Z pohľadu archivárov sú práve tie dve azda najzaujímavejšie a najužitočnejšie.

Pri levočskej mestskej kancelárii sa autor mohol oprieť o viaceré už existujúce štúdie.

Poznatky doplnil vlastným jazykovedným výskumom, čím sa pohľad na túto inštitúciu môže stať komplexnejším. Kanceláriu v Levoči predstavil najskôr ako súčasť mestskej samosprávy a súdnictva. Potom sa venoval notárom mesta a ich pomocníkom. Publikovaný zoznam 13 zistených notárov pôsobiacich v Levoči v rokoch 1458–1649 (prevzatý z literatúry) je potrebné doplniť o Juraja Stocka, ktorý je doložený už v roku 1447 (známy aj v literatúre) a upraviť priezviská Borhardi na Gerhardi u notára Martina (1461–1472) a Blocca na Blo u notára Jána (cca r. 1500). K vypadnutiu mena najstaršieho známeho notára a ku skomoleniu priezvisk došlo pri staršom chybnom technickom prepise textu do tlače. V časti podkapitoly venovanej kancelárskej praxi, resp. znalostiam textu, J. Meier poukázal na dôležitosť používania formulárov. V Levoči sa to týka predovšetkým knihy s názvom „Formularia styli“ z roku 1567, ktorú Levočania získali z knižnice Mateja Cocaviniho, breznianskeho notára. Záverečná časť podkapitoly je jazykovedného charakteru. Autor prezentuje doterajšie výsledky výskumov nemeckého jazyka a dialektov na východnom Slovensku od 19. storočia do súčasnosti, predovšetkým práce germanistov I. T. Piirainena, A. Zieglera, M. Paponovej, S. Gárdonyiho, J. Valisku a i.

Podkapitola o komunikačných oblastiach a druhoch kancelárskych textov začína prehľadnou tabuľkou úctyhodného počtu autorom využitých (ausgewertete) produktov kancelárie mesta Levoče – mestských kníh (81 z r. 1511–1643), listín (196 z r. 1519–1599) a listov (2 086 z r. 1500–1599) aj s uvedením počtu strán či fólií. Pre upresnenie je potrebné dodať, že skutočné počty zachovaných diplomatických kategórií vo fonde Magistrát mesta Levoče sú vyššie. Týka sa to naj-

má listov, ale aj spisového a účtovného materiálu z 2. polovice 16. storočia, pretože autor tu nemohol zahrnúť tie, ktoré K. Demkó nezachytil vo svojom inventári (publikoval ho J. R. Hajnóci v roku 1901 pod názvom *Lőcse szabad királyi város levéltárának tartalomjegyzéke*) a doposiaľ neboli verejnosti sprístupnené. Na druhej strane ako pozitívum možno uviesť fakt, že medzi mestské knihy autor zaradil aj také, ktoré sa dnes nachádzajú mimo archívu mesta Levoče (rukopisy spišského práva), ale sú dokázateľne levočskej proveniencie.

J. Meier potom stručne predstavil jednotlivé diplomatické kategórie písomností, pričom zachoval ich doposiaľ známe archívno-historické členenie. V prípade mestských kníh: 1. knihy mestského a mimo mestského zákonodarstva (právne knihy, odpisy nariadení); 2. Knihy mestskej administratívy a súdnictva (občiansko-právneho i trestného); 3. Knihy mestských financií a hospodárstva (účtovné, daňové a hospodárske knihy). Pri charakteristike jednotlivých mestských kníh (najmä knihy administratívne a súdne) využil kvôli jazykovednej ilustrácii pre nemecké texty niektorých záznamov transkripciu in extenso. Zachované listiny ponechal rozčlenené na listiny vydané: 1. v záležitostiach mesta; 2. v záležitostiach mešťanov, šľachticov a iných miest; 3. mešťanmi. Potom v jednotlivých skupinách bližšie uviedol konkrétne druhy, napr. obligácie, odporúčajúce a splnomocňujúce listiny, záložné zmluvy, potvrdenky, cechové artikuly, listiny o čestnom pôvode, testamenty atď.

Autor pomerne dosť priestoru venoval prezentácii mestskej korešpondencie rozčlenej na: listy mesta a listy mešťanov. Všíma si stereotypné formulky v nich a upozorňuje najmä na početnú korešpondenciu notárov a študentov (veľká časť už bola publikovaná v Maďarsku). Hoci z hľadiska významu pre dejiny mesta listy hierarchicky nepatria k najdôležitejším dokumentom, ich počet od 16. storočia značne narástol. Práve ich množstvo, a tým narastajúci akčný rádius smerom k jazykovej komunikácii v určitom priestore, poskytuje pre jazykovedcov väčšie výpovedné možnosti. To bol dôvod, prečo listom venoval zvýšenú pozornosť aj v ďalších častiach publikácie. Venoval im aj celú 4. kapitolu pod názvom *List ako paradigmatická komunikačná forma v ranom novoveku*.

Kapitola má všeobecnejší charakter. List ako paradigmatickú (vzorovú) komunikačnú formu podáva na základe doterajších poznatkov jazykovedcov – germanistov zo strednej Európy. V štyroch podkapitolách sa venuje dejinám nemeckých listov v 16. storočí, šablónam a tvorcom listov (Brieflehen und Briefsteller), klasifikácii a štruktúre listov, požiadavkám a úlohám výskumu listov. Súčasťou podkapitoly o skladbe listov sú aj uverejnené ideálne úplné schémy listiny i listu (protokol, substancia, eschatokol).

Nasledujúcu (5.) kapitolu s názvom *Textové štruktúry mestskej komunikácie v ranom novoveku* by sme mohli charakterizovať ako lingvisticko-diplomatickú. Je rozčlenená na tri podkapitoly. Kým vstupná hovorí o *makroštruktúrach* textov vo všeobecnosti, druhá podkapitola sa venuje priamo *makroštruktúram mestských textov* aplikovaným na prostredie levočskej mestskej kancelárie. Poukazuje na isté odlišnosti schémy členenia levočských mestských kníh od schém doteraz známych v jazykovedných kruhoch. Všíma si fenomén „mestskú knihu“ (Stadtbuch) patriacu do kategórie tzv. zmiešaných kníh mestskej rady. V Levoči

ide o knihu s názvom *Liber causarum et negociarum* (1550–1680), ktorá obsahovala aj záznamy o udelení mestského práva. Analyzuje skladbu zápisov a uvádza stereotypné formulky textov. Podobne postupuje aj pri ďalších mestských knihách, listinách a listoch. Pri listoch uvádza pomocou tabuľky príklad štruktúry textov ich komunikačnej formy list mesta Košíc Levoči a list Petra Türka levočskej mestskej rade s rovnakým dátumom – 13. 7. 1560. Vyplýva z nich, že textové časti (protokol, substancia, eschatokol) a elementy ich štruktúry (salutatio, exordio, narratio, petitio, conclusio) v nich nechýbajú, listy sa líšia len obsahom. Záverečná podkapitola je venovaná *Textovým štruktúram kancelárie*. Hoci doterajší výskum v tomto smere podľa autora nemusí byť konečný, makroštruktúrne textové kategórie mestskej komunikačnej praxe v Levoči majú nasledujúcu schému: 1. Register; 2. Protokol; 3. Listiny a listy.

Predposledná, 6. kapitola, s názvom *Textový model mestskej komunikácie v ranom novoveku* obsahuje z veľkej časti teoretické jazykovedné pasáže. Z nášho pohľadu je zaujímavou až záverečná (3.) podkapitola, ktorá nesie názov: *Makroštruktúrne prototypy mestskej komunikácie: mestské knihy ako paradigma*. Autor v nej prezentuje porovnávaciu analýzu ukážok textov najstaršej zachovanej levočskej mestskej knihy (Stadtbuch) z r. 1550–1680 s textami už publikovaných mestských kníh Kežmarku z r. 1533–1553 (Piirainen/Ziegler 1998) a Švedlára z r. 1533–1788 (Piirainen/Meier 1993). Pomocou tabuliek predstavuje tri makroštruktúrne prototypy textov v „Stadtbuchu“ (narrativer, registrativer, protokollierender), potom ich rozloženie v archívno-historických textových triedach (pri knihách je to súdnictvo, administratíva, účty, dane, hospodárstvo; pri listinách sú to listiny mesta vydané v záujme mesta, mešťanov a listiny mešťanov; pri listoch ide o listy mesta a listy mešťanov) a tiež rozloženie v makroštruktúrnych základných triedach mestskej komunikácie (protokoloch, registroch, listinách a listoch).

Výsledky svojej práce z pohľadu germanistu stručne zovšeobecnil autor v 7. záverečnej kapitole s názvom *Historická sociopragmatika a historická textová lingvistika*.

Mestskú kanceláriu vníma o. i. ako ústredný bod komunikácie v spoločnosti a ňou využívaný textový model (Textmuster) písomností, obohatený početnými modifikáciami, ako dôležitý prvok komunikačnej praxe.

V závere publikácie sa nachádza rozsiahla príloha (52 s.): súpis levočskej mestskej korešpondencie zo 16. storočia; súpis listov od levočských notárov Jakuba Guldena, Daniela Türka a Filipa Qeschina a súpis listov levočských študentov adresovaných mestu zo zahraničných univerzít. Pri každom liste je uvedené poradové číslo, počet strán, dátum, jazyk, archív, signatúra. Kým pri mestách Pentapolitany sa uvádza aj odoslaná korešpondencia z Levoče, pri ostatných slovenských i zahraničných mestách iba prijatá korešpondencia nachádzajúca sa v archíve mesta Levoče.

Publikácii, pochopiteľne, nechýbajú zoznamy: využitých nepublikovaných a publikovaných prameňov, literatúry (pozoruhodný svojou rozsiahlosťou), tabuliek a vyobrazení, skratiek, archívov a ďalších inštitúcií (múzeá, knižnice, ústavy), ktoré boli využité pri výskume.

Záverom možno konštatovať, že publikácia J. Meiera je nielen precíznou lingvistickou prácou, ale aj ukážkou interdisciplinárneho prístupu k archívnym prameňom. Sme presvedčení, že sa stane inšpiráciou a užitočnou informačnou bázou aj pre slovenských jazykovedcov, archivárov a historikov.

František Žifčák

MITTEILUNGEN DES INSTITUTS FÜR ÖSTERREICHISCHE GESCHICHTSFORSCHUNG. 111/1–2, 3–4. R. Oldenbourg Verlag Wien München 2003. IX + 510 s.

Väčšina štúdií v obidvoch zošitoch sa venuje stredoveku. Ervin Kupfer sa zaoberá Karolovskými grófskymi štruktúrami v bavorsko-rakúskom priestore. Staršie bádanie videlo v grófstve presne (geograficky) ohraničené správne územie. Od konca štyridsiatych rokov sa grófstvo zväčša chápalo ako organizačná forma fiškálneho (štátneho, verejnoprávneho) majetku. Hovorilo sa o grófstvach ako o organizácii kráľovských majetkov a grófi vraj nemali presne ohraničené svoje úradné obvody (Karl Bosl). Oprávnenosť týchto názorov síce spochybnil Hans K. Soulze (1973), no neponúkol nový spôsob interpretácie. Naproti tomu Friedrich Prinz (žiak K. Bosla) dôvodil, že ak pramene neuvádzajú presné hranice, tak asi sotva jestvovali. K tomu možno poznamenať, že ak sa nezachovalo výslovné určenie hraníc grófstva (grófstiev), bolo by možné ich rekonštruovať z vykonávanej agendy príslušného grófa. Ináč pre uhorské kráľovstvo Gy. Győrffy tiež chápal staré komitáty (hradské španstvá) ako organizáciu majetkov Arpádovskej dynastie. Walter Schlesinger (1941) definoval grófstvo ako „osobný zväzok, ktorý sa vecne rozprestieral na pôde, obrábanej týmito osobami“, teda bol územným okresom. Podľa autora hlavným ústavnoprávnym prvkom grófstva bolo zhromaždenie, na ktorom sa pod predsedníctvom grófa prerokovávali právne a politické záležitosti.

Günther Bernhard sa venuje notárovi kancelárie cisára Friedricha I. Barbarossu Guntherovi, ktorý zložil epos o prvých rokoch vlády tohto cisára, nazvaný *Ligurinus*. Na základe podrobného rozboru listín zložených týmto notárom (označovaným Rainald H) a textu eposu dokazuje autor totožnosť jeho skladateľa. Predpokladá, že vtedajší kancelár Rainald z Dasselu asi r. 1163 poveril notára Gunthera napísaním oslavnej piesne o činoch cisára, vznešenosti a svätosti ríše, cisára a jeho domu. Reinhard Härtel, na základe analýzy prameňov kláštora Rosazzo sa usiluje priblížiť k riešeniu stále diskutovaného problému pôvodu grófov z Gorice. Po podrobnej analýze zachovaných listín pokladá za veľmi nepravdepodobnú domnienku, že by grófi z Gorice mohli pochádzať z rodu Eppensteincov.

Peter Wiegand v štúdií o vzťahoch Rímskej kúrie ku kláštorom počas welfsko-štaufského sporu o trón sa usiluje osvetliť exempčnú prax pápeža Inocenta III. (1198–1216) v priestore stredného Nemecka. Zásah Rímskej kúrie do welfsko-štaufskej dvojvoľby nemeckého kráľa v r. 1198 (Filip Švábsky z rodu Staufovcov a Oto IV. z rodu Welfov) sa pokladá za vyvrcholenie stredovekého konfliktu medzi svetskou (regnum) a duchovnou (sacerdotium) mocou. Inocent III. svojimi exempčnými privilégiami (výhodami) pre kláštory vykonával tlak na takých biskupov, ktorí boli neposlušní pri rešpektovaní výhod pápeža v politickom boji o trón (v prospech pápežom podporovaného kandidáta).

Jediný príspevok z novšieho obdobia v prvom zväzku je od Georga Christophera Berger-Waldenegga o novej úprave vydávania pasov v Rakúsku za novoabsolutizmu 1851/52–1859/60. Pôvodne sa o tomto období písalo veľmi negatívne, až od začiatku 80. rokov, teda až po vyše 100 rokoch, sa pristupuje k vecnému skúmaniu tohto obdobia. Nová úprava vydávania pasov zo začiatku r. 1857 znamenala uľahčenie pre cesty v rámci monarchie, teda išlo o modernú úpravu. Prispela k tomu, že rakúski štátni občania už ďalej neboli „cudzincami vo vlastnej krajine“, ako ich predtým právom nazývali (lebo pri cestách do jednotlivých častí ríše predstavovalo vybavenie pasov veľmi komplikovanú procedúru).

Adalheid Kraus sa zaoberá problémom typologizácie subjektov v stredovekých hagiografických textoch. Jednotliviec sa v stredoveku chápal v teologickej rovine. Tým sa už vopred relativizoval záujem o jednotlivca. Neznamená to ale, že stredovek nepotreboval mysliaceho človeka. Podrobne analyzuje dva životy svätcov: Ulricha, biskupa z Augsburgu, napísaný nedlho po jeho smrti roku 973 a biskupa Bernwarda z Hildesheimu, ktorý bol umelcom, vychovávateľom a poradcom cisára Ota III.; obidva životopisy boli napísané na podporu kanonizácie (vyhlásenia za svätých). Skúma, aká je biografická výpoveď v obidvoch Životoch a porovnávaním zisťuje, ako sa v nich uplatnili zvyčajné stredoveké požiadavky na obsah legend.

Johannes Grabmayer sa venuje v rakúskej aj uhorskej či maďarskej historiografii mnohokrát pertraktovanej téme o atentáte, vlastne zavraždení grófa Ulricha II. z Celje, hlavného poradcu kráľa Ladislava Pohrobka 9. 11. 1456 v Belehrade Ladislavom Huňadym a jeho pomocníkmi. Príspevok zrejme odznel na medzinárodnom sympóziu v Celje (Slovinsko) v roku 1998. Stručne hovorí o rýchlom vzostupe rodu pánov z Celje, o poslednej ceste loďou z Viedne do Futaku, o udalostiach súvisiacich s vraždou a o slávnostných pohrebných obradoch v minoritskom kláštore v Celje. Rušivo pôsobí, ak autor ani na začiatku 21. storočia nevie, že paralelou k nemeckému Pressburg je Bratislava (a nie Pozsony).

Príspevok Alberta Classena Iberský polostrov z pohľadu nürnbergského humanistického učenca Hieronyma Münzera, lekára, filológa a geografa (1437–1508) sa usiluje ukázať, že je potrebná nová edícia a kompletný preklad do nemčiny jeho diela *Itinerarium Hispanicum* (1494–1495). Jeho práca má veľký význam pre nemecké a španielske kultúrne dejiny, lebo na svoje časy opisoval pomery v Španielsku a Portugalsku veľmi podrobne a objektívne.

Falzátorskou činnosťou cistercitu Chrysostoma Hanthallera (1690–1754) v starom nekrológu Lilienfeldského kláštora sa zaoberá Peter Molecz; ide o pripísanie falošných genealogických záznamov o rode Babenbergovcov (ktorý vymrel roku 1246). Falošné údaje vpisoval Ch. Hauthaller priamo do originálneho textu starého nekrológia, na čo prišiel už v roku 1879 Heinrich Zeissberg. Pri zostavovaní genealógie rodu Babenbergovcov sa prakticky dodnes používajú tieto falošné údaje Ch. Hanthallera. Prílohu štúdie tvoria dve prehľadné tabuľky so záznamami o Babenbergovcoch a o sestrách svätého Leopolda v Lilienfeldskom nekrológiu a 7 genealogických tabuliek celého rodu Babenbergovcov (ktorý v určitých obdobiach bol v úzkych zväzkoch s Přemyslovcami).

Christian Steinmetz sa usiluje osvetliť postoj Anglicka a Francúzska k talianskej otázke v roku 1848, kde stále najvýznamnejšiu úlohu zohrávala habsburská monarchia. Veľké európske kabinety sa správali vyčkávajúco a usilovali sa diplomatickými akciami udržať rovnováhu, diplomatickými prostriedkami zistiť ohrozený mier a z toho získať taktické výhody. Nikto z európskych spoluhráčov nemal záujem dostať sa do vojny, každý sa usiloval cestou vyjednávania udržať si to, čo získal, alebo prinavrátiť si to, čo stratil.

Štúdia Karstena Kretschmanna o Bismarckovi a nemecko-rakúskom probléme ukazuje, akým rozdielnym spôsobom sa stavia rakúska historiografia k veľkej historickej minulosti Rakúska (na rozdiel od Maďarska, kde sa ešte aj dnes možno stretnúť s hlasmi volajúcimi po reštaurácii starých pomerov). S predstavou, že Bismarck nemal vytvoriť malo- alebo veľkonemecký národný štát, sa možno stretnúť už vo vyjadrení Fritza Schnabela z roku 1949. Benediktín Hugo Hantsch (od 1947) zastával myšlienku západokresťanskej misie Rakúska (pričom ale paralelne myslel aj na celonemeckú obnovu v kresťansko-katolíckom duchu). V osemdesiatych rokoch 20. storočia bola najmä Erhardom Busekom prostredníctvom Stredoeurópskych rozhovorov a prostredníctvom Rakúskej akadémie vied propagovaná idea strednej Európy, ktorá sa chápala ako priznanie sa ku kultúrnej jednote. Podľa autora je úlohou Nemcov neusilovať sa o národné seberealizovanie, ale pokúšať sa o nadnárodné sprostredkovanie na základe nemeckej kultúry.

Posledná štúdia sa venuje českej problematike. Pavel Marek v príspevku *Český politický katolicizmus v rokoch 1890–1914* sa zaoberá touto pol storočia zanedbávanou problematikou. Začiatky českých politických strán sú v spolkoch, ktoré vznikali už od štyridsiatych rokov 19. storočia. Z nich čerpali a na ich činnosť nadväzovali politické strany založené v deväťdesiatych rokoch. Pri ich vzniku (ako všade inde v Európe) významnú úlohu zohrala encyklika pápeža Leva XIII. *Rerum novarum* z 15. 5. 1891. Predchodcami politických strán boli katolícke národné politické hnutie a kresťansko-sociálne politické hnutie, v ktorých pôsobili kňazi (zväčša kapláni) aj laici. Jednota katolíckych tovarišov bola založená v Prahe už roku 1852. Prvý zjazd delegátov katolíckeho robotníctva bol v Litomyšli už v septembri 1894. Národná strana katolícka sa prezentovala roku 1897. Katolícka ľudová strana jestvovala v rokoch 1906–1910 a Česká kresťansko-sociálna strana v rokoch 1910–1914; k jej stabilizácii však došlo až počas vojnových rokov.

Bohatá recenzná a anotačná časť sa venuje prevažne po nemecky písanej historickej literatúre, nekrológy sú o členoch Ústavu pre rakúske dejepisné bádanie kodikológovi Kurtovi Holterovi (1911–2000), profesorovi Právnickej fakulty v Innsbrucku Rudolfovi Palmem (1942–2002) a Friedrichovi Kempfovi S. J. (1908–2002), ktorý bol profesorom cirkevných dejín, pôvodne aj paleografie a diplomatiky na Gregoriánskej univerzite v Ríme, od roku 1958 bol čestným členom Ústavu pre rakúske dejepisné bádanie a prispel k tomu, že edíciu registrov pápeža Inocenta III. spracovávajú rakúski historici.

Richard Marsina

KUBINYI, A.: *VÁROSFEJLŐDÉS ÉS VÁSÁRHÁLOZAT A KÖZÉPKORI ALFÖLDÖN ÉS AZ ALFÖLD SZÉLÉN*. Dél-Alföldi évszázadok 14. Szeged 2000. 197 s. + mapa (bez registra).
(Príspevok ku kategorizácii miest.)

Vo svojej knihe *Vývoj miest a sieť trhov na Veľkej (maďarskej) nížine v stredoveku a na jej okrajoch* sa A. Kubinyi v podstate zaoberá vývojom miest na území medzi Dunajom a Tisou, pričom na sever zasahuje až po Gyöngyös, Jäger (Eger) a Mukačevo, na východe ďaleko za Tisu až po Satu Mare, Veľký Varadín (Oradea), Radnu a Temesvár (Timisoara), na juhu až po Dunaj, teda ide o omnoho väčšie územie než je Veľká (maďarská) nížina. Toto územie sa doteraz (najmä medzi Dunajom a Tisou) pokladalo za veľmi chudobné na mestá, hoci mestečiek a trhových miest tam bolo prirodzene veľa. Chronologicky sa autor zameriava najmä na druhú polovicu 15. a prvú štvrtinu 16. storočia, čo iste súvisí so zachovanosťou pramennej základne, ktorá je zrejme (napríklad v porovnaní so situáciou u nás) veľmi chudobná. Nepochybne to súvisí aj so štvrt tisícročia trvajúcou okupáciou skoro celej tejto oblasti Osmanskou ríšou, čo iste na mnohých miestach spôsobilo aj úplnú diskontinuitu nielen v zachovanosti možno kedysi jestvujúcich písomností, ale azda aj v tradícii o jestvovaní týchto písomností, pretože tam došlo aj k veľkej výmene obyvateľstva. Autorovi išlo predovšetkým o zistenie, či na skúmanom území boli skutočné mestá, k čomu sa usiluje dopracovať skúmaním na to určených kritérií, teda v podstate kombináciou, opretou aj o zachované pramene a indície. Jeho teoretické postupy a z nich vyplývajúce závery sú však s istými modifikáciami aplikovateľné aj na iné geografické regióny a preto sa tu nimi podrobnejšie zaoberáme. A. Kubinyi patrí medzi najvýznamnejších maďarských historikov a historických archeológov zaoberajúcich sa dejinami miest v druhej polovici 20. storočia a doteraz pokračuje vo svojej práci.

Recenzovaná kniha nie je úplne novovzniknutým dielom. Novou, doteraz nepublikovanou, je skoro stostranová štúdia (napísaná roku 1999): *Mestá, mesteč-*

ká a strediskové miesta na Veľkej (maďarskej) nížine a na jej okrajoch. Ďalej sú tu tri štúdie, ktoré už boli publikované v regionálnych zborníkoch alebo v zahraničí. Sú to vyše päťdesiatstranová štúdia *K otázke vývoja miest v stredovýchodnej časti stredovekého Uhorska*, ktorá vyšla v Ročenke boršodského archívu 1985, ďalej štúdia *Obchod a vývoj miest na Veľkej maďarskej nížine v stredoveku*, ktorá vyšla len po nemecky (1980) a napokon najkratšia z nich *Segedín v maďarskej stredovekej hierarchii miest*.

V štúdiu o vývoji miest stredno-východného Uhorska konštatuje autor, že na Veľkej maďarskej nížine bolo (koncom 15. storočia) jediné slobodné kráľovské mesto Segedín (Szeged), a mestá predstavovalo aj niekoľko biskupských sídiel. Zdôrazňuje, že do čias pred tatárskym vpádom mala južná časť Veľkej maďarskej nížiny veľký význam pri obchodovaní s dobytkom. Pochybuje o tom, že tzv. typ záhradných miest mohol súvisieť s časmi príchodu (starých) Maďarov, spomína aj typ nomádskeho mesta (E. Fügedi), no za hlavnú svoju úlohu pokladá odlišiť mestečko (oppidum, po maďarsky mezőváros = neopevnené mesto) od mesta a dediny. Najprv hovorí o tzv. včasnom (starom) type mesta, ku ktorým počíta Jáger, Vacov (Vác) a za najvýznamnejšie z nich pokladá Segedín, hoci nie všetky majú zhodné charakteristiky. Všetky tri boli sídliskovými aglomeráciami, dve z nich boli od 11. storočia sídlami biskupstiev, tretie bolo viac obchodným mestom. Za druhú skupinu pokladá mestečká (oppidum, mezőváros), ktoré zväčša mali nejaké výsady. Konštatuje však, že na konci stredoveku mohli užívať mestské výsady len obyvatelia slobodných kráľovských miest, a obyvatelia ostatných miest, hoc aj mali výsady, boli z právneho hľadiska poddaní. Boli aj zemepanské tzv. „slobodné mestá (civitas)“, ktorých obyvatelia mali viaceré výsady, no ich mešťania sa počítali k poddanskému stavu. Tu azda autor príliš zdôrazňuje formálny právny stav a neprihliada k praxi, pretože mešťania miest s výsadami mali a zväčša si aj udržali právo slobodného scudzovania nehnuteľností (pred svojou vlastnou vrchnosťou), čo poddaní bývajúcí v dedinách nemali. Ďalej hovorí A. Kubinyi o doterajších pokusoch, ako určiť z mestečiek tie, čo sa svojím postavením približovali k skutočným mestám, alebo nimi aj boli. Ako navrhované kritériá spomína jestvovanie kláštora žobravej rehole, pôdorys sídliska a jeho stavebné formy, v Hornom Rakúsku zas pokladajú za mesto také sídlisko, v ktorom okrem trhového námestia jestvuje sieť ulíc. Ako ďalšiu charakteristiku vývoja možno použiť zväčšovanie starých, pomerne menších kostolov na väčšie, vo všeobecnosti aj veľkosť kostola a počet vyskytujúcich sa remeselníckych odvetví v meste. Podrobnejšie sa zaoberá Gyöngyösom, Nyírbátorom, Miškovcom (Miskolc) a Ráckeveom. V závere konštatuje, že rozkvet spomínaných miest nastal koncom 15. a začiatkom 16. storočia.

Štúdia *Obchod a vývoj miest na Veľkej maďarskej nížine* sa venuje vývoju v Segedíne od 13. storočia, ktorý ako jediný v skúmanom regióne získal od kráľa Vladislava II. v roku 1498 postavenie slobodného kráľovského mesta a mal vtedy okolo 10 tisíc obyvateľov, takže patril k 5–6 najväčším mestám a k najbohatším v Uhorsku patrili aj jeho mešťania. Ako typ mesta bol Segedín ľudnatým a bohatým obchodným mestom, z urbanistického hľadiska bol však dedinským osídlením pôdohospodárskeho typu, bez opevnenia a pôvodne bez väčšej

diferenciácie remesla. Debrecín a Veľký Varadín na severe (skúmanej oblasti) boli mestami s početnými a veľmi navštevovanými výročnými trhmi.

Pri úvahách o postavení Segedína v hierarchii stredovekých maďarských miest autor konštatuje, že Segedín nesplňal podmienku opevnenia, no nepochybne bol významným strediskovým miestom (mestom). Pojem strediskového miesta zaviedla geografia (Dietrich Denecke) a za jeho charakteristické znaky pokladá 1) plnenie politických a správnych funkcií, 2) jestvovanie právnych inštitúcií, 3) plnenie obranných funkcií a jestvovanie strategických zariadení, 4) kultúrne inštitúcie, 5) sociálne inštitúcie, 6) poľnohospodárske zariadenia, 7) remeselná výroba, 8) obchodné funkcie a 9) dopravné funkcie a zariadenia. D. Denecke na základe tejto charakteristiky vytvoril štyri kategórie miest odlišené počtom dosiahnutých bodov. Zdôrazňuje sa aj hustota siete kostolov a kláštorov okolo miest, čo všetko A. Kubinyi ilustruje konkrétnymi poukazmi z vývoja Segedína. Po právnej stránke zrušil kráľ Matej roku 1486 v Segedíne úrad dedičného richtára, zaviedol (udelil) právo voľby richtára a Vladislav II. 1498 potvrdil postavenie Segedína ako slobodného kráľovského mesta. (A. Kubinyi sa žiaľ ani len náznakom nezmienil, či popri dedičnom richtárovi a prípadných jeho súdnych prísediacich, jestvovala v Segedíne už predtým mestská rada, čo je vzhľadom na ďalší vývoj viac ako pravdepodobné.) Segedín nepatril medzi tavernikálne mestá, ale ani z občasnej zmienky o jeho obyvateľoch ako poddaných by sa nemalo usudzovať, že neboli mešťanmi. V meste boli dva kláštory žobravých reholí a jeden kláštor mníšok. V rokoch 1440–1514 študovalo zo Segedína na Krakovskej a Viedenskej univerzite vyše 100 študentov a pôsobilo tam 45 druhov remesiel. Oddávna sa konával v Segedíne týždenný trh, výsadu výročného (dobyťčieho) trhu dostal však až roku 1499. Jeho trhový okruh mal 25–30 km. Celkove možno konštatovať, že až do prvej štvrtiny 16. storočia možno hovoriť o Segedíne ako o rozkvitajúcom meste, a že tento vývoj zrejme prerušilo zaujatie tejto časti uhorského kráľovstva Osmanskou ríšou.

V hlavnej štúdii (spomínanej vyššie ako prvej), ktorá predstavuje okolo polovice celej knihy, po všeobecnom úvode autor vypočítava a bodovo hodnotí 323 miest, mestečiek a strediskových miest na Veľkej maďarskej nížine a na jej okrajoch, pričom sa bodové hodnoty pre jednotlivé lokality z maximálne možných 60 bodov pohybujú od 3 bodov až po 42 bodov, ktoré dosahuje Segedín, zo známych väčších miest je na druhom mieste Veľký Varadín (41), ale Jáger má len 33 a Satu Mare 27 bodov. A. Kubinyi pri tejto v podstate kategorizácii (alebo ináč povedané hodnotení kritérií „mestskosti“) zdôrazňuje, že bodovým hodnotením vyjadruje kvalitu strediskového postavenia príslušnej lokality (teda výslovne nehovorí o atribútoch „mestskosti“). Hoc sa tým zaoberal aj vo svojich predchádzajúcich prácach, tu opäť podáva prehľad svojich hodnotiacich kritérií, ktorý je podrobnejšie prepracovaný. Vzhľadom na to, že ním navrhované kritériá by mohli mať aj všeobecnejšiu platnosť (on sám sa už vlastne usiloval aplikovať ich aj na iné časti Maďarska), hodno si ich podrobnejšie všimnúť a analyzovať, aj uvažovať o ich prípadnej možnej aplikácii na mestá u nás na Slovensku.

Jeho kategórie (kritériá) sú tieto: I. Za prvý ukazovateľ pokladá, či je skúmaná lokalita centrom stredne veľkého panstva (1 bod), veľkého panstva (2), sídlom

veľmoža (3), sídlom dedičného župana (4), vojvodu, bána, alebo vedľajšej rezidencie kráľa alebo kráľovnej (5), sídlo kráľa (6). II. Na druhom mieste sa skúma, či je lokalita súdnym centrom alebo sídlom hodnoverného miesta: krátkodobé sídlo župnej stolice dostáva 1 bod, trvalé sídlo župnej stolice alebo hodnoverného miesta 2, súčasné sídlo oboch spomínaných 3, trvalé sídlo župnej stolice a súčasne aj hodnoverného miesta celokrajinského významu 4, sídlo súdnej stolice vojvodu alebo bána 5, sídlo kráľovskej kúrie 6 bodov. Zohľadniť sa majú aj miesta (občasného či pravidelnejšieho) konania krajinských snemov aj zhromaždení pod predsedníctvom palatína. III. Finančná správa: filiálka komory alebo tridsiatkového úradu (1), hlavný tridsiatkový úrad alebo 2 filiálky (2), hlavný úrad a filiálka alebo 3 filiálky (3), dva hlavné úrady a dve filiálky (4) a 6 bodov patrí len sídlu finančného (mincovného) alebo komorského županstva, v ktorom pôsobí aj buď hlavný úrad alebo pobočka komory. IV. Cirkevná správa: exemptná fara (1), sídlo desiatkového obvodu (2), prepošstvo s archidiakonskou právomocou (3), biskupstvo (4), arcibiskupstvo (5), len sídlo prímasa dostáva 6 bodov. V. Kláštory, združené kapituly, kláštory žobravých reholí alebo špitály, podľa ich počtu 1–6 bodov. VI. Počet zapísaných na zahraničné univerzity vo Viedni alebo Krakove v rokoch 1440–1514, pričom 1 bod sa dáva za 5–10 zapísaných študentov, za 11–20 (2), 21–30 (3), 31–60 (4), 61–90 (5), za vyše 90 zapísaných študentov 6 bodov. VII. Výskyt remeselníckych alebo obchodníckych cechov: za jeden cech 1 bod, 2–3 cechy 2 body, 4–5 (3), 6–7 (4), 8–9 (5), 6 bodov za desať a viac cechov v mieste. VIII. Významnosť miesta ako križovatkyciest sa bodovo hodnotí podľa toho, koľko stredísk (s trhom) možno z miesta dosiahnuť takou cestou, ktorá sa nedotýka druhej. Ak má miesto právo skladu, počet bodov sa zdvojnásobí, ale spolu ich nesmie byť viac ako šesť. IX. Boduje sa aj konanie trhu: za každý trhový deň v týždni 1 bod, za každý jarmok 2 body. X. Na posledné miesto dal A. Kubinyi hodnotenie právneho postavenia miesta: 1 bod, ak sa sídlisko nazýva oppidum len jeden raz pred r. 1490; 2 body, ak sa sídlisko spomína ako oppidum len po roku 1490, raz alebo viac ráz; 3 body, ak je viac údajov na oppidum, z ktorých aspoň jeden je spreď 1490; aj vtedy 3 body, ak sa medzitým spomína len ako majetok (possessio); 4 body, ak sa nazýva zemepanskou civitas vždy alebo prevažne (nezohľadňujú sa skoré údaje „civitas“, ak sídlisko neskôr vystupuje ako oppidum); 5 bodov pre kráľovské slobodné a personálne („skutočné“) mestá, sedmohradské saské a banské mestá; 6 bodov pre „sedem“ (v skutočnosti osem) slobodných kráľovských miest, teda pre tavernické mestá.

Ak chápeme mesto v našich pomeroch od druhej tretiny 13. storočia nielen ako strediskové miesto, ale súčasne aj ako komunitu hostí (mešťanov) s osobitnými právami, výsadami, tak potom kategórie (či kritériá) A. Kubinyiho v prvom rade uprednostňujú „strediskovosť“ (centrálnosť, centrálné postavenie) skúmaného miesta, (teda nie aj postavenie jeho obyvateľov), čo je napokon aj v názve jeho kategorizácie. Päť Kubinyiho kategórií (I–V) sa v podstate viaže k organizačným štruktúram, nie priamo a bezprostredne závislým od mesta a jeho obyvateľov. Je to stredisko zemepanskej štruktúry (I), mimo mestskej súdnej štruktúry (II), štátnej finančnej správy (III), cirkevnej správy (IV) a cirkevných

inštitúcií (V). Zaujímavé je, že napríklad pri skúmanom mieste ako súdnom stre-
disku vôbec nezohľadňuje vlastný autonómny mestský súd, hoci sa zaoberá (pre-
važne) obdobím rokov 1440–1514, v ktorom táto stránka autonómie (či exemp-
cie) miest bola už vyvinutá. Pri cirkevnej správe nehovorí o práve slobodnej
voľby farára (ale o eximovanej fare, čo možno chápať užšie). Ukazovateľ „stre-
diskovosti“ ciest (VIII) je veľmi dôležitý, bezprostredne súvisí s trhom a iné sú
možnosti rozvoja ciest v geograficky otvorenom a geograficky limitovanom
(hornatom) priestore, pričom sa azda nie celkom správne spája s právom skladu,
ktorého udeľovanie predstavuje už pokročilejšiu fázu vývoja miest. Nepochybne
to súvisí s trhom (IX), ale aj s remeslom (VII), pri spomínaní ktorého sa hneď
hovorí o počte cechov, čo možno akceptovať len pre neskoršie časy vývoja
miest, ktorými sa autor (skutočne) zaoberá. Pri jedinej kultúrnej položke, počte
študujúcich na univerzitách (VI) sa výslovne obmedzuje len na roky 1440–1514
a obmedzuje ich len na dve univerzity, Viedenskú a Krakovskú, čo napríklad
v prípade Slovenska (hoci bolo integrálnou časťou uhorského kráľovstva) ne-
možno akceptovať, najmä nie pre staršie časy, keď prvou najnavštevovanejšou
univerzitou bola Karlova univerzita v Prahe. Najprekvapujúcejšie však je, že
A. Kubinyi to, čo možno pokladať v našich pomeroch (azda) za druhú polovicu
charakteristiky mesta, teda právne postavenie mešťanov, dáva až do svojej po-
slednej kategórie (X) a 1–4 body v tejto kategórii sa dávajú jednoducho na zá-
klade formy názvu lokality v zachovaných hodnoverných prameňoch a 5–6 bo-
dov zas na základe (výlučne) právneho postavenia mesta z celokrajinského hľa-
diska (tavernické, personálne atď. mestá), čo je pre časy, ktoré on sleduje po-
merne jednoduché, pretože vtedy právnu kategorizáciu miest svojím spôsobom
už uvádzali aj niektoré zákony. Čiže konštatuje sa tu len to, pre čo je smerodajné
celokrajinské právo; nehovorí sa ale o výsadách, teda o skutočnom právne udele-
nom a potvrdenom (opakovane potvrdzovanom) postavení obyvateľov miest.
Celkovo možno povedať, že jeho chápanie je azda pohľadom z hľadiska špičky
feudálnej štruktúry na miesta centrálného významu v uhorskom kráľovstve tých
čas.

Ak ide skutočne len o zistenie centrálnosti postavenia miesta, tak azda možno
povedať, že ním navrhnuté kategórie ho približne správne odrážajú, no sú v nich
príliš zdôraznené zemepanské a štátno-správne funkcie; napríklad z prvých pia-
tich kategórií by bolo možné urobiť len dve tri a zachytila by sa v tomto smere
podstata. Pri VI. kategórii by sa azda nemali zachycovať len študenti na zahra-
ničných univerzitách, ale jednoducho aj výskyt školy v mieste a jej prípadná
kvalita, ak sú na to doklady. Ak by sa mala kategorizácia všeobecnejšie apliko-
vať aj na staršie časy, potom by sa hneď od začiatku nemalo hovoriť o cechoch,
ale najprv o remeslách vôbec, o cechoch až potom, keď skutočne začali v našich
pomeroch vznikať a jestvovať. Udeľovanie bodov vo viacerých Kubinyiho kate-
góriách akoby vychádzalo vzorovo z relatívne veľkého mesta, hoci vieme, že
omnoho viac bolo menších miest. Aj pri skúmaní len centrálnosti postavenia
miesta by bolo správnejšie X. kategóriu rozčleniť na dve–tri samostatné kategó-
rie (skupiny kritérií), z ktorých by konkrétnejšie vyplynulo aj skutočné právne
a hospodárske postavenie obyvateľov miest a udelené im zvýhodnenia na vyko-

návanie ich činnosti. Na druhej strane je isté, že jeho kategórie a ich hodnotenie nepochybne súvisia so stavom pramennej základne, z ktorej vychádza.

Iste sa možno aj samostatne usilovať zostaviť kategórie centrálnosti postavenia skúmaných miest. No vzhľadom na našu konkrétnu situáciu (v niekdajšom uhorskom kráľovstve), malo by sa vyvíjať úsilie o zostavenie kategorizácie miest, ktorá by nezachycovala len centrálnosť ich postavenia z hľadiska celokrajinských správnych a mocenských štruktúr, ale súčasne aj osobitné právne a hospodárske postavenie ich obyvateľov. Ak by sme hovorili aj len o stredoveku, nemožno v ňom celý vývoj pokladať za jednoliaty a pri pokuse o kategorizáciu ho treba chronologicky rozčleniť, pretože v zásade síce možno uplatňovať na stredoveký vývoj tie isté či podobné kritériá, no istá diferencovanosť by sa pritom mala zachovať. Na chronologické členenie stredoveku pre tieto účely môžu prichádzať do úvahy viaceré možnosti: celkom iná situácia bola v čase pred nástupom Bela IV. na uhorský kráľovský trón, (keď možno hovoriť o takzvanom predprivilegiálnom období centrálnych miest) a iná potom. Prvé obdobie vývoja výsadných miest možno položiť do rokov 1230–1330. Potom ďalej rázovitý vývoj bol do nástupu kráľa Žigmunda a osobitný potom za jeho päťdesiatročnej vlády, keď sa jeho postoj k mestám vyvíjal. Obdobie Mateja Korvína je obdobím len deklaratívneho posilňovania (starších, vtedy už jestvujúcich) miest a za Jagelovcov sa už silne prejavujú príznaky feudálnej anarchie, ktorá nebola pre mestá (mierne povedané) prajná. Napokon v roku 1514 vyhlásilo Tripartitum všetkých obyvateľov kráľovstva, s výnimkou slobodných kráľovských miest, za poddaných, hoc aj to nebolo schválené panovníkom. Vzhľadom na vývoj miest v uhorskom kráľovstve v stredoveku by bolo azda najlepšie zvoliť periodizáciu do 1230 (1235), druhé obdobie do 1330, tretie do 1405 a posledné do roku 1526 (1514). Rok 1405 je medzníkom, keď vrcholila prvá fáza politiky kráľa Žigmunda voči mestám a po ňom postupne došlo k zvratu tejto politiky, lebo zábery menšieho dekrétu z roku 1405 sa nenaplnili. Napokon celá periodizácia by sa mala vypracovať popri paralelnom sledovaní konkrétnych daností na základe hodnoverných písomností.

Pri úsilí o vypracovanie konkrétnejších kritérií pre kategorizáciu miest, mestiečiek a trhových miest (nielen zistenia stupňa centrálnosti postavenia) v stredoveku (ale aj v novoveku), by sa v rámci každého vytypovaného obdobia mohli v podstate či sčasti používať A. Kubinyim navrhované kategórie (pre nás kritériá), niekedy v čiastočne modifikovanej forme. Za prvú kategóriu (kritérium) by sa však (od druhej tretiny 13. storočia) malo pokladať 1) osobitne zvýhodnené právne a hospodárske postavenie obyvateľov miest, spravujúcich sa osobitným právom hostí, s právom slobodného disponovania s nehnuteľným majetkom a jeho slobodného testovania (prípadne s čiastočnými obmedzeniami?!) pred vlastnou mestskou vrchnosťou; 2) kvalita udelených výsad a ich rozsah v správnej a súdnej sfére, ako aj ich obnovovanie (potvrdzovanie) a rozhojňovanie; 3) centrálnosť postavenia v rámci regiónu a celého kráľovstva na základe počtu smerov ciest, domácich diaľkových a medzinárodných; 4) pravidelné konanie týždenných trhov a počet výročných trhov (jarmokov); 5) počet remesiel a remeselníckych dielní, obchodníkov a ich združení (gíld a cechov); 6) sídlo panstva

a rezidencie jeho majiteľov alebo predstaviteľov, prípadne sídlo celkovej územnej organizácie (župy), jej súdov a predstaviteľov; 7) sídlo rozličných (štátnych, korunných) úradov hospodárskeho charakteru; 8) sídlo cirkevnej správnej organizácie počínajúc právom slobodnej voľby farára, prípadne sídlom dekana až po prímasa; 9) počet cirkevných inštitúcií, teda kolegiálnych kapitúl, kláštorov, špitálov a kláštorov žobravých reholí, s osobitným hodnotením tých, ktorým domáce krajinské právo zverilo vykonávanie funkcie hodnoverného miesta; 10) výskyt školy, jej kvalita, počet poslucháčov na univerzitách. Pri všetkých desiatich kategóriách (skupinách kritérií) by sa mali bodové hodnotenia (prinajmenej čiastočne) modifikovať podľa spomínaných chronologických období.

Pri úsilí o vypracovanie historickej kategorizácie miest možno náplň tu načrtnutých skupín kritérií rozhojniť a „spodrobniť“ vrátane pridelenia bodovej hodnoty, prirodzene vždy v rámci vymedzených chronologických okruhov, čo treba vykonať celkom konkrétne pre jednotlivé lokality a mali by sa tomu venovať najmä archivári.*

Richard Marsina

* Podrobnejšie o tejto problematike por. MARSINA, R.: O kategorizácii stredovekých miest.

BIBLIOGRAFICKÝ PREHĽAD ZAHRANIČNÝCH ARCHÍVNYCH PERIODÍK

ARHIVSKI VJESNIK 44/2001, 45/2002, Zagreb.

Roč. 44/2001. Časopis od tohto ročníka mení svoj vzhľad, obálka miesto prevládajúcej žltej farby je teraz čierna s bielym písmom a „zlatým“ ročníkom. Zmenila sa aj redakčná rada, no vnútorná štruktúra časopisu sa nezmenila.

Tento zväzok v časti Štúdie a články obsahuje 15 referátov, ktoré odznali na prvom kongrese chorvátskych archívárov. Témou kongresu bolo: „Archívy v novom tisícročí – stav a perspektívy archívnictva“. Kolano vić, J.: *Arhivska služba Republike Hrvatske-stanje i izgledi razvoja* (11–32). Je úvodným referátom kongresu. Zaznamenáva základné problémy chorvátskeho archívnictva v týchto oblastiach: archívy, ochrancovia kultúrneho bohatstva; predpoklady rozvoja chorvátskeho archívnictva – súčasný stav, problémy a výhľady; základné predpoklady rozvoja archívnictva; sieť archívov a stratégia rozvoja; archívna legislatíva; archívy a verejná správa; archívy a informatizácia; archívy a demokratizácia spoločnosti. Pre všeobecnú informáciu vyberáme údaj a súčasnej sieti archívov v Chorvátsku. Okrem ústredného Štátneho archívu (HDA) ju tvorí 13 štátnych archívov (Bjelovar, Dubrovnik, Karlovac, Osijek, Pazin, Rijeka, Sisak, Slavonski Brod, Split, Varaždin, Zadar, Zagreb a od r. 1999 Gospić), archívy univerzít, hospodárske archívy, archívy politických strán, archívy vedeckých inštitúcií a archívy médií. Lučić, M.: *Obrazovanje arhivista a spisovoditelja za novo okruženje: praksa u svijetu i izgledi u Hrvatskoj* (33–42). Autorka informuje o systéme vzdelávania archívárov v niektorých európskych, ale i zámorských krajinách a porovnáva ho s domácou situáciou. Tadin, O.: *Specijalizirani arhivi* (43–51). Nekontrolovateľný nárast informácií si vynucuje špecializáciu aj v archívnictve. Nárast dokumentácie komplikuje výber „správnych“ informácií dôležitých pre budúcnosť. Nestačí len profesionalizácia archívnictva, narastá potreba špecializácie. Najvýraznejšie to vidno v oblasti hospodárstva, zdravotníctva, vedy a vzdelávania, vo verejných médiách. Špecializované archívy musia byť súčasťou jednotnej archívnej siete. Pavliček, V.: *Prostor, kao prioritetno razvojno pitanje hrvatske arhivske službe* (53–60). Chorvátske štátne archívnictvo je financované zo štátneho rozpočtu prostredníctvom ministerstva kultúry. Priestorová situácia nie je dobrá: chýba minimálne 3 600 m² skladovej plochy, 13 štátnych archívov má sklady v 46 lokalitách, mnohé nevyhovujú nárokom statiky, iné majú nadmernú vlhkosť. Autorka popisuje legislatívne pomery v tejto oblasti v okolitých krajinách (Slovinsku, Česku, Maďarsku, Rakúsku, Nemecku, Slovensku a v Taliansku). Mušnjak, T.: *Arhivi između digitalnih zapisa i ubrzanog propadanja zapisa na kiselom papiru* (61–70). Autorka uvádza prehľad súčasných svetových konzervačných metód na záchranu dokumentov vyhotovených na kyslom papieri, informuje o situácii v Chorvátsku. Konštatuje, že sa problematike nevenuje dostatočná pozornosť. Štambuk-Skalić, M.: *Uloga pismohrane u upravljanju zapisima* (71–76). Podľa autorky musí každý pôvodca

pisomností zabezpečiť rozpracovanie chodu spisovej služby v dvoch navzájom prepojených oblastiach. Definuje ich ako politiku spisovej služby a program spisovej služby. Pod politikou chápe sústavu normatívnych aktov, smerníc a pravidiel. Pod programom rozumie vnútorný chod spisovej služby v organizačných a štruktúrálnych zložkách pôvodcu. Čepulić, T.: *Medunarodni standard ISO 15489 „Information and documentation – Records management“* (77–84). Medzinárodná organizácia pre štandardizáciu (ISO) vyhlásila v r. 2001 normu o správe písomností (má dve časti). Autor ho preložil do chorvátčiny a konštatuje, že štandard spresňuje niektoré základné postupy v chorvátskej praxi a vyzdvihuje možnosť jeho uplatnenia aj na elektronické dokumenty. Zgorelec, S.: *Klasifikacijski sustavi – suvremeni problemi i tendencije* (85–92). Je to pokus o nové definovanie metodológie správy a klasifikácie záznamov. Hedbeli, Ž.: *Privatno arhivsko gradivo* (93–101). Súkromné právnické aj fyzické osoby si len zriedkavo uvedomujú, že produkujú písomnosti dôležité pre kultúru, históriu a niektoré vedecké disciplíny. Nemajú vedomosti o archívnom zákone a iných predpisoch. Archívy, ktoré si radi hovoria, že sú pamäťou spoločnosti, štátu či národa, mali by sa viac zaujímať aj o súkromné materiály, ktoré sú súčasťou tejto pamäti. Ivanović, J.: *Sheme metapodataka u upravljaju dokumentima* (103–121). Recordkeeping metadata má bezprostrednú väzbu na elektronické dokumenty, na ich využívanie, vierohodnosť, autenticitu, ale aj na jednoznačnú interpretáciu v kontexte a úplnosti. Zabezpečuje elektronickým dokumentom tie náležitosti, ktoré sú u klasických dokumentov samozrejmosťou. Guercio, M.: *Stvaranje, upravljaje i čuvanje digitalnih zapisa. Uvod za nacionalne i medunarodne smjernice* (123–132). Autorka sa zaoberá medzinárodnými iniciatívami v oblasti zmien v tvorbe záznamov vyvolaných digitálnou revolúciou v informačnej spoločnosti (Standard ISO 15489, Iniciatíva Svetovej banky a p.). Zwicker, J.: *Pravna pitanja vezana uz autentičnost zapisa u elektroničkom okruženju* (133–143). Pri Medzinárodnej rade archívov pracuje Odbor pre archívne právne otázky, ktorý vo svojich oddeleniach rieši otázky sprístupňovania, autorských práv, preberania archívneho materiálu pri politických zmenách, zaoberá sa revidovaním všeobecných smerníc vo väzbe na archívne zákony aj problémom autenticity elektronických záznamov. Autor, ako člen oddelenia Autenticita a právne otázky informuje o súčasnom stave teoretického rozpracovania pojmu „autentický elektronický dokument“. Baričević, Z.: *Prikaz sustava hibridne reprografije – stanje i mogućnosti* (145–151). Autor sa pokúša zodpovedať otázky: ktorá technológia mikrofilmovania archíválií je ekonomicky najvýhodnejšia, ktorá najlepšie zabezpečuje trvácnosť, a ktorá umožní používať kópiu čo najdlhší čas. Kukuljica, M.: *Radikalne promjene u zaštiti i pohrani filmskoga gradiva* (153–174). Na životnosť filmov vplyvajú nie len klimatické podmienky pri ich skladovaní. Dôležité je poznať aj druh, chemickú skladbu filmového pásu. V kombinácii zohľadňovania materiálu pásky s vhodnou klimatickou možno predĺžiť životnosť filmového dokumentu až do 350 rokov. Černelč-Marjanović, V., Čukman, I., Vedrina, D.: *Integracija elektroničkih dokumenata u spisovodstvo Državnog zavoda za intelektualno vlasništvo*, (175–181). Informácia o počítačovom chode spisovej služby v Štátnom patentovom úrade. Mušnjak, T.: *Uloga zgrade u preventivnoj zaštiti pisane baštine*

(183–193). Základom preventívnej ochrany písomných materiálov je účelová budova. V nej možno účelovo zorganizovať vnútorné priestory, účelne zariadiť sklady, vytvoriť vhodnú mikroklimu. Autorka uvádza optimálne údaje. Razum, S.: *Kako urediti župni arhiv* (195–208). Na základe vlastných skúseností z preberania farských archívov v záhrebskom arcibiskupstve autor hovorí o obsahu farských archívov a odporúča správcom farností jednotlivé kroky pri usporiadaní archívu ich fary. Bučin, R.: *Prilog poznavanja institucija – zakonski okvir rada velikih župa NDH* (209–225). Článok sa venuje časti dejín štátnej správy Chorvátska v r. 1941–44, keď územie Chorvátska bolo rozdelené na 25 tzv. „veľkých žúp“ (veľžúp).

V časti *Izješća (správy)* (227–290) sú informácie o 6. kolokviu stredoeurópskych archívnych spolkov v Norimbergu, správa o evidovaní prameňov pre chorvátske dejiny v ruských archívoch, informácia o medzinárodnej archívnej stáži v Paríži v r. 2001, o výročnom zhromaždení Maďarskej archívnej spoločnosti, o 6. európskej konferencii o archívoch vo Florencii, o letnej univerzite v Maastrichte, o letnom seminári Stredoeurópskej univerzity v Budapešti, o 72. porade nemeckých archívárov, o európskej konferencii o výchove archívárov v Marburgu, o 35. konferencii Okrúhleho stola v Reykjavíku, o 1. kongrese chorvátskych archívárov v Záhrebe, o stretnutí archívnej pracovnej skupiny v Nemecku (Albánsko, Bulharsko, Chorvátsko, Rumunsko, Rusko), o 20. medzinárodnej konferencii o archivovaní a reštaurovaní audiozáznamov, o 5. odbornom seminári Archívy, knižnice, múzea v Rovinji a o možnostiach spolupráce v prostredí informačnej infraštruktúry.

V časti *Prikazi i recenzije (Posudky a recenzie)* (291–370) je z nášho pohľadu zaujímavá recenzia Príručky pre bádanie vo Vatikánskych archívoch (293–306), Príručky pre prácu s archívnym materiálom verejno-správnych a súdnych orgánov (317–324). Dobrú informáciu poskytujú anotácie zahraničných archívnych periodík.

Roč. 45/2002. Ťažiskové štúdie sú vlastne referáty, ktoré odzneli na 38. porade Chorvátskej archívnej spoločnosti a ich témou je norma ISO 15489, spisová služba.

Rubčić, D.: *Stanje i prioriteti rada arhivske vanjske službe u Hrvatskoj* (11–17). Autor používa žargónové označenie „vonkajšia služba“ pre oblasť u nás označovanú ako „predarchívna starostlivosť“. Ide mu o súčasný stav a perspektívy vzťahu medzi pôvodcami spisov, pracovníkmi v spisovej službe (records manager) a archívarmi. V súčasnosti v oblasti predarchívnej starostlivosti pracuje v Chorvátsku 31 archívnych pracovníkov, z nich je 22 absolventov magisterského, dvaja bakalárskeho štúdia a 7 je so stredoškolským vzdelaním. Na základe podrobného dotazníka autor sumarizuje ich pracovnú náplň a v nej dosiahnuté výsledky. V závere štúdie zo získaných informácií naznačuje priority a perspektívy predarchívnej starostlivosti: personálne posilnenie, cieľená odborná príprava, zvýšenie vplyvu archívárov na prácu úradníkov, zlepšenie spolupráce archívárov s pracovníkmi spisovní, štandardizácia prác a kategorizácia dokumentov, vyriešiť problémy s dokumentáciou neúradnej proveniencie. Ivanović, S.: *Problemi izrade funkcionalnih klasifikacijskih sustava* (19–28). Klasifi-

kačná schéma hodnotenia písomností v období informatizácie sa využíva pri hodnotení, vyradovaní, kontrole prístupu i pri súpise dokumentov. Nestačí teda len jej spracovanie v rovine obsahu písomnosti, treba v nej zachytiť aj úradný postup pri vzniku a vybavovaní spisu. Mení to metodológiu jej spracovania. Účelom je umožniť rýchlu orientáciu po obsahovej stránke, ale aj neporušiť právny základ z ktorého vyplýva zachovanie autenticity, integrity i úplnosti písomnosti. Dujmović, R., Čuljat, K.: *Projekt uredsko poslovanje – prijem i obrada akata u GOZAOP-u u Zagrebu* (29–42). Po stručnom popise pracovnej náplne mestského úradu pre automatické spracovanie údajov, autori opisujú jednotlivé funkcie chodu spisovej služby (príjem, spracovanie spisov, prehľad vybavovania, overovania, štatistika a spisovňa). Gotovina, V.: *Arhiv Republike Slovenije i LOTUS NOTES – spis* (43–49). Autorka uvádza skúsenosti Archívu Slovinska pri používaní systému Lotus notes vo verejnej správe na evidenciu dokumentárneho materiálu a informuje o jeho širšom možnom využití. Bučin, R.: *Uprava 1945–1952. godine: Problemi poznavanja ustroja* (51–82). Doteraz nie sú spracované dejiny správy v uvedenom období, čo komplikuje situáciu pri určovaní fondovej príslušnosti dokumentov z tohoto obdobia. Pre chorvátsku situáciu všetky zmeny v štátnej správe mali byť zverejnené v „Národných novinách“, autorka má iné skúsenosti. Štambuk-Skalić, M.: *Prilog poznavanju institucija: Sabor NRH, saziv 1953–1963* (83–102). Organizácia a činnosť Snemu Chorvátskej republiky v dvojkomorovom období vo vzťahu k ústave a zákonným normám. Holjevac Tuković, A.: *Uloga republičkih ministarstava u upravi NRH (1945–1953)* (103–114). Dejiny štátnej správy Chorvátska v období administratívno-centralistického riadenia štátu. Kukuljića, M.: *Identifikacija filmskoga gradiva* (115–133). Veľmi zaujímavá, metodicky prepracovaná štúdia o postupe identifikácie filmových dokumentov vysvetľuje pojmy, určuje základné charakteristiky celuloidového pásu a obrazových i zvukových záznamov na ňom. Bez nich nemožno robiť žiadne, ani preventívne opatrenia na ochranu filmových dokumentov. Kovačec, D.: *Digitalizacija Zbirke fotografija Službe državne sigurnosti RSUP-a SR Hrvatske* (135–146). Chorvátsky národný archív prevzal v r. 1990 od Ministerstva vnútra 50 tisíc fotografií vyhotovených niekdajšou Štátnou bezpečnosťou. Najstaršie sú od konca 2. sv. vojny, keď dokumentovali spoluprácu osôb s nemeckými, talianskymi a inými nepriateľmi. Keďže fotografie aj bez popisu majú veľkú výpovednú hodnotu, rozhodlo sa, že sa zdigitalizujú. Autorka podáva svoje skúsenosti s touto prácou a poukazuje na možnosti využívania takto spracovaného materiálu. Kušanić, N.: *Arhivski fondovi iz oblasti gospodarstva u Državnom arhivu u Sisku* (147–160). Autorka uvádza chorvátsku klasifikáciu archívnych fondov a rozoberá skupinu 6 (hospodárstvo a bankovníctvo). Uvádza popisy fondov tejto skupiny v Štátnom archíve v Sisku. Dovranić, I.: *Popis matičnih knjiga s područja Šibensko-kninske županije* (161–190). Prehľad zachovaných matrik zo 48 katolíckych a 28 pravoslávnych farností z okolia Šibenika a Kninu. Vuković, M.: *Prilog tumačenju Zakona o arhivskom gradivu i arhivima te njegovih provedbenih propisa* (191–197). Archívny zákon (1997) a k nemu vydané vykonávacie predpisy sa niekedy dostávajú do rozporu s archívnu praxou. Autor poukazuje na nedostatky definície archívneho materiálu, na rôzny výklad

nariadení o súkromnom archívnom materiáli a pod. Ponúka riešenia niektorých všeobecnejších problémov. Jurukov, D.: *Suradnja i medusobne obveze imatelja i Državnog arhiva Republike Makedonije na zaštiti dokumentarnog materijala i arhivskog gradiva sukladno pozitivnim zakonskim propisima* (199–206). Autor vo väzbe na medzinárodnú normu ISO 15489 poukazuje na situáciu v Macedónsku, na vzťah medzi archívami a vlastníkmi archívneho a registratúrneho materiálu. Lemić, V.: *Arhivi i internet-nove mogućnosti dostupnosti i korištenja* (207–218). Archivárov čakajú nové úlohy, musia sa prispôbiť požiadavkám informačnej spoločnosti kvalitnými informáciami. Cupek Hamill, M.: *Arhivistika i usmena povijest* (219–226). Autorka vysvetľuje pojem oral history, jej miesto medzi prameňmi, ako aj teoretické a praktické problémy jej kreovania, archivovania a využívania. Galović, T.: *Biobibliografski o dr. Josipu Nagyu (1884–1981)* (227–265). Slavista, archivár a politológ J. Nagy bol v r. 1919–1926 pracovníkom Kráľovského štátneho archívu v Záhrebe, v r. 1926–47 profesorom na Vysokej škole ekonomickej v Záhrebe a v r. 1939–41 aj riaditeľom Kráľovského štátneho archívu v Záhrebe. Autor podáva podrobný profesionálny životopis a bibliografiu prác.

V časti *Izvešća (Správy)* (267–325) je informácia o modernizácii chorvátskej verejnej správy, o Týždni archívov 2002, o treťom fóre DLM o informatizácii, o 8. medzinárodnej konferencii o archívoch strednej a východnej Európy, o výročnej konferencii Maďarskej archívnej spoločnosti, o 4. kongrese poľských archivárov, o 38. porade Chorvátskej spoločnosti archivárov, o porade o medzinárodnej norme ISO 15489, o 36. konferencii okrúhleho stola, o vstupe chorvátskych archivárov do pracovnej skupiny konzorcia Partnerstvo za mier, o 55. výročí archívniectva v Bosne a Hercegovine, o medzinárodnej konferencii o konzervačných metódach a správa o evidovaní historických prameňov k chorvátskym dejinám v Štajerskom krajinskom archíve v Gráci.

V časti *Prikazi i recenzije (Posudky a recenzie)* (327–387) okrem anotácií zahraničných archívnych periodík sú informácie o novej literatúre najmä z oblasti ochrany elektronických dokumentov (340).

Okrem troch nekrológov (389–396) v časti *Dokumenti* (397–440) sú publikované nasledujúce normatívy: Pravidlá pre hodnotenie, preberanie a vyradovanie archívneho materiálu (vzťahujú sa na pôvodcov úradného i súkromného materiálu); Nariadenie o evidencii v archívoch (obsahuje aj súpis a skratky označenia jednotlivých štátnych archívov, medzi ktoré patrí aj Archív Chorvátskej akadémie vied a umení); Zásady odovzdávania archívneho materiálu do archívov (majú časť o odovzdávaní materiálov úradnej a časť o materiáloch súkromnej proveniencie); odporúčenia Medzinárodnej rady archívov a UNESCO o význame archívov a spisovej služby v rozvoji globálnej informačnej spoločnosti a v zachovaní jej pamäti pre Svetovú konferenciu o informačnej spoločnosti, ktorá sa konala v Pekingu v r. 2002.

Jozef Klačka

DER ARCHIVAR. Mitteilungsblatt für deutsches Archivwesen. Herausgegeben vom Nordrhein-Westfälischen Hauptstaatsarchiv. 56. Jahrgang, 2003. Heft 3.

Zožit 3: Gabriele Stüber, *Qualitätsparameter archivischer Arbeit – Überlegungen zur Dienstleistung und Ressourcengewinnung* (203–213) cituje v úvode nemecké noviny, že „archívy nie sú mauzóleá dejín, ale ich muničný sklad“. Dobrí archivári vedia nielen usporiadať a reštaurovať spisy a rukopisy. Sú rovnako „strelmajstri, ktorí presne vedia, ako sa s výbušným materiálom narába“. Zaoberá sa kvalitatívnymi parametrami archívnej práce, jej efektívnosťou, najmä so zreteľom na promptné poskytovanie archívnych informácií. – Robert Kretzschmar, *Staatliche Archive als bürgernahe Einrichtungen mit kulturellem Auftrag* (213–220) konštatuje, že prebiehajúca reforma verejnej správy v Nemecku definuje štátne archívy ako kultúrne inštitúcie so špecifickou časťou kultúrneho dedičstva. Popri správnych činnostiach treba zvyšovať objem prác súvisiacich s poskytovaním služieb občanom. – Irmtraud Betz-Wischnath, Wolfgang Kramer a Wolfgang Sannwald, *Kulturarbeit – eine Kernaufgabe für Kreisarchive?* (220–224) sumarizujú rokovanie baden-württemberských archivárov, že archívy majú nezastupiteľné postavenie pri budovaní regionálnej identity, pri organizovaní kultúrno-výchovných podujatí, v regionálnej publicistike najmä so zreteľom na miestne historické výročia. – Raimond Reiter, *Die Verfolgung der Sinti im Nationalsozialismus in Niedersachsen: Zur Aussagekraft von „Wiedergutmachungsakten“* (225–227) sa zamýšľa nad výpovednou hodnotou odškodňovacích spisov súdnych inštitúcií pre príslušníkov rómskej národnosti v Dolnom Sasku, ktorí boli v roku 1943 deportovaní do „cigánskeho tábora“ tvoriaceho súčasť Koncentračného tábora v Osvienčime. – *Archive in Chemnitz* (228–238). Štyria autori predstavujú štyri významné archívne inštitúcie v saskom Chemnitzi, v období NDR v Karl-Marx-Stadte. Najmä so zreteľom na možnosti využívania archívnych fondov sa predstavujú Saský štátny archív, mestský archív, univerzitný archív Technickej univerzity a pobočku archívu pre písomnosti bývalej štátnej polície NDR Stasi. – Wolfgang Hans Stein, *Archivbericht Frankreich 2000–2002: EDV und Archive* (238–243) konštatuje, že vo Francúzsku elektronické spracovanie elektronických záznamov sa začalo pomerne skoro. Od začiatku 80. rokov 20. storočia sa vytvorila databáza administratívno-správnych údajov. V súčasnosti je spracovanie elektronických záznamov v súlade s najnovšími informačnými a komunikačnými technológiami. Autor opisuje projekt archivovania elektronických záznamov. – *Archivtheorie und -praxis* (243–265). – *Auslandsberichterstattung* (265–273). – *Literaturbericht* (274–290). – *Personalnachrichten* (290–292). – *Nachruf* (292–293). – *Kurzinformationen, Verschiedenes* (293–304).

Peter Kartous

ARCHIVEN PREGLED, Glavno upravljenje na archivite pri Ministerskija sâvet, Sofija 2003.

Č. 1, 2: Redakčný článok, *Otčet za dejnostta na archivnata sistema prez 2002 g.* (5–37). Výsledky bulharského archívnictva za rok 2002, tabuľka a grafy. Doplnovanie štátneho archívneho fondu, vedecko-technické spracúvanie archívneho materiálu, mikrofilmovanie a reštaurovanie, prehľad o fondoch, publikačná činnosť, stav financií. – Rumjana Nedjalkova, *XXXVI meždunarodna konferencija na krâglata masa na archivite (CITRA) Marsilija, Francija, 12–17 noemvri 2002 g.* (38–43). Informačný článok o 36. konferencii archívov za okrúhlym stolom v Marseille, Francúzsko, v dňoch 12.–17. novembra 2002. Ústrednou témou rokovania bolo: Ako spoločnosť chápe archívy. Na konferencii sa zúčastnilo 237 predstaviteľov archívov a archívnych správ z celého sveta. – Franjo Biljan, *Ot evropejska kâm vseobšta krâgla masa* (44–46). Od európskeho k všeobecnému okrúhlemu stolu. Snaha o zapojenie všetkých krajín do riešenia problémov archívnictva. – Darija Nalenč, *Privatizacija na instituciite ot obštvestvenija sektor* (44–50). Proces privatizácie a úlohy archívov v Poľsku v tomto smere. I. N. Kiseljov, I. – V. Volkova, O. In. Neždanova, *Sâvremenno sâstojanie i perspektivi za razvitie na sistemata na naučno-spravočnija aparat kâm dokumentiite v dâržavnite archivi* (50–62). Preklad článku z ruského časopisu *Otečestvennye archivy* č. 5, r. 2000, s. 12–24. Súčasný stav a perspektívy rozvoja systému vedeckého pomocného aparátu k dokumentárnemu materiálu v štátnych archívoch. – Tomas Chikersân, *Deset predizvikatelstva pred archivnata profesija (obráštenie na predsedatelja)* (62–71). Autor Hikerson, predseda Združenia amerických archivárov, v článku uverejnenom v časopise *The American Archivist*, vol. 64 (Spring-Summer 2001) upozorňuje na desať základných problémov, ktoré stoja pred archivármi. Bulharský preklad článku. – Saška Želeva, *Avstrijskata nacionalna biblioteka – chranitel na cenco dokumentalno bogatstvo* (72–79). Rakúska národná knižnica opatruje cenné pamiatky k dejinám krajiny. Vznik a dejiny inštitúcie, k najcennejším patrí oddelenie rukopisov a inkunábulí. Nájdu sa však aj dôležité pramene pre dejiny Európy. – *Istorija na institucii* (80–99). *Dokumenti* (100–116). *Ličnosti* (117–131). *Recenzii i otzivi* (150–156). *Novi postâplenija v archivite* (157–167). *Chronika* (168–181).

Č. 3, 4: Stefka Petrova, *Unikalnite dokumenti i nacionalnata archivna statistika* (5–15). Unikátne dokumenty a národná archívna štatistika. Zásady pre určovanie významu a cennosti dokumentov, evidencia, skúsenosti v Bulharsku. – Kinče Paruševa – Marijana Piskova, *Dâržavnijat fotoarchiv – meždú minaloto i bâdešteto* (16–31). Problémy so štátnym fotoarchívom v Bulharsku v súvislosti s privatizáciou. – Mari An Šaben, *Sravnitelen analiz na upotrebatâ na ponjatieto „archivi“ vâv frenskite medii* (32–34). Analýza používania pojmu archívy vo francúzskych médiách. – Margaret Târnar, *Privlekatelna li e ošte profesijata ni?* (34–37). Autorka hodnotí záujem o profesiu archivára vo svete. *Istorija na instituciite* (41–54). *Ličnosti* (55–58). *Dokumenti* (59–77). *Pre-*

gledi (78–114). Spomeni (115–130). Recenzii i otzivi (131–139). Novi postâple-nija v archivite (140–145). Chronika (146–167).

Slavko Churý

ARCHIVNÍ ČASOPIS. Vydáva odbor archívnej správy MV ČR. Praha 2003, roč. 53, č. 1–4.

Číslo 1. Úvodný príspevok *Jednotný archívny fond v roku 2002. Nové poznatky o štruktúre JAF po generálnej inventúre v roku 2001* autorov Jozefa Horu a Michala Wannerera sumarizuje výsledky generálnej inventúry Jednotného archívneho fondu ČR, ktorá prebehla vo väčšine českých archívov. Keďže nebola koncipovaná len ako štatistický prehľad evidenčných jednotiek, lež ako komplexná revízia a doplnenie základnej evidencie JAF, autori prinášajú v príspevku najvýznamnejšie, zaujímavé aj inšpiratívne štatistické výstupy. Jiří Úlovec zostavil chronologicky zoradený *Prehľad predpisov upravujúcich oblasť archívnictva*. Je rozdelený do dvoch častí – prvá obsahuje základné právne normy upravujúce oblasť archívnictva, druhá smernice, inštrukcie, pokyny a metodické návody vydané archívnu správou na zabezpečenie metodického riadenia oblasti archívnictva. Samostatnú pasáž druhej časti tvoria smernice, inštrukcie, pokyny a metodické návody, ktorých rok vydania sa nepodarilo zistiť. Prehľad bol vypracovaný v súvislosti s prípravou nového zákona o archívnictve a spisovej službe.

Rubrika Správy obsahuje informácie o zasadnutiach Vedeckej archívnej rady v roku 2002, tiež o 21. zasadnutí Archívu hl. mesta Prahy venované Pražskej mestskej elite stredoveku a raného novoveku. Michal Ďurovič tu publikuje *Zásady vystavovania archívnych dokumentov v Štátnom ústrednom archíve v Prahe*. Z rubriky Literatúra spomenieme *Štúdie o rukopisoch*, 34, 2001. Praha, Archív Akadémie vied ČR – Komisia pre súpis a štúdium rukopisov. 328 s. (rec. K. Beránek), publikáciu *Edition deutschsprachiger Quellen aus dem Ostseeraum (14.–16. Jahrhundert)* (rec. I. Ebelová) venovanej edíciám prameňov a celému okruhu otázok s nimi spojených a tiež recenziu *Informatívnych sprievodcov štátnych archívov Slovenskej republiky I.–II./1.–2.* Zost. Mária Stieberová (I), Milan Mišovič (II/1–II/2). Bratislava, Ministerstvo vnútra SR 2000–2001, 212, 357. 347 s. a *Informatívneho sprievodcu osobitných archívov Slovenskej republiky*. Zost. Júlia Ragačová. Bratislava, Ministerstvo vnútra SR 2001, 136 s. (rec. Jana Pražáková).

Číslo 2. *Emulácia alebo migrácia, alebo Ako dlhodobo uložiť dokumenty v digitálnej podobe* je článok Oskara Maceka a Michala Wannerera, kde autori publikujú poznatky vychádzajúce zo záverov grantovej úlohy MV RN „Príprava podkladov pre vznik štátneho pracoviska pre dlhodobé uchovávanie a sprí-

stupňovanie dokumentov v digitálnej podobe s celoštátnou pôsobnosťou“, na plnení ktorej sa podieľali. Dokumenty s trvalou hodnotou v klasickej podobe dnes dopĺňa široká škála dokumentov primárne vzniknutých v digitálnej podobe. Veľké množstvo týchto dokumentov nie je účelné z ekonomických a praktických dôvodov previesť na klasický nosič a preto sa uchovávajú v pôvodnej digitálnej podobe. Príspevok zoznamuje archívnu verejnosť s dosiaľ známymi metódami dlhodobého ukladania digitálnych záznamov, ich výhodami i nevýhodami. Eva Drašarová, riaditeľka Štátneho ústredného archívu v Prahe vo svojom príspevku *Prevádzkovo-technická budova Archívneho areálu Chodovec. Skúsenosti z prevádzky nového objektu* oboznamuje s kladmi aj nedostatkami nového objektu po prvom roku jeho užívania Štátnym ústredným a Štátnym oblastným archívom v Prahe. Článok Petra Kartouša *Nový zákon o archívoch a registratúrach v Slovenskej republike* prináša českým kolegom informácie o novej legislatívnej úprave slovenského archívnictva. V rubrike Správy je aj pre slovenských archivárov zaujímavá hneď prvá – Štátny archív Zakarpatskej oblasti Ukrajiny od Pavla Konderu a Martina Martinovského, informujúca o archívnych dokumentoch tohto archívu z čias, keď Podkarpatská Rus bola súčasťou Československej republiky. Z ďalších uvedieme aspoň: Generálny archív bosých karmelitánov v Ríme (Petr Maťa) a Archív Školského spolku Komenský vo Viedni (Alexandra Blodigová – Jan Kahuda), ktorý patrí k najstarším a najvýznamnejším českým krajanským spolkom v Rakúsku. Zdeněk Šimeček v nekrológu PhDr. Jirího Pražáka (16. 12. 1926–25. 11. 2002) približuje život a vedecké dielo aj slovenským archivárom a historikom známeho a blízkeho medievalistu, ktorý sa významne podieľal na rozvoji diplomatiky, paleografie a kodikológie, ako aj archívnej teórie a uplatnil sa tiež ako editor.

V rubrike Literatúra zaujme najmä recenzia Ivana Hlaváčka Z nových edícií písomností stredovekých rímskych cisárov, Fridricha I. Barbarossu (1152–1190), Fridricha II. (1212–1250) a Fridricha III. (1440–1493), ktorí sa významne zapísali aj do českých dejín.

Číslo 3. Úvodný príspevok tohto čísla z pera Roberta R. Novotného *Archívne dokumenty a múzeá* analyzuje, ako múzeá v Českej republike nakladajú s archívными dokumentmi. Vychádzal z dotazníkového prieskumu v Libereckom kraji, v ktorom sa zameril na dva základné okruhy otázok – aké druhy archívnych dokumentov sa v múzeách nachádzajú a ako je o ne postarané. Závery prieskumu nie sú pre múzeá veľmi lichotivé. Autor chce preto vyvolať týmto príspevkom predovšetkým diskusiu, keďže archívne dokumenty v múzeách sú významnou súčasťou archívneho bohatstva. V ďalšom príspevku *Výučba archívnictva na Katedre pomocných vied historických a archívnictva FFUK v Prahe* Ivana Ebelová venuje pozornosť posledným zmenám, ktoré od školského roka 2002/2003 umožnili realizovať výučbu jednodborového aj dvojodborového štúdia PVH a archívnictva (v externom aj kombinovanom štúdiu) vo všetkých študijných programoch (bakalársky, magisterský, nadväzujúci magisterský a doktorský). Dominik Budský, Martina Maříková a Michaela Munková, poslucháči 4. ročníka PVH a archívnictva FFKU pripravili príspevok *Internetové*

prezentácie archívov ČR – pokus o ich hodnotenie. Hana Barvíková a Ludmila Sulitková z Archívu Akadémie vied ČR sa v príspevku *O stavovskej solidarite* vracajú k augustovým povodňam roku 2002, ktoré zasiahli aj ich archív, no najmä k všestrannej pomoci a solidarite poskytnutej kolegami z iných archívnych inštitúcií. Posledným v rubrike Články je príspevok Anny Kubíkovej *Pečate českých vydavatel'ov na listinách v kláštorom archíve v Schlägli*. Z ďalšej rubriky uvedieme správy V. Červeného a B. Kaňáka Ústredný archív a múzeum Cirkvi československej husitskej, J. Roháčka Epigrafická dokumentácia oddelenia dokumentačných a zbierkových fondov ÚDU AV ČR a tiež V. Bartůška Seminár a výstava k 25. výročiu príchodu piaristov do Prahy. V Literatúre nás zaujal Album neskoro stredovekého písma. Severné Čechy. Zväzok II., III. od Hany Pátkovej (rec. Ivana Abelová).

Číslo 4: Podstatná časť tohto čísla Archívneho časopisu je venovaná príspevku Alexandry Blodigovej zo Štátneho ústredného archívu v Prahe *Fondy a zbierky bývalého Archívu Ústavu marxizmu-leninizmu ÚV KSČ*. Autorku, ako píše v úvode, k jeho vypracovaniu viedol veľký nárast záujmu bádateľov o štúdium jeho fondov. V prvej časti sa venuje vzniku a činnosti jeho predchodcov – Ústavu dejín KSČ a budovaniu jeho archívu (1950–1968), Ústavu dejín socializmu (v rokoch 1968–70) a napokon ÚML ÚV KSČ a fondom a zbierkam jeho archívu. Na základe ústavného zákona č. 496 Zb. zo 16. 11. 1990 o navrátení majetku Komunistickej strany Československa ľudu Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky boli archív ÚV KSČ a archív ÚML ÚV KSČ odovzdané Štátnemu ústrednému archívu v Prahe. Ešte pred zverejnením tejto zákonnej normy prevzal časť fondov a zbierok vzťahujúcich sa k problematike prvého a druhého odboja nacistickej perzekúcie do svojej starostlivosti Vojenský historický archív spolu s fondom Ústavu T. G. Masaryka. Tento fond spolu s fondom E. Beneša prevzal v júli 1990 Ústav T. G. Masaryka ako depozit. Tieto fondy boli rozdelené na 14 archívnych fondov a zahrnuté do evidencie JAF ČSR. Z časti fondov archívu ÚML ÚV KSČ a archívu ÚV KSČ, ktoré boli zverené Štátnemu ústrednému archívu, bol vytvorený zložitý fond Komunistická strana Československa – ústredné orgány. Ostatné fondy a zbierky boli evidované samostatne.

Druhú časť príspevku tvorí *Prehľad rozdelenia fondov a zbierok bývalého Archívu Ústavu marxizmu-leninizmu ÚV KSČ* (č. fondu Archívu ÚML, názov fondu, časový rozsah fondu, súčasné uloženie fondu). Bořivoj Jindra *Archívne budovy budúcnosti* sa vo svojom príspevku zaoberá novými požiadavkami na výstavbu archívov. Ako samostatný zošit je k tomuto ročníku AČ vytlačená zvláštna príloha *Stratégia digitálneho archivovania*. Ide o český preklad materiálov Dátového archívu Spojeného kráľovstva v Colchestri a britského Národného archívu, ktoré vybrali a preložili O. Macek a M. Wanner.

Júlia Hautová

IZVESTIJA NA DÂRŽAVNITE ARCHIVI, Glavno upravlenie na archivite pri Ministerskija sâvet, Sofija, bez vročenia.

Č. 83: Jordan Želeev, *Knjaz Stefan Bogoridi. Kariera, nacionalna identičnost, patriotizâm* (3–40). Život a dielo Stefana Bogoridiho (vlastným menom Stojko Cankov Stojkov). Narodil sa v meste Kotel v Bulharsku roku 1775, zomrel 1. augusta 1859. Bol prvorodeným vnukom Sofronija Vračanského, vysokého bulharského pravoslávneho hodnostára. Bogoridi bol dlhé roky v službách osmanskej vlády, pôsobil vo verejnej správe v Moldavsku, bol gubernátorom s titulom kniežaťa na ostrove Samos v období vlády sultána Mohameda II., nikdy však nezabudol na svoj bulharský pôvod. – Veliko Lečev, *Razgromât na rumânskija desant pri selo Rjachovo prez oktovri 1916 g. (učastieto na bâlgarskata, germanskata i avstro-ungarskata voenni flotilii)* (41–61). Porážka rumunského výsadbku pri dedine Rjachovo v októbri 1916. Akcia spojených námorných síl Bulharska, Nemecka a Rakúsko-Uhorska. Autor využil materiály bulharskej proveniencie uložené v Ústrednom vojenskom archíve v meste Veliko Tárnovo, ale aj domácu a zahraničnú literatúru. Rozhodujúcu úlohu v bitke zohrala rakúsko-uhorská riečna flotila. – *Dokumenti* (62–150). V tejto rubrike sú publikované tri materiálové štúdie. Andrej Vlachov píše o pohľade francúzskych odborníkov na stav bulharskej ekonomiky v 60. rokoch 20. storočia. Iva Burulkova sa zaoberá dejinami Bulharskej ligy na ochranu práv človeka a občana. Vera Boneva sa prihovára za pravdivé hodnotenie osobnosti Dobri Vojnikova, ktorý pracoval v bulharskom národnom obrodení. – *Dnevnic i spomeni* (151–246). – *Otzivi i recenzii* (247–261).

Č. 84: Jordan Želeev, *Knjaz Stefan Bogoridi. Kariera, nacionalna identičnost, patriotizâm II* (3–54). Pokračovanie štúdie z čísla 83. Hodnotenie činnosti kniežaťa Stefana Bogoridiho, vysokého hodnostára Osmanskej ríše. Mal vrelý vzťah k svojmu rodisku, ochraňoval príslušníkov bulharskej inteligencie, staral sa o vzdelanie obyvateľstva a bol mecenášom bulharskej literatúry. – Vladimir Mige v, *Političeskija režim v Bâlgarija prez 60-te godini na XX vek* (55–79). Po druhej svetovej vojne bol v Bulharsku ustanovený sovietsky, stalinistický a totalitný model socializmu. Medzi jeho hlavné znaky patrilo likvidovanie súkromného vlastníctva, hegemonia komunistickej strany v správe krajiny, ústredné plánovanie hospodárstva a preniknutie komunistickej ideológie do všetkých oblastí života. Vyzdvihovala sa téza o neustálom zostrovaní triedneho boja počas výstavby socialistickej spoločnosti. V druhej polovici 60. rokov 20. storočia bol však režim v Bulharsku oveľa liberálnejší ako v bývalom ZSSR. – *Dokumenti* (80–254). Rubrika obsahuje materiálové štúdie. Robert Orloev píše o udalostiach v Bulharsku roku 1956 z pohľadu poľskej diplomacie. Ide o súhrnné správy poľského veľvyslanectva v Sofii ministerstvu zahraničných vecí vo Varšave. – Nikolaj G. Kotev, Avrora G. Koteva oboznamujú čitateľov s doteraz neznámymi dokumentmi o činnosti vyslanectva USA v Sofii v rokoch 1940–1942. Publikujú in extenso 38 dokladov. Cočo Biljarski prináša nový pohľad na zásluhy Grigora Vasileva o bulharskú žurnalistiku. Publikuje 103 dokumentov, prevažne koreš-

pondenciu medzi bulharskými literátmi. Petâr Petrov uverejňuje vzájomnú korešpondenciu medzi Bulharmi a chorvátskymi vedcami Baltazárom Bogišičom a Fraňom Šišičom. – *Dnevnici i spomeni* (255–269). – *Otzivi i recenzii* (270–277).

Č. 85 a 86: Milen Michov, *Posledici ot Ilindensko-Preobražensko vâstanie za bâlgarska ekzarchija i bâlgarskoto naselenie v Makedonija i Odrinsko* (7–33). Dôsledky porážky povstania bulharského obyvateľstva proti tureckej nadvláde v Macedónsku a Odrinsku, ktoré boli vtedy v rukách Osmanskej ríše. Porážka povstania roku 1903 sa prejavila v rozličných aspektoch vývoja národnostnej otázky a ovplyvnila vývoj na Balkáne v nasledujúcich rokoch. Povstanie silno zasiahlo administráciu pravoslávneho biskupstva. Podľa názoru tureckých úradov bulharské duchovenstvo bolo pravou príčinou rozmachu revolučného hnutia. Nepriateľstvo medzi Osmanskou ríšou a Bulharským kniežatstvom vyvrcholilo takmer vojnou. Autor využil archívne materiály z Ústredného štátneho archívu v Sofii. – Ruža Simionova, *Vizualni materiali za nacionalno-osvoboditelnoto dvizhenie (1878–1903), sâchranjavašti v sbirka „Portreti i snimki“ pri Narodnata biblioteka „Sv. Sv. Kiril i Metodij“* (34–60). Ilustračný materiál spätý s dejinami národnooslobodzovacieho hnutia Bulharov po roku 1878. Je uložený v zbierke Portréty a fotografie, ktorú opatruje Národná knižnica sv. Cyrila a Metoda v Sofii. Reprodukcie najcennejších fotografií. – *Dokumenti* (61–216). Cočo Biljarski publikuje 171 dokumentov o činnosti Christo Mateva a Vnútornej macedónskej revolučnej organizácie od povstania roku 1903 do Balkánskej vojny roku 1912. P. Petrov píše o islamizácii bulharského obyvateľstva v období povstania roku 1903. Uverejňuje 31 dokumentov. – *Dnevnici i spomeni* (217–275). – *Pregledi na archivni fondove i dokumenti* (276–385). – *Otzivi i recenzii* (386–397).

Slavko Churý

LA GAZETTE DES ARCHIVES. Revue de l'Association des Archivistes Français. Paris 2002, no 193.

Zvláštne číslo časopisu obsahuje články a diskusné príspevky dvoch študijných dní na tému Archívy a študentské pamäti, ktorú organizovala GERME – Groupe d'Études et de Recherche sur les Mouvement Étudiants (Skupina štúdií a výskumu o študentských hnutiach) dňa 23. februára 2000 v Nanterre a 6. júna 2001 v Paríži. Číslo sa skladá z úvodu a zo šiestich častí: 1. Avant-propos et présentation; 2. Archives étudiantes nationales; 3. Archives étudiantes locales et personnelles; 4. Archives des institutions universitaires; 5. Débat général; 6. Annexes.

Martine de Boisdeffre *Préface de la directrice des Archives de France* (7). V úvode riaditeľka Archívov Francúzska ďakuje organizátorovi podujatia, skupine GERME, a poukazuje na skutočnosť, že študijné dni ukázali bohatstvo archívov študentských hnutí pre históriu študentských hnutí a vysokého školstva vo Francúzsku, ale aj problémy spojené s ich uschovávaním a spracúvaním.

Časť Avant-propos et présentation obsahuje štyri úvodné príspevky organizátorov podujatia. Elisabeth Verry: *Avant-propos de la présidente de l'Association des Archivistes Français* (11–12). Prezidentka Spoločnosti francúzskych archivárov v predhovore oboznamuje s činnosťou skupiny GERME, ktorá vznikla v roku 1995. Jej cieľom bolo zhromažďovať dokumenty o študentských hnutiach, ale, pre úplnosť histórie, aj iné materiály, ako ústne a písomné svedectvá, osobné archívy, korešpondenciu, pamäti a iné dokumenty. Veľká pozornosť sa venuje výskumu a na prezentáciu jeho výsledkov sa konajú každoročne sympózia a semináre. Skupina vydáva aj „Cahiers de GERME“. Bohatá je aj spolupráca s inými administratívnymi a univerzitnými inštitúciami. – Geneviève Dreyfus-Armand: *Avant-propos de la directrice de La Bibliothèque de documentation internationale contemporaine* (13–14). Riaditeľka Knižnice súčasnej medzinárodnej dokumentácie vyzdvihuje spoluprácu viacerých subjektov, výsledkom ktorej je predložené číslo časopisu. Zdôrazňuje najmä spoluprácu knižnice so skupinou GERME, ktorá existuje od konca 80. rokov. Uvádza tiež plány knižnice do budúcnosti. – Robi Morder: *Avant-propos du président du Groupe d'Études et de Recherche sur les Mouvements Étudiants* (15). V stručnom úvodnom slove prezident GERME vyzdvihuje význam tejto skupiny pre zachovávanie archívov a pre štúdium študentských hnutí. – Jean-Philippe Legois: *Archives et mémoires étudiantes: enjeux d'un état des lieux, état des lieux des enjeux* (17–25). Nosný príspevok uvádzajúci do problematiky pertraktovanej na študijných dňoch. Objasňuje dôvody, ktoré viedli k zaoberaniu sa touto problematikou. Je to najmä informovanie o situácii v archívoch študentských hnutí, o študentskom živote, vysokom školstve a o problémoch, ktoré je potrebné riešiť pre zlepšenie situácie.

Druhá časť Archives étudiantes nationales obsahuje šesť príspevkov zaoberajúcich sa národnými študentskými archívami. Robi Morder: *Le fonds de l'UNEF conservé à la BDIC* (33–35). Venuje pozornosť archívu UNEF – Union Nationale des Étudiants de France (Národná únia študentov Francúzska), ktorého časť je uložená v Národnom archíve a časť v BDIC. Písomnosti sú dobrým odrazom histórie študentských archívov, poznačených sťahovaniami, delením a rôznymi procesmi a stupňami organizácie. Oboznamuje s časťou uloženou v BDIC, jej históriou a súčasným stavom. – Philippe Mezzasana: *Les fonds étudiants recueillis à la BDIC pour la période post-68* (36–38). Informuje o písomnostiach UNEF, ktorá sa v roku 1971 rozdelila na dve časti: UNEF-US (Unité Syndicale – Odborová jednotka) a UNEF-ID (Indépendante et Démocratique – Nezávislá a demokratická). Uvádza obsah písomností, ich stav, ťažkosti pri spracúvaní a hľadanie spôsobov ich spracovania. – Annie Kunhmunch: *Les fonds d'archives des syndicats étudiants conservé par la CFDT* (39–41). Opisuje tri študentské organizácie: MARC (Mouvement d'Action et de Re-

cherche Critique – Hnutie akcie a kritického výskumu), MAS (Mouvement d'Action Syndicale – Hnutie odborovej akcie) a PSA (Pour un Syndicalisme Autogestionnaire – Za samosprávne odborové hnutie), ktoré boli blízke odborovej organizácii CFDF (Confédération française démocratique du Travail – Francúzska demokratická konfederácia práce). Autorka stručne charakterizuje tieto tri hnutia a ich písomnosti a opisuje ich vzťah k CFDF a jeho archívu. – Jean-Quentin Poindron: *Le fonds de l'UGE (Union des Grandes Écoles): collecte et exploitation historique* (42–44). Informuje o archíve UGE (Únia vysokých škôl), ktorá vznikla v roku 1947 a zanikla v roku 1987. Sústredovala väčšinu parížskych technických vysokých škôl. Popisuje históriu vzniku archívu, jeho obsah, spôsob usporadúvania a poukazuje na možnosti jeho využívania. – Françoise Bosman: *Présentation du fonds de l'UNEF déposé aux Archives nationales (46 AS), aperçus sur les fonds étudiants en Val-de-Marne et sur le partenariat du PAJEP* (45–51). Predstavuje tri fondy: fond UNEF uchovávaný v Národnom archíve, niektoré študentské fondy, najmä fond Univerzity Paríž XII, ktoré sa nachádzajú v departementálnom archíve Val-de-Marne a archív PAJEP (Pôle de conservation des archives des associations de jeunesse et d'éducation populaire-Pól – uchovávanie archívov asociácií mládeže a ľudovej výchovy). Podáva charakteristiku týchto fondov a spôsob ich spracúvania. – *Débats* (52–65). Diskusia k príspevkom predneseným v tejto časti. Odznelo 35 diskusných príspevkov.

Druhá časť „Archives étudiantes locales et personnelles“ sa zapodieva študentskými miestnymi a osobnými archívami. Obsahuje päť príspevkov. Joël Delaine: *Les archives de l'Association Générale des Étudiants de Grenoble (AGEG)* (73–76). Oboznamuje s archívom AGEG (Všeobecná asociácia študentov Grenoble), ktorý je zriedkavým príkladom francúzskeho študentského archívu uloženého v municipálnom archíve. Preto skúsenosti s jeho uschovávaním a spracúvaním si zasluhujú pozornosť a môžu byť užitočné aj pre iných spracovateľov. – Vincent Porhel: *L'expérience d'un fonds de militant collecté par un chercheur* (77–79). Článok uvádza skúsenosti bádateľa pri získavaní prameňov pre svoju tému nedávnej histórie. – Philippe Pechoux: *Les fonds d'archives collectés en Bourgogne par l'ADIAMOS: les archives du rêve étudiant* (80–85). Informuje o archívoch viacerých študentských odborových a sociálnych hnutí aj o písomnostiach ich jednotlivých funkcionárov zo západofrancúzskeho regiónu Bourgogne, ktoré sústredila asociácia ADIAMOS (Association pour la Documentation et l'Information sur les Archives des Mouvements Sociaux – Asociácia pre dokumentáciu a informáciu o archívoch sociálnych hnutí). – Karel Yon: *Les fonds Maupeou-Abboud et Alexis Corbière conservés à la BDIC* (86–89). Oboznamuje s dvomi fondmi uschovávanými v BDIC. Prvý fond je pripisovaný funkcionárovi študentských hnutí Nicole de Maupeou-Abboud. Obsahuje dvanásť škatúl z rokov 1961–1972. Autor vyjadruje pochybnosti o pôvode dokumentov fondu. Druhým fondom je fond funkcionára UNEF-ID z rokov 1980–1990 Alexisa Corbièra. – Frédéric Cuigne: *Les archives de l'AFGES: état des lieux et perspectives* (90–95). Podáva charakteristiku archívu asociácie AFGES (Association Fédérative Générale des Etudiants de Strasbourg – Všeobecná fede-

ratívna asociácia študentov Štrasburgu). Oboznamuje s krátkou históriou asociácie, s obsahom a súčasným stavom písomností, usporadúvaním a možnosťami využívania. – *Débats* (96–104). Diskusia k tejto časti obsahuje dvadsaťdva príspevkov.

Časť „Archives des institutions universitaires“ zahrňuje päť článkov o archívoch niekoľkých univerzitných inštitúcií. Odile Gaultier-Voituriez: *Les archives de Sciences Po sur les mouvements étudiants* (111–115). Píše o fonde špecifickej školskej inštitúcie zv. Sciences Po, ktorej časti sú IEP (Institut d'études politique-Inštitút politických štúdií) a FNSP (Fondation nationale des sciences politiques), ktorý zahrňuje obdobie rokov 1872–1968. Oboznamuje s písomnosťami fondu, vykonanými prácami a odpovedá na otázku, v čom môže fond prispieť k osvetleniu problému znalostí študentských hnutí. – Frédéric Douat: *Le fonds de l'Université de Paris X – Nanterre* (116–122). Zapodieva sa fondom univerzity Paríž X – Nanterre. Podáva stručný náčrt histórie univerzity, ktorej počiatky sú z roku 1964. V súčasnosti má univerzita 35 000 študentov a 2 000 vyučujúcich. Oboznamuje so skladbou písomností fondu, ktorý obsahuje 510 bežných metrov a je uložený v departementálnom archíve Haut-de-Seine. – Valerie Poinssotte: *Les archives de l'Université d'Angers* (123–127). Informuje o archíve univerzity v Angers. Podáva najprv pohľad na jej históriu. Jej počiatky siahajú do 14. storočia, zanikla za Veľkej francúzskej revolúcie a obnovená bola v roku 1971. Ťažiskom článku je opis niektorých dôležitejších akcií archívu. – Sabine Delanes – Stéphanie Mechine: *Les sources de l'histoire des mouvements étudiants conservées dans les archives du rectorat et des universités de Paris* (128–139). Upriamujú pozornosť na archívy rektorátu a parížskych univerzít ako na pramene dejín študentských hnutí. Podávajú stručný pohľad na dejiny týchto inštitúcií, informujú o ich písomnostiach, pričom hlbšiu pozornosť venujú niektorým významnejším fondom. – Thérèse Charmasson – Stéphanie Méchine: *La collecte des archives dans le cadre du désamiantage de Jussieu* (140–145). V 50. rokoch vzniklo univerzitné mestečko Jussieu, kde sa mali sústrediť laboratória a časť inštitúcií výskumu a vedeckej výučby dovtedy rozptýlených v Quartier Latin. V 90. rokoch sa zistilo, že pri stavbe bol použitý azbest. Vznikla iniciatíva na jeho odstránenie. Článok podrobne informuje o ťažkostiach pri získaní súhlasu na odstránenie azbestu a odsťahovaní inštitúcií. Oboznamuje s archívami, ktorých sa sťahovanie týkalo. – *Débats* (146–151). V diskusii k tejto časti odznelo 24 diskusných príspevkov. – *Débat général* (153–158). Všeobecná súhrnná diskusia k celej problematike študijných dní. Prednesených bolo 19 diskusných príspevkov.

V poslednej časti „Annexes“ sú uverejnené tri články. Jean-Philippe Legois: *Archives et mémoires étudiantes: enjeu historique et enjeux archivistiques* (161–173). Od roku 1950 skupina GERME venuje pozornosť, vzhľadom na rastúci význam postavenia študentov v spoločnosti, študentským hnutiam ako novej oblasti bádania. Pramene k histórii študentských hnutí sú však veľmi rozptýlené. Článok poukazuje na stav týchto prameňov, pričom ich delí na tri skupiny: 1. archívy študentských hnutí; 2. archívy študentských funkcionárov; 3. neštudentské archívy. Podáva podrobné informácie o stave, význame, usporadúvaní a prístupe

nosti písomností v týchto skupinách. – Delphine Brihat: *Le fonds Barralis* (174–178). Oboznamuje s fondom Barralis, ktorý sa nachádza v knižnici BDIC. Fond dostal pomenovanie po generálnom sekretárovi UNEF – Národnej únii študentov Francúzska z rokov 1968–1970 Rogerovi Barralisovi, ktorý zhromaždil väčšiu časť dokumentov fondu. Článok v úvode oboznamuje detailne so zložitými dejinami UNEF, popisuje písomnosti fondu, ktoré umožňujú lepšie poznať dejiny UNEF, jeho vnútorné fungovanie i početné ťažkosti, s ktorými sa únia stretávala počas svojej existencie. – Matthieu Le Goïc: *Les archives de l'Université de Haute-Alsace* (179–181). Informatívny článok o archíve univerzity departementu Haute-Alsace, ktorá má okolo 8 000 študentov a 1 700 pracovníkov. Vznikla v roku 1977. Je to jedna z prvých univerzít, ktorá má vlastný archív.

František Palko

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK. A Magyar Országos Levéltár folyóirata. Budapest 2002, Hetvenharmadik évfolyam, 1–2. szám.

„Ad honorem Johannis Varga“ – dvojčíslo časopisu venované životnému jubileu (75 rokov) akademika Jánoša Vargu, generálneho riaditeľa Maďarského krajinárskeho archívu v rokoch 1978–1989.

Szabad György, *Kossuth a „honoratiorok“ esélyeiről (1833–1843)* (7–12). Pohľad na vývoj názorov L. Kossutha na postavenie a úlohu honoraciarov vo feudálnej spoločnosti. Príslušníkmi tejto spoločenskej vrstvy v Uhorsku boli osoby nešľachtického pôvodu, ktoré sa živili v slobodnom povolání alebo v zamestnaneckom pomere náročnejšou duševnou prácou. Od 18. storočia mali určité práva ako šľachtici a v niektorých stoliciach aj hlasovacie právo. – Molnár András, *Deák Ferenc követté választása 1833-ban* (13–32). F. Deák ako absolvent právnického štúdia (1823) nastúpil do služieb Zalanskej stolice. Budúci významný predstaviteľ reformnej uhorskej politiky sa osvedčil aj v rámci stolice – od roku 1829 bol vymenovaný za tabulárneho sudcu a v roku 1832 už pôsobil ako zástupca podžupana. Do „veľkej“ politiky vstúpil v roku 1833, keď ho zvolili za delegáta Zalanskej stolice na krajinársky snem namiesto staršieho brata, ktorý sa vzdal v jeho prospech. – Erdmann Gyula, *A Ráday – ügy, 1839* (33–48). Na prelome rokov 1834/1835 nastal obrat v uhorskej politike viedenskej vlády, cisársky dvor sa vrátil k otvorenému absolutizmu. Príkladom toho boli aj koncepcné procesy proti predstaviteľom reformnej uhorskej politiky. Politický proces sa viedol aj proti Gedeonovi Rádaymu, ale napriek tomu ho zvolili za delegáta Peštianskej stolice na krajinársky snem. Obhajcom G. Rádayho v procese bol tak isto reformný politik Ferenc Deák. – Miskolczy Ambrus, *Gyulay Lajos bizonyosságai és kétségei a népek tavaszán* (49–71). Pohľad na národnostnú

politiku v revolučných rokoch 1848/1849 zo zorného uhla sedmohradského liberálneho politika L. Gyulayho na podklade jeho denníkových záznamov. Zaujímavé sú jeho úvahy o pomadžarčovaní Sedmohradska a podobe buržoáznej revolúcie v sedmohradských podmienkach. – D. Tóth Béla, *Az októberi diploma és Kolozs megye újjászervezése 1861-ben* (73–99). Kapitola zo sedmohradských dejín správy po vydaní Októbrového diplomu, na základe ktorého sa obnovila činnosť ústredných úradov štátnej správy, župnej a komunálnej správy. Na príklade Klužskej župy analýza postoja sedmohradských politických predstaviteľov, ktorí sa pri riešení obnovy otvorene prihlásili k zákonom z roku 1848. – Lakos János, *A Magyar Országos Levéltár feladatkörének és szervezeti helyének változásai 1875–1995* (101–129). Vo všeobecnosti sa považujú roky 1874/1875 za počiatok existencie moderného Maďarského krajinského archívu ako národného archívu. Autor analyzuje názory, či krajinský archív vznikol ako nová inštitúcia, alebo nadväzuje a pokračuje v činnosti Archivum regni. Ďalej sleduje jednotlivé úseky vo vývoji a stodvadsaťročnej histórii archívu, venuje pozornosť jeho úlohám, organizačnému zaradeniu, vzniku a zániku ďalších verejných archívov s celoštátnou pôsobnosťou, ktoré sa vyčlenili z krajinského archívu a napokon završeniu sledovaného obdobia vydaním nového archívneho zákona v roku 1995. – C. Tóth Norbert, *Vingárti Geréb Péter országbíró itéletlevele 1498-ból* (131–175). Rozbor rozsudkovej listiny krajinského sudcu z roku 1498 obsahujúcej v prepise tridsať listín, ktoré predložili obidve stránky ako dôkazový materiál v majetkovom spore. Listiny uvedené v rozsudkovej listine sú z rokov 1280–1496, skoro polovice z nich sa nezachoval originál, jedine tu sú zachytené v prepise (DL 12800). V rozsudkovej listine krajinského sudcu možno nájsť vzácne miestopisné údaje k osídleniu Šomodskej stolice. – Várkonyi Gábor, *Edward Barton konstantinápolyi angol követ jelentése az 1596. évi szultáni hadjáratról* (177–198). Správa Edwarda Bartona, anglického vyslanca v Istanbuli, o vojenskej výprave sultána Osmanskej ríše v roku 1596 do Uhorska. Vyslanec sa na pozvanie sultána osobne zúčastnil na päťmesačnom boji s ťažením tureckého vojska v Uhorsku, okrem iného bol pri dobývaní Egeru a bojoch pri Mezökeresztesi. Originál správy sa nachádza v Londýne v Public Record Office, v príspevku je uverejnený jej preklad do maďarčiny aj s poznámkovým aparátom. – Tusor Péter, *Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső – Magyarország vallási helyzetéről (Archivio Santacroce)* (199–241). Nedatovaná správa jágerského biskupa Gy. Lippayho o náboženskej situácii v Hornom Uhorsku, ktorú napísal medzi novembrom 1641 – aprílom 1642 a adresoval Viedenskej nunciatúre. Pápežský nuncius G. Mattei však nepostúpil správu ďalej do Ríma, preto spolu s jeho osobnými písomnosťami sa dostala do rodového archívu a v súčasnosti sa nachádza v Ríme v Archivio di Stato včlenený do fondu spríbuzneného rodu Santacroce. Správa obsahuje zaujímavé údaje k slovenským cirkevným dejinám. V príspevku je uverejnený latinský originál správy, jej preklad do maďarčiny a výklad. – Katona Csaba, *Források a Lánchíd újjáépítésének történetéhez* (243–264). Súbor archívnych dokumentov z rokov 1947–1949 k obnove Reťazového mosta v Budapešti, ktoré sa nachádzajú v Maďarskom krajinskom archíve. Obeťou druhej svetovej vojny sa stali aj

dunajské mosty, vrátane Reťazového mosta, ktorý spájal peštiansky a budínsky breh. Obnovený most odovzdali opäť do prevádzky 12. novembra 1949. – Ring Orsolya, *A Nemzeti Színház elhelyezésének kérdése 1960–1971 között* (265–290). Súbor archívnych dokumentov z fondov Maďarského krajinského archívu k otázke výstavby budovy Národného divadla. Osudy objektu Národného divadla v Maďarsku majú tiež svoju históriu. Už jej prvá budova z roku 1837 sa považovala len za dočasné riešenie, po jej zbúraní sa v roku 1908 Národné divadlo „dočasne“ presťahovalo do budovy Ľudového divadla, keď aj táto musela ustúpiť výstavbe metra a v roku 1964 sa Národné divadlo opäť sťahovalo. O výstavbe novej budovy Národného divadla napokon rozhodli najvyššie stranické orgány 21. apríla 1971. – Irodalom (291–320) – Beszámoló (321–340). V rámci tejto časti je uverejnená výročná správa generálneho riaditeľa o činnosti Maďarského krajinského archívu v roku 2001 (Gecsényi Lajos, *A Magyar Országos Levéltár 2001. évi tevékenysége*). Archív mal k 31. decembru 2001 248 zamestnancov, spravoval 71 515 bm archívnych dokumentov a vo filmotéke 59 577 604 záberov, vydal 15 publikácií (vrátane archívneho periodika) a ďalších 14 titulov je v tlači, resp. rozpracovaných. – Krónika (341).

Mária Stieberová

LEVÉLTÁRI SZEMLE. A Magyar Levéltárosok Egyesülete és a Magyar Országos Levéltár negyedéves folyóirata. LIII. évfolyam, 2003/1–4. szám.

Číslo 1: Hans Hofmann, *Az Európai Unió intézményei és a levéltárak*. (3–10). Príspevok odznel na konferencii Archívy v Európe v júni 2002 v Budapešti. Autor, riaditeľ Historického archívu v Bruseli (zal. 1983), sa zamerá na dva okruhy otázok. 1. Prepojenia medzi historickými archívami rôznych integračných štruktúr (Montánna únia, EHS a Euroatom) a orgánmi európskeho spoločenstva (Európsky parlament, Regionálna rada, Sociálna a hospodárska rada Európskeho spoločenstva a i.). 2. Prehľad o spolupráce medzi krajinami EÚ a budúcimi členskými štátmi Únie v oblasti archívniectva – zosúladenie postupov pri spracovaní a ochrane elektronických záznamov v elektronických „registratúrnych strediskách“, zintenzívnenie súčinnosti medzi užívateľom a výrobcom informačných technológií, zvýšenie mobility archivárov a pod. – Opauszki István, *Vasúti iratok a történetírás szolgálatában* (11–18). Prehľad o preberaní, spracovanosti a sprístupnení archívnych záznamov a technickej dokumentácie súkromných a štátnych železničných spoločností v Uhorsku uložených vo verejných archívoch a registratúrach Maďarských štátnych železníc (MÁV). Približne 90 % archívnych dokumentov do r. 2002 sa nachádza v Maďarskom krajinskom archíve (MOL). Ostatné záznamy, prevažne súkromných železničných spoločností s lokálnou pôsobnosťou, sú uložené v župných archívoch (Pécs, Szeged, Debrecen).

Technickú dokumentáciu prevzalo z registratúr MÁV-u Múzeum dopravy (Közlekedési Múzeum). Archívne záznamy z raného obdobia stavby a prevádzky železníc (1844–1867) sú uložené vo fondoch Österreichisches Staatsarchiv – Verkhersarchiv vo Viedni. – Seres Attila, *Szovjet-román történelmi ellentét vagy orosz-román együttműködés? Észrevételek egy dokumentumkötet kapcsán* (19–30). Recenzia zbierky dokumentov k rumunsko-sovietskym vzťahom v r. 1917–1940. Vydaním publikácie sa realizoval projekt podpísaný medzi ministerstvami zahraničných vecí Rumunska a Ruskej federácie v r. 1995. Jej zostavovatelia, pracovníci archívov MZV uverejnili viac ako 600 dokumentov z fondov Zahraničnopolitického archívu MZV RF v Moskve. Hlavným zámerom editorov bol pokus o objasnenie otázky Besarábie, ktorá bola zdrojom napätia medzi susednými krajinami v uvedenom období. Úmysel im však, podľa recenzenta, nevyšiel, pretože potenciálneho bádateľa mali v úvodnej štúdii k zbierke oboznámiť so skutočnosťou, že zdroje tohto problému siahajú až na začiatok 19. st. – Érszegi Géza, *Levéltáros potrék – más szemmel* (31–35). Redakčne upravený prejav Gézu Érszegiho, hlavného archívára MOL-u, ktorý predniesol v r. 2002 pri prevzatí Ceny Győző Embera. Uviedol v ňom aj niekoľkých archívárov, ktorí okrem svojej odbornej práce pôsobili aj v oblasti literatúry a literárnej vedy. Za tieto aktivity sa do publikácie Új Magyar Irodalmi lexikon dostalo 250 archívárov. Za vedecké rozpravy z PVH a dejín jazyka je do nej zaradený aj Gyula Tasnádi Nagy, rodák z Hrkáča (okr. Rimavská Sobota), ktorý bol v r. 1908–1913 riaditeľom MOL-u. – Szabó Csaba, *Gázgyárból levéltár – egy ipari műemlék hasznosításának tanulságai* (36–39). Správa o návšteve pracovníkov Archívu hlavného mesta Budapešti v novej budove Wiener Stadt- und Landesarchiv v mestskej časti Simmering. Archív je umiestnený v poslednej zo štyroch zberných plynových nádrží bývalej Mestskej plynárne (1899–1985). Rekonštrukčné práce sa začali koncom r. 1998 a v dňoch 27. a 28. 9. 2002 sa tu konali Rakúske archívne dni. Do novej budovy s celkovou kapacitou 70 000 bm archívnych záznamov presunul archív fondy, ktoré mal dovtedy uložené v 10 depozitároch v 5 rôznych častiach Viedne. – Érszegi Géza, É. Sin Ágota, *A 73. Német levéltáros vándorgyűlés* (40). Informácia zo 73. putovného zasadnutia Spoločnosti nemeckých archívárov v Tiere v r. 2002 na tému Archívy a historický výskum. – Sipos András, *A Marseilles-ben rendezett XXXVI. Nemzetközi Levéltári Kerekasztal Konferencia* (41–45). Správa z 36. konferencie Table rondes des Archives (CITRA) v Marseille v r. 2002. Témou konferencie bol okruh problematiky Aký obraz si vytvára spoločnosť o archívoch? – Galcsik Zsolt, *Ki a levéltárosok védőszentje?* (46–47). Autor rozvádza pohnútky, ktoré ho viedli k napísaniu listu, v ktorom sa obrátil na Vatikán so žiadosťou o pridelenie ochrancu archívárom. Jeho snaha je korunovaná úspechom. Francesco Marchisano, predseda Pontifica Commissione Per I Beni Culturali Della Chiesa mu prípisom zo 7. 11. 2001 oznamuje, že za patrónov archívárov a knihovníkov vybral sv. Vavrinca, diakona a rímskeho mučeníka (10. 8.) a sv. Hieronyma, mnícha a cirkevného učiteľa (30. 9.). – Fenyvesi László, *Tolna megye középkori történetéhez kapcsolódó oklevelek regesztái*. Zost. Dobos Gyula. Szekszárd 2000, 500 s. Recenz. K. Németh András (46–52). Regestár 1 137 stredovekých listín

vzťahujúcich sa na územie župy Tolna vydaných v r. 1009 až 1541. Recenzent vytýka autorovi, popri iných nedostatkoch, najmä nepresnosti pri lokalizácii niektorých usadlostí, resp. nevhodnosť ich zaradenia do publikácie, pretože sa nachádzajú na území susedných žúp. – Tóth Krisztina, *A Palásthy-család levéltára 1256–1847*. Esztergom 2001, 268 s. Recenz. Horváth Richárd (53–56). Publikácia je podľa recenzenta pozoruhodná tým, že spĺňa kritériá kladené tak na archívne pomôcky, ako aj na registár. Je rozdelená na dve časti. Prvú tvorí súpis archívneho fondu (2,9 bm) rodiny Palásthy, ktorá mala väčšiu časť svojich majetkov v župách Hont, Nitra a Tekov. Druhá časť obsahuje registár stredovekých listín (1256–1526) archívu rodiny Palásthy. – Turbully Éva, *Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1595–1608*. Sopron 2002, 206 s. Recenz. Henszel Ágota (57–58). Druhý zväzok registára kongregačných zápisnic župy Sopron z r. 1595–1608. Vyhľadávanie v regestoch uľahčuje miestny, menný a vecný register. – Thesaurus Solemnis. Barátok, munkatársak, tanítványok köszöntik a 90 éves Balogh Istvánt. Zost. Kusbusné Mecsei Éva. Debrecen-Nyíregyháza, 2002, 366 s. Recenz. Katona Csaba (59–61). Zborník štúdií vydaný pri príležitosti 90. narodenín Istvána Balogha (*1912), bývalého riaditeľa (1963–1975) Archívu župnej samosprávy Szabolcs-Szatmár-Bereg. – Lakos János, *Jelentés a levéltári szakfelügyelet 2002. évi működéséről és ellenőrzési tapasztalatairól (62–73)*. Správa odbornej archívnej komisie zriadenej Ministerstvom národného kultúrneho dedičstva o kontrole činnosti 43 verejných a 38 verejných súkromných archívov za r. 2002. Pri kontrole jednotlivých archívov sa komisia zamerala na nasledujúce okruhy problémov: 1. využívanie informačných technológií za r. 1998–2001; 2. odstránenie nedostatkov zistených pri kontrolách v r. 1998–2001; 3. čerpanie rozpočtu vyčleneného na mikrofilmovanie archívnych záznamov. – Böör László, Katona Csaba, *Beszámoló a Levéltári Szemle elmúlt három évéről (74–76)*. Informácia o posledných troch rokoch vydávania časopisu *Levéltári Szemle*. Vydávanie periodika prevzala v r. 1999 od príslušného ministerstva Spoločnosť maďarských archivárov, od r. 2000 je vydavateľom MOL. – Böör László, *Új megyei levéltár-igazgató: Szabó Attila (77)*. Profesionálny životopis Attilu Szabóa (*1947), nového riaditeľa (od 1. 3. 2003) Archívu župy Bács-Kiskun. – Kunné Tornóczky Andrea, *Levéltári Nap Szekszárdon (78–80)*. Informácia o archívnom dni župy Tolna v Szekszárde v r. 2002. – Dancsesz Mónika, Tatai Zsuzsanna, „A város térben és időben“ – Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltárának II. *Levéltári Napja (81–83)*. Informácia o archívnom dni župy Győr-Moson-Sopron v Soproni v r. 2002, ktorý bol tematicky zameraný na 725. výročie povýšenia Sopronu na slobodné kráľovské mesto. – Paksy Zoltán, *A párt(ok) és archívumaik (84–87)*. Informácia o archívnom dni v meste Zalaegerszeg v r. 2002 zameranom na metodiku výskumu v straníckych archívoch. – Pásztor Cecília, *A Nógrád Megyei Levéltári Nap (88–91)*. Informácia o archívnom dni župy Nógrád v Salgótarjáne v r. 2002. – Krisch András, *Beszámoló az 1809-ben keletkezett burgenlandi források (Kismarton, Ruszt) feltárásáról (92–93)*. Správa o výskume vo fondoch archívov v Eisenstadte a Ruste (Rakúsko) za účelom získania údajov o okupácii dnešného Západného Maďarska francúzskymi vojskami v r. 1809. – Dobos Gyula, K. Ba-

log János 1928–2002 (94–95). Spomienka na Jánosa K. Balogha, bývalého riaditeľa (1971–1989) Archívu župy Tolna.

Číslo 2: Baracs Tibor, Cseh Gergő Bendegúz, Körmeny Lajos, Szőke Zoltán, Vánkosné Timár Éva, *Az elektronikus iratok levéltári archiválása* (3–27). Do života archívov za posledných 100–120 rokov zasiahli tri udalosti, ktoré rozhodujúcim spôsobom ovplyvnili aj archívnu vedu. Koncom 19. st. provenienčný princíp, v polovici 20. st. kvantitatívny nárast spisov, problémy s ich spracovaním a nové hodnotiace kritériá (T. R. Schellenberg) a v súčasnosti elektronické záznamy a otázky spojené s ich evidovaním, správou a archivovaním. Autori sa zamerali na definíciu pojmu elektronický záznam, jeho charakteristiku a odlišnosti od tradičného záznamu (spisu), právne normy, ktoré riešia otázku hodnovernosti, ochrany údajov a evidovania elektronických záznamov – zákon o elektronickom podpise a archívny zákon – a špecifické problémy ich archivovania – čitateľnosť pomocou prídavných zariadení (hardvér, softvér), životnosť nosičov elektronických údajov a stálosť týchto údajov – a pod. – Csekő Ernő, *Községek, városok helye és szerepe a polgári kori adóigazgatásban* (28–42). Prehľad vývoja finančnej správy a daňovej sústavy od r. 1850, keď Uhorsko prevzalo rakúsky model spravovania financií a daní až do 29. 12. 1948 a došlo k ich poštátneniu. O kompetenciách obcí a miest pri vyberaní daní a poplatkov a charakteristike jednotlivých druhov daní vychádzal autor zo skúseností, ktoré získal pri usporiadaní archívnych záznamov – hlavné daňové knihy, likvidačné knihy, súpisy druhov daní, vyrubovacie súpisy a pod. – v Archíve župnej samosprávy Tolna. – Réti György, *A Palazzo Chigi és Magyarország (1932–1936)* (43–63). Prepracovaný úvod k 1. zväzku zbierky dokumentov o maďarsko-talianskych vzťahoch z fondov Talianskeho štátneho zahraničného archívu (ASMAE) v Ríme. Autorom vybrané dokumenty v skratke a chronologicky prezentujú názory ministrov zahraničných vecí v Ríme (Mussolini, Suvich a Ciano) a talianskych diplomatov pôsobiacich v Budapešti (M. Arlotta a A. Colonna) a na iných zahraničných zastupiteľstvách (Berlín, štáty Malej dohody, Paríž, Londýn a v i. hl. mestách). – Szabadi István, *A Magyarországi Egyházi Levéltárosok Egyesülete – tíz év az egyházi levéltárügy szolgálatában* (64–71). Správa o desaťročnej činnosti Spoločnosti maďarských cirkevných archivárov (MELTE) so sídlom v Debrecíne. Jej prvý predseda László Kormos bol zakladajúcim členom a v r. 1995–1996 aj tajomníkom Sekcie cirkevných archívov (SKR) pri Medzinárodnej rade archívov v Ríme (*1991). – A Kalocsai Érseki Levéltár. Levéltárismeretű. Zost. Lakatos Adél, Lakatos Andor, Szabó Attila. Recenz. Márfi Attila (72–76). Sprievodca po archívnych fondoch vydaným Archívom arcibiskupstva Kalocsa pri príležitosti milénárnych osláv založenia arcidiecézy Kalocsa. Archívne záznamy a zbierky arcidiecézy sú rozdelené do 8 fondových skupín. – A Történeti Hivatal évkönyve 2000–2001. Zost. Gyarmati György. Recenz. Csóti Csaba (77–79). Ročenka Historického úradu tematicky zameraná na dejiny a mechanizmus fungovania komunistickej štátnej bezpečnosti, Úradu na ochranu štátu (ÁVH) a politickej polície po r. 1945. – Rózsa György Gyula, *Beszámoló A közös történelem levéltári forrásai c. konferenciá-*

ról (80–81). Informácia o spoločnej konferencii slovenských a maďarských historikov a archivárov v Miskolci v r. 2002. Ťažiskovou témou príspevkov boli Archívne pramene spoločných dejín. – Tánzos-Szabó Ágota, Levéltári Nap Bács-Kiskun megyében (82–83). Správa o archívnom dni župy Bács-Kiskun v Kecskeméte v r. 2002. Súčasťou stretnutia bola konferencia venovaná 200. výročiu narodenia Lajosa Kossutha. – Szendiné Orvos Erzsébet, Hajdú-Bihar Megyei Levéltári Napok (84–86). Informácia o archívnych dňoch župy Hajdú-Bihar v Debrecene v r. 2003, tematicky venované 300. výročiu povstania Františka II. Rákócziho. – Czaga Viktória, In memoriam Gáspár Ferenc (87–88). Spomienka na Ferenc Gáspára (1918–2003), pracovníka (1964–1970) MOL-u a zástupcu hlavného riaditeľa (1975–1981) Archívu hlavného mesta Budapešť. – Szabó Csaba, In memoriam Lénárd Ödön (89–91). Nekrológ na Ödöna Lénárda (1911–2003), píaristu a zakladateľa Archívu súčasného kresťanstva (*1990) v Kismartone.

Číslo 3: Gecsényi Lajos, *A magyar levéltárak és az Európai Unió* (3–8). Aké možnosti prináša archívom v Maďarsku nastávajúce členstvo v EÚ? Podľa autora treba predovšetkým definovať miesto archívov v modernej informačnej spoločnosti a vyťažiť z budúcej spolupráce maximum pre ich modernizáciu. Nemusí to byť len otázka finančnej podpory zo strany EÚ, ale napr. na rôznych vedeckých fórach prerokovaná príprava harmonizácie právnych predpisov, vypracovanie spoločnej metodiky a techniky preberania – odovzdávania záznamov, úvahy o jednotnom postupe pri sprístupňovaní archívneho materiálu a pod. Veľké rezervy sú aj v regionálnej spolupráci archívov stredoeurópskych krajín – Česka, Rakúska, Maďarska, Slovenska a Slovinska. – Körmeny Lajos, *Mentalitás és identitás, levéltárak és társadalom – Középeurópai példák* (9–21). Príspevok venovaný otázkam mentality a hľadania identity archivára a jeho postavenia v spoločnosti. Hlavnými faktormi pri formovaní mentality sú spoločenské a kultúrne vzory pôsobiace na archivára. Tieto však majú aj morálny rozmer či už na úrovni všeobecnej morálky (napr. pracovná morálka, stupeň tolerancie), alebo na úrovni mikrokultúry archívu (napr. profesionálna náročnosť). Ak archívne spoločenstvo pozná mechanizmy fungovania spoločnosti a pozná svoje reakcie v krízových situáciách, bude môcť zmierniť negatívne následky spoločenských konfliktov. – (21) Polemika medzi autorom registára stredovekých listín župy Tolna a jeho zostavovateľom, ktorú vyvolala recenzia uverejnená v LSz. 2003/1, s. 46–52. – Szegőfi Anna, *Fondismertető (fondtörténeti bevezető) tanulmányok készítése a BFL-ben* (22–46). Informácia o postupoch pri vypracovaní a zavádzaní centrálnej elektronickej evidencie archívnych fondov a zbierok Archívu hlavného mesta Budapešť. Program je zavŕšením niekoľkoročného úsilia pracovníkov IV. hlavného oddelenia fondov a pracovníka výpočtového centra archívu. – Molnár András, *Deák Ferenc zalai ősei (1665–1803)* (47–59). Štúdiá o pôvode rodiny maďarského liberálneho politika Ferenc Deáka (1803–1876). Korene rodiny siahajú do 17. st., keď svedkovia vo výpovedi z r. 1675 dosvedčujú, že Ján Deák vlastnil už pred r. 1644 nad mestom Dobrovnik (západná časť župy Zala, dnes Slovinsko) vinohrad a ornú pôdu. Do zemianskeho stavu

boli v r. 1665 povýšení bratia Michal a Peter. – Dominkovits Péter, *A Deák család Győr vármegyei rokonságáról: szarvaskendi Sibrik (I.) Antal* (60–66). Príspevok vyšiel pri príležitosti jubilea venovaného životnému dielu Ferenca Deáka. Autor sa podujal vysvetliť rodinné vzťahy predkov Alžbety Sibrik, matky politika. Olovárska a szarvaskendská vetva rodiny Sibrik (Sybryk) získala šľachtický titul v r. 1471. V 16. a 17. st. patrila medzi majetnejšie rodiny v Západnom Zадunajsku, jej členov nájdeme medzi familármi Nádasdyovcov a Battyanovcov. Anton Sibrik (1737–1797), starý otec F. Deáka, zastával významné miesto v župnej samospráve – v r. 1781–1786 bol prvým podžupanom župy Győr a od r. 1776 tabulárnym sudcom župy Győr a Vas. – Rákóczi Erzsébet leveli férjéhez 1672–1607. Zost. Benda Borbála, Várkonyi Gábor. Budapest, 2001, 350 s. Recenz. Ring Orsolya (67–69). Recenzia na zbierku listov, ktoré napísala Alžbeta Rákóczi (1654–1707) svojmu druhému manželovi Jurajovi Erdődymu. Svojím rozsahom (207 listov) patrí k najväčším a najkompletnejšie zachovaným prameňom tohto druhu. Originály sú uložené v SNA v archíve rodiny Erdődy. – Jelentés a levéltárakról (70–86). Štatistika o spracovanosti fondov, ochrane archívnych záznamov, personálnom obsadení, využiteľnosti fondov bádateľmi, publikačnej a vydavateľskej činnosti a kontrole registratúr verejných a verejných súkromných archívov v r. 2003. – Polgár Tamás, Beszámoló a XX. Vas Megyei Levéltári Napról (87–89). Správa o jubilejnom XX. archívnom dni župy Vas v Szombathelyi v r. 2003 spojenom s konferenciou na tému Sídelné centrá župy Vas v 11.–20. st. – Papp Izabella, A Magyar Levéltárosok Egyesületének vándorgyűlése Szolnokon (90–92). Informácia o výjazdovom zhromaždení Spoločnosti maďarských archivarov v Szolnoku v r. 2003. – Böör László, Új megyei levéltár-igazgató: Héjjass Pál (93). Profesionálny životopis Pála Héjjasa (*1947), od 1. 8. 2003 riaditeľ a Archívu župy Pest.

Číslo 4: Varga Éva Mária, *Hungarica – kutatás az Oroszországi levéltárakban* (3–18). Správa archívneho delegáta o práci Archívneho ústavu (*2001) pri Maďarskom kultúrnom, vedeckom a informačnom centre v Moskve, ktorú vykonal pri systematickom vyhľadávaní, evidovaní a reprodukování hungarík v štátnych archívoch Ruskej federácie. Činnosť ústavu určuje dohoda podpísaná v r. 2001 medzi Archívnu službou RF a Ministerstvom národného kultúrneho dedičstva MR. Do jeho náplne patrí okrem zberu dokumentov o Maďarsku a Maďaroch aj zhromažďovanie informácií o štátnych archívoch RF (napr. o podmienkach štúdia archívnych dokumentov, o publikovaných archívnych pomôckach a príručkách a pod.) a odborná pomoc a poradenstvo záujemcom o dejiny Maďarska a o vedecký výskum v Maďarsku. Reprodukovaný dokumentárny materiál, vyhotovený väčšinou mikrofilmovaním, bude uložený v MOL-e v zbierke hungarík. – Pásztor Cecília, *A Nógrád Megyei Levéltár kiadványozási tevékenysége (1999–2003)* (19–24). Informácia o publikačnej a propagačnej práci Archívu župy Nógrád v r. 1999–2003. Činnosť archívu v uvedenom období bola bohatá: pokračoval vo vydávaní pramennej edície Údaje, pramene a štúdie z AŽN (od r. 1971 vyšlo 21 zväzkov, z ktorých 13 pokrylo územie celej župy) a od r. 2000 začal ako jej sériu vydávať edíciu Pomôcky. Od r. 1999

každoročne usporadúva archívne dni a od r. 2001 dni otvorených dverí pre stredné školy, pre ktoré vydal aj učebnú pomôcku Salgótarjáni zsidótörténet. – Fodor István, *A szerbiai és vajdasági levéltári dolgozók kiadványai 1992 és 2000 között*. Informácia o publikačnej činnosti pracovníkov archívov Srbska a Vojvodíny v r. 1992–2000. Spoločnosť Archívnych pracovníkov Vojvodíny vydala v r. 1992–1993 prvé dve čísla ročenky Arhivski anali, ďalšie čísla však už nevyšli. Riadiaci výbor Archívu Srbska vymenoval v r. 1995 novú redakčnú radu časopisu Arhivski pregled, ktorá v r. 1997–2000 pripravila do tlače tri čísla. V máji 2003, pri príležitosti osláv 100. výročia založenia Archívu Srbska, bola vydaná reprezentatívna publikácia o archívoch Srbska. – Cserna Anna, *A ked-ves „Oncli“ – Szeniczey Cecília visszaemlékezése Deák Ferencről, 1903* (29–41). Spomienky Cecílie Szeniczey, vnučky Deákovej staršej sestry Jozefy na pravidelné pobyty politika v 50. a 60. rokoch 19. st. v kúrii rodiny Szeniczey v Paksi (župa Tolna). – Szabó Csaba, *A Magyar Szentföld és Budapest Főváros levéltára* (42–53). Františkánsky mních Mór Majsai (1891–1987) po svojom návrate z púte v Palestíne dal v r. 1939 postaviť na pozemkoch v Hűvösvölgyi (XII. obvod mesta Budapešt) sirotinec, kláštor a múzeum. Z jeho iniciatívy sa tu v r. 1940 začal budovať aj kostol Magyar Szentföld, ktorý mal chudobnejším pútnikom navodiť atmosféru Svätej zeme. V r. 1949 sa práce na kostole prerušili a stavba sa zakonzervovala. K jeho dokončeniu však pre zmenu režimu nedošlo. Sirotinec a kláštor bol prerobený na internát (1951–54), do časti kostola sa nasťahovali umelci. V r. 1972 sa budovy dostali do vlastníctva mesta, ktoré uvažovalo o zrekonštruovaní kostola ako účelovej budovy Archívu hlavného mesta Budapešti. Tento zámer sa neuskutočnil – v r. 1975 sa len časť kostola upravila na depozitáre a reštauračné dielne archívu. V novembri 2002 sa začalo so stavbou novej budovy archívu v XIII. obvode a archív do konca r. 2004 uvoľní priestory kostola. – „Múltunk építőkövei...“. Zost. Csurgai Horváth József, Horváth Eleonóra, Székesfehérvár, 2001, 154 s. Recenz. Márfi Attila (54–59). Recenzovaná publikácia vydaná pri príležitosti milénárnych osláv. Obsahuje výber príspevkov z konferencií usporiadaných od r. 1992 Archívom mesta Székesfehérvár. Tematicky je členená na tri časti: 1. Začiatky uhorskej štátnosti – napr. štúdiá Gézu Érszegiho, Géza fejedelem. 2. Zlatá bula – napr. štúdiá Attilu Zsoldosa, Igaz szolgálattal szerzett birtok. 3. Dejiny peňažníctva – napr. Csaba Tóth, Pénzverés az Anjou – kori Magyarországon. – Héjja Julianna Erika, Békés vármegye archontológiája (1699) 1715–1950. Főispánok és ispánok. Gyula 2002, 266 s. Recenz. Káli Csaba (60–62). Recenzia publikácie o hlavných úradníkoch župy Békés. Ťažiskom práce je v abecednom poradí zostavená biografía hlavných županov. – Civitas fortissima. Balassagyarmat története írásban és képekben. Zost. Tyekvicska Árpád, Balassagyarmat, 2002, 240 s. Recenz. Majdán János (63–67). Publikácia vyšla ako 12. zväzok pramennej edície vydávanej Archívom župy Nógrád. Slovom a obrazom prezentuje dejiny mesta Balassagyarmat od zač. 17. st. do prelomu tisícročí. – Anna Svenson, *Az ICA/CIA nemzetközi szervezetek szekciójának éves találkozója, Genf-Laussanne, 2003. május 12–15* (68–69). Informácia o stretnutí členov Sekcie medzinárodných organizácií pri Medzinárodnej rade archívov v máji 2003. Sekcia prijala dva projekty: Prax

elektronického evidovania záznamov v medzinárodných organizáciách a Odporúčania na evidovanie personálnych záznamov v medzinárodných organizáciách: správa, úschova a sprístupnenie záznamov. – Nagy Róbert, Beszámoló a MLE Nyugat-Dunántúli Szekciójának zalaegerszegi üléséről (68–69). Správa zo zasadnutia Západozadunajskej sekcie Maďarskej spoločnosti archivárov v meste Zalaegerszeg v r. 2003. – Olmosi Zoltán, Konferencia az első Nagy Imre – kormány megalakulásának 50. évfordulóján (70–72). Správa o konferencii k 50. výročiu ustanovenia vlády ministerského predsedu Imre Nagya usporiadanej vo Veszpréme v r. 2003. – Ruzsa Éva, Beszámoló a 2003. évi Tolna megyei levéltári napról (75–77). Správa o archívnom dni župy Tolna v Szekszárde v r. 2003 spojenom s konferenciou, tematicky zameranou na obdobie dualizmu. – Szabó Bence, Levéltári nap Bács-Kiskun megyében (78–83). Informácia o archívnom dni župy Bács-Kiskun v Kecskeméte v r. 2003. – Lengvári István, Egyetemi Szaklevéltár a Pécsi Tudományegyetemen (84–85). Informácia o založení Archívu Univerzity v Pécsi (Pécsi Tudományegyetem). Archív ako samostatná organizačná zložka pri Univerzitetnej knižnici začal svoju činnosť v januári r. 2004. Od r. 2005 začne vydávať edíciu Egyetemi Levéltár, ktorého 1. zväzkom bude Súpis fondov Alžbetínskej univerzity. – Nagy Ferenc, In memoriam László Géza (86). Spomienka na Dr. Gézu Lászlóa (1951–2003), vedúceho oddelenia služieb bádateľom (1977–2003) Archívu župnej samosprávy Szabolcs-Szatmár-Bereg. – Kaszás Mariann, A magyarországi levéltárak kiadványainak 2002. évi bibliográfiája (87–94). Bibliografia publikácií maďarských archívov vydaných v r. 2002. – Príloha. Erb rodiny Deákovcov z r. 1665, rekonštruovaný Sándorom Bedőom.

Viliam Csáder

RASSEGNA DEGLI ARCHIVI DI STATO, Roma, anno LXI, 2001, No 1–3.

Číslo 1–3: Orietta Ceiner – Silvia Miscellaneo, *I protocolli notarili d'Ampezzo (1598–1808)* (7–100). Štátny archív v Bellune prevzal v roku 1994 do trvalej úschovy súbor 56 notárskych protokolov, v ktorých sú spísomnené rôzne právne akty (kúpnopredajné, dispozičné a dedičské zmluvy, testamenty a pod.) obyvateľov troch obcí ležiacich v údolí d'Ampezza. Protokoly pochádzajú z konca 16. až začiatku 19. storočia. Autorky rozsiahlej štúdie venujú pozornosť dejinám notárskych kancelárií v tejto oblasti od 12. storočia, typológii notárskych zmlúv, jazyku a formám vydávaných právnych listín a ich pravidlám. Druhá časť štúdie sa zameriava na analýzu a metodiku usporiadania tohto fondu, ktoré autorky vykonali v troch fázach: 1. nové usporiadanie a inventarizácia protokolov; 2. zostavenie osobného registra uzatvárateľov zmlúv; 3. analýza dokumentácie v historickom kontexte. Prílohou je publikovaný inventár a podrobná

bibliografia. – Carla Benocci, *La magnificenza di due casati uniti: l'inventario del 1687 dei quadri di Federico Sforza e di Livia Cesarini* (101–128). Krátka štúdia venovaná rozboru súpisu majetku z roku 1687, ktorý bol spísaný pri uzavretí manželstva F. Sforzu s L. Cesariniovou, predstaviteľov dvoch významných a bohatých talianskych rodov. Majetkový súpis je dôležitým prameňom najmä pre identifikáciu umeleckých pamiatok a architektúry Ríma v 17. storočí. Prílohou štúdie je majetkový súpis. – Ermanno Orlando, *La documentazione a registro dei monasteri e conventi trevigiani fra Tre e Quattrocento* (129–165). Autor pôvodne predniesol publikovaný príspevok na 13. konferencii k dejinám neskorého stredoveku so zameraním na rozbor archívnych fondov rehoľných spoločností a rádov, ktoré sú uložené v Štátnom archíve v Trevíze. Celkovo ide o 45 fondov mužských i ženských kláštorov a konventov, ktoré v 13. a 14. storočí pôsobili na území dvoch diecéz — trevízskej a cenadskej. Autor predkladá aj analýzu písomnej dokumentácie jednotlivých reholí. Juanita Schiavini Trezzi, *Censimenti e mezzi di corredo archivistici. Riflessioni in margine al censimento degli archivi parrocchiali della Diocesi di Bergamo* (166–207). Vyhodnotenie súpisu archívnych fondov uložených vo farských archívoch ležiacich na území bergamskej diecézy. Opierajúc sa o výsledky súpisu sa autorka zamýšľa nad vzťahmi medzi štátom a cirkvou za ostatných 200 rokov na úseku dohľadu nad cirkevnými archívami, ktoré upravovalo kanonické i občianske právo. Problematiku dohľadu nad cirkevnými archívami nanovo upravil článok 12 konkordátu podpísaného medzi Svätou stolicou a Talianskom v roku 1984. – Guido Melis, *Il deposito della memoria. L'evoluzione degli archivi amministrativi nella storia italiana* (208–225). Krátky príspevok k vývoju správnych archívov (správy registratúry) v dejinách talianskej štátnej správy. Ich zriadenie po prvýkrát upravovalo nariadenie z roku 1853, ktorým sa realizovala Cavourova reforma ústrednej štátnej správy Sardínskeho kráľovstva. Neskôr, po zjednotení Talianska, správne archívy metodicky usmerňovalo Riaditeľstvo archívov na ministerstve vnútra, avšak každé ministerstvo sa riadilo vlastnými predpismi. – Antonio Fiori, *La stampa nel Casellario politico centrale* (226–243). Rozbor archívneho fondu Casellario politico centrale (Centrálny register tlače), ktorého obsahom sú rôzne tlače od konca 19. storočia až do roku 1943. Register tlače viedlo Generálne riaditeľstvo verejnej bezpečnosti a jeho úlohou bolo vykonávanie cenzúry a sledovanie antifašistickej tlače vychádzajúcej v zahraničí. Fond je dôležitým prameňom pre poznanie antifašistického odboja. – Giornata di studio: „Costanzo Casucci archivista e storico“ (244–269). Päť krátkych príspevkov venovaných 80. výročiu narodenia C. Casucciho, dlhoročného pracovníka Štátneho ústredného archívu. – *Cronache* (271–305) – *Note e commenti* (306–332) – *Ordinamenti e inventari* (333–338) – *Notiziario bibliografico* (339–363) – *Libri ricevuti* (364–366) – *Notiziario legislativo* (367–369) – *Indici dell'annata 2001* (370–372).

Peter Draškaba

SBORNÍK ARCHIVNÍCH PRACÍ. Vydáva odbor archivní správy MV v Tiskárně Ministerstva vnitra, p. o., Praha 2003, ročník LIII, číslo 1, 2.

Číslo 1: Bohumír Roedl, *Úřad perkmistrů v Lounech v průběhu 16.–18. století* (3–59). V 16. století přežívalo vinohradnictvo v královském městě Louny období svojho rozkvetu a vôbec v severozápadnom regióne Čiech nebolo pestovanie viniča žiadnou zriedkavosťou. S vinohradníctvom úzko súvisela v mestách aj existencia úradu bergmajstra, ktorý bol súčasťou mestskej správy. Doba vzniku bergmajstrovského úradu v Lounoch nie je známa, najstaršia zmienka o jeho existencii siaha do štyridsiatych rokov 16. storočia (1545). Činnosť bergmajstrov upravovalo miestne vinohradnícke právo z roku 1546, ktoré bolo potom upravené a rozšírené v roku 1589. Bergmajstri mali na starosti organizáciu práce vo vinohradoch, stanovenie mzdy robotníkom a trestanie drobnej hospodárskej kriminality vo vinohradoch, pôsobili tiež ako prvoinštančný súd v sporných záležitostiach, ktoré sa týkali výmery pôdy, a to nielen určenej pre vinohrady. Bergmajstrovské registre sa zachovali z rokov 1580–1778 a obsahujú hlavne záznamy z tzv. „vejchozov“ (pribeh súdneho procesu od podania žaloby, cez obhliadku na mieste až po vynesenie rozsudku). Bergmajstrovský úrad v Lounoch zanikol v prvej polovici osemdesiatych rokov 18. storočia v súvislosti s jozefínskymi reformami. – Jiří Šouša – Jaroslav Šůla, *Příprava (definitivních) československých bankovek v letech 1945–1953* (61–127). Povojnová Československá republika mala do konca októbra 1945 jednu sériu graficky jednotných platidiel, a tou bola vojnová ofsetová séria, tzv. séria 1944. Po menovej reforme boli vydané graficky nejednotné platidlá, ktoré pripravila exilová londýnska československá vláda. Úlohu doplniť objem platidiel na potrebnú mieru a pripraviť plán tlače graficky dokonalých platidiel, ktorú mala splniť Dočasná správa NBČS a Ministerstvo financií, sa však z väčšej časti nepodarilo realizovať v rokoch 1945–1953. – Jaroslav Pažout, *Sbírka Ivana Dejmalá – významný pramen k dějinám československého studentského hnutí v šedesátých letech dvacátého století* (129–194). Nezávislá knižnica a študovňa Libri prohibiti, ktorá sústreďuje a sprístupňuje verejnosti samizdatovú a exilovú literatúru, vznikla v roku 1990. Hoci ťažiskom činnosti tejto inštitúcie je zhromažďovať produkciu literárnej povahy, veľký význam majú aj jej archívne fondy a zbierky archívnych dokumentov, ktoré sú svedectvom porušovania ľudských a občianskych práv v bývalom Československu, ako aj v ďalších štátoch z niekdajšieho socialistického bloku. Patrí k nim aj zbierka dokumentov vzťahujúcich sa na študentské hnutie šesťdesiatych rokov minulého storočia, ktorú zhromaždil významný protagonist tohto hnutia Ivan Dejmal. J. Pažout spracoval a sprístupnil Zbierku Ivana Dejmalá formou katalógu a vo svojom príspevku venuje pozornosť nielen náležitostiam tvoriacim úvod archívnej pomôcky podľa základných pravidiel, ale s rozhlľadom píše aj o dejinách československého študentského hnutia vo vymedzenom období, ktoré ilustruje edíciou vybraných archívnych dokumentov. – Hedvika Kuchařová, *Knihovna Bohumíra Daniela svobodného pána Wunschwitze* (195–226). Knižnice majú tiež svoje dejiny a osudy. Jednou z významných šľachtických knižníc v 18. storočí bola aj knižnica Bohumíra Daniela, slo-

bodného pána Wunschwitza (1678–1741), ktorá sa nachádzala v pražskom dome rodu. Knižnicu začal budovať už jeho otec Matyáš Bohumír a zanikla po smrti Bohumíra Daniela, keď od jeho dedičov odkúpili väčšiu časť kníh české stavy a priradili ich k stavovskému archívu pri Úrade zemských desek. V súčasnosti sú knihy rozptýlené vo viacerých knižniciach (Knihovna Národného múzea, Strahovská knihovna Kráľovské kanonie premonstrátů, pravdepodobne aj Národní knihovna). Podľa katalógu z roku 1745 mala wunschwitzovská knižnica 2557 zväzkov a nachádzali sa v nej knihy z rozličných odborov: genealógia a heraldika, história, prírodné vedy, geografia, topografia, právnická literatúra, náboženská literatúra, ale aj beletria. – Peter Wörster, *Zu den Baltica – Beständen des Herder – Instituts Marburg* (227–237). Herderov inštitút v Marburgu bol založený v roku 1950 ako vedeckovýskumné zariadenie za účelom výskumu strednej a východnej Európy. Inštitút disponujúci vedeckou knižnicou, tlačovým archívom, obrazovým archívom, mapovou zbierkou a dokumentačnou zbierkou, zhromažďuje tiež historické pramene – archívne dokumenty zamerané hlavne na dejiny Livónska, Estónska a Kurónska, resp. Estónska a Lotyšska. Herderov inštitút v súčasnosti spravuje najvýznamnejšiu zbierku archívnych dokumentov k dejinám pobaltských štátov v Nemecku, ktorá obsahuje vzácne originály, ale aj kópie archívnych dokumentov od vrcholného stredoveku do polovice 20. storočia. – Oskar Macek – Michal Wanner, *Zásady uchovávání dat v Datovém archivu Spojeného království* (239–288). Uverejnenie českého prekladu anglického originálu „Zásady k uchování dat v archivu Spojeného království“, ktorý získali autori v rámci študijnej cesty v UK Data Archive v Colchesteru. – V časti recenzií je uverejnený príspevok Ivana Hlaváčka, *Z nových katalogů rukopisných fondů rakouských knihoven* (289–302).

Číslo 2: Jan Pařez, *Diplomatika a správa premonstrátské kanonie na Strahově v 16. století (1510–1586)* (307–523). Cieľom práce autora bolo vykonať podrobnú diplomatickú analýzu archívnych dokumentov, ktoré sa zachovali v torze registratúry konventu premonštrátov na Strahove z obdobia rokov 1510–1586, a potom na základe tejto analýzy podať retrospektívny pohľad na správu kláštora a na jeho pozemkové vlastníctvo v sledovanom období. Jadro zachovanej registratúry tvorí 11 úradných kníh, a na to nadväzujú ostatné diplomatické kategórie písomností. Možno konštatovať, že strahovská kláštorná kancelária produkovala síce nie veľké množstvo, ale o to pestrejšie spektrum zastúpených typov písomností, ktoré sa vzťahovali na prevádzku kláštora ako inštitúcie. Všetky strahovské archívne dokumenty sú po formálnej a obsahovej stránke v súlade s diplomatickou praxou predbielohorských Čiech. V druhej časti sa autor zameriava na správu kláštorného majetku v zložitom období krízy katolíckej cirkvi, a s tým súvisiaceho úpadku postavenia strahovského kláštora. – Václav Štěpán, *Osudy archivu a knihovny dominikánského kláštera v Opavě* (525–549). Pohľad na dejiny archívu a knižnice dominikánskeho kláštora v Opave, ktorý zrušil Jozef II. v roku 1786. Napriek tomu, že dominikánsky kláštor a kostol sv. Václava, založené 1. 9. 1291 Mikulášom Opavským, sú dnes významnou kultúrnou a historickou pamiatkou mesta, kláštorný archív a knižnica túto úroveň ne-

dosahujú. Obidva mali veľmi pohnuté osudy a už pri likvidovaní kláštora jeho archív bol v zlom a neusporiadanom stave, obdobne aj z knižnice sa zachovala pravdepodobne len časť (v súpise bolo uvedených 362 titulov a bez titulov 400 tzv. bezcenných zväzkov). V súčasnosti archív aj knižnica dominikánskeho kláštora v Opave sú uložené v Brne v Moravskom zemskom archíve, resp. Moravskej národnej knižnici. – Pavel Krafl, *Legátské a provinciální zákonodárství pro olomouckou diecézi od poloviny 13. století (551–581)*. Prehľad legátskych a provinciálnych štatútov vydaných v rámci jurisdikčnej právomoci pápežských legátov a publikovaných aj pre územie olomouckej diecézy od polovice 13. storočia do začiatku 15. storočia. Z provinciálnych zákonov boli pre obdobie do roku 1344 aktuálne právne normy partikulárneho cirkevného práva mohučskej cirkevnej provincie a právne normy pražskej cirkevnej provincie, ako aj legátske štatúty vydané pre olomouckú diecézu. Súčasťou príspevku je aj katalóg legátskych a provinciálnych štatútov z rokov 1244–1405. – Marie Skopalová, *Krajská prokuratura Pardubice 1949–1960 (583–639)*. Ústava z roku 1948 priniesla so sebou veľa zmien v politickom i spoločenskom živote Československa. Zmeny sa zásadne dotkli územného usporiadania štátu a súčasne priniesli aj zánik takmer storočného justičného systému v Čechách. Od 1. 2. 1949 začali svoju činnosť v sídlach okresných súdov okresné prokuratúry ako úrady verejnej žaloby prvej inštancie, v sídlach krajských súdov zase krajské prokuratúry ako úrady verejnej žaloby druhej inštancie. Na príklade niekdajšieho Pardubického kraja, kde začala činnosť Krajská prokuratura v Pardubiciach 1. 2. 1949 nadväzujúc na svojho predchodcu, Štátne zastupiteľstvo v Chrudime, analyzuje vývoj a pôsobenia prokuratúry, jej pracovnej náplne, ako aj organizačnú štruktúru v jednotlivých časových úsekoch (1949–1950, 1951–1952, 1953–1955, 1956, 1957–1960). – Anežka Baďurová, *Historické knižní fondy v České republice a současný stav jejich knihovnického zpracování (641–684)*. V Českej republike sa zachovalo čo do počtu veľa historických knižných fondov a v rámci nich, napriek nepriaznivým udalostiam v dávnejšej i bližšej minulosti, aj početné vzácne ucelené historické knižné zbierky. V súčasnosti možno však pozorovať určitú disproporciu medzi objemom historického knižného dedičstva a počtom odborných pracovníkov, ktorých úlohou je spracúvať a sprístupňovať historické knižné fondy. Autorka sa zameriava na jednotlivé veľké knižničné pracoviská, ktoré spravujú aj historické knižné fondy, venuje pozornosť otázke projektov digitalizácie vzácných knižných pamiatok, stavu katalogizácie knižných fondov, Národnej retrospektívnej bibliografie, knihovedným publikáciami a knižničným periodikám.

Mária Stieberová

SPRÁVY

8. ARCHÍVNE DNI V SLOVENSKEJ REPUBLIKE

V poradí už ôsme archívne dni sa tento rok konali pod záštitou ministra vnútra Slovenskej republiky Vladimíra Palka v Trenčíne, malebnom historickom meste na Považí, ktoré očarilo svojou príjemnou atmosférou viac ako 130 zúčastnených domácich aj zahraničných archívárov. Ich spoluorganizátormi boli Spoločnosť slovenských archívárov, odbor archívov a registratúr Ministerstva vnútra Slovenskej republiky, Sekcia archívnictva a pomocných vied historických Slovenskej historickej spoločnosti pri Slovenskej akadémii vied, Štátny archív v Bratislave, pobočka Trenčín a Trenčianske múzeum v Trenčíne.

Hlavnou témou rokovania archívárov bolo *Päť decénií archívnej legislatívy*, keďže práve v tomto roku ubehlo päť desaťročí od vydania prvej zákonnej úpravy vtedajšieho československého archívnictva.

Ôsme archívne dni otvorila predsedníčka Spoločnosti slovenských archívárov a privítala hostí archívnych dní – Ing. Jozefa Lišku, riaditeľa sekcie verejnej správy Ministerstva vnútra Slovenskej republiky, Ing. Štefana Štefanca, župana Trenčianskej župy, Antona Boca, viceprimátora mesta Trenčína, zúčastnených zahraničných hostí – Václava Babičku, riaditeľa českej archívnej správy, Daniela Doležela, predsedu Českej archívnej spoločnosti a ďalších kolegov z Českej republiky a Maďarskej republiky. Pisomné pozdravy poslali rakúski a poľskí kolegovia.

Účastníkov archívnych dní pozdravili vo svojich príhovoroch tiež spomenutí hostia rokovania Ing. Jozef Liška, Ing. Štefan Štefanec a Anton Boca.

Odbornú časť otvoril svojím úvodným referátom *Slovenské archívy v kontexte 50. výročia prvého archívneho zákona* riaditeľ odboru archívov a registratúr SVS MV SR Peter Kartous. Úvodom zdôraznil, že v roku 2004, keď Slovenská republika bola prijatá za člena Európskej únie, vnímame naše výročie veľmi citlivo a nemôžeme slovenské archívnictvo posudzovať bez kontextu s Európou. Pripomenul ďalej vznik a vývoj archívov na území Slovenska od ich počiatkov v 13. storočí až po súčasnosť s dôrazom na organizačné zmeny vyplývajúce z legislatívnych úprav nášho archívnictva od roku 1954 po súčasnosť.¹

Kontinuita a diskontinuita českej archívnej legislatívy bola predmetom vystúpenia Václava Babičku, riaditeľa Archívnej správy Ministerstva vnútra Českej republiky. Venoval sa predovšetkým porovnávaniu pripravovanej legislatívnej zmeny českého archívnictva so zákonnou úpravou z roku 1975. Zdôraznil, že kontinuita aj diskontinuita práve schvaľovaného nového zákona spočíva predovšetkým vo vývoji českej archívnej legislatívy. Kontinuitu si zachováva v pre-

¹ Príspevok P. Kartousa publikujeme v plnom znení v tomto čísle Slovenskej archivistiky na s. 3.

chodných ustanoveniach: napr. zostáva koncepcia archívneho dedičstva, mení sa však pojem Jednotný archívny fond späť so štátnym centralizmom na pomenovanie národné archívne dedičstvo; podobne je to aj v otázke kultúrnych a národných kultúrnych pamiatok v archíve. V minulosti sa tieto pojmy miešali a preto súčasný návrh zákona v rámci kontinuity a kvôli schvaľovaciemu procesu síce prináša nové termíny archívna pamiatka a archívna národná pamiatka, ale termín národná kultúrna pamiatka ponecháva naďalej. Nový zákon prinesie tiež zmenu organizácie a pôsobnosti archívov, ale zároveň chce zabrániť sťahovaniu archívnych dokumentov až na dve výnimky, a to z dôvodu scelenia archívnych fondov (delimitácia) a druhým dôvodom je uloženie štátnych fondov v neštátnych archívoch. V tomto prípade ide najmä o archívy miest, ktoré nový návrh zákon rieši buď poštátnením mestského archívu alebo ich zmenou na archívy mestskej samosprávy (t. j. prenesený výkon štátnej samosprávy preniesť na štátne archívy). Tretia alternatíva je kombináciou prvých dvoch – 5 archívov miest bude v obmedzenej miere popri funkcii archívu mestskej samosprávy vykonávať tiež funkciu orgánu štátnej správy na základe zmluvy s príslušným štátnym archívom. Podobne rieši aj otázku prístupu k archívnym dokumentom pre vedecké bádanie, keď ponecháva 30-ročnú lehotu s výnimkami vyplývajúcimi zo zákona na ochranu osobných údajov a i.

Diskontinuita nového návrhu zákonnej úpravy súvisí predovšetkým so zmenou štátnej správy, na základe ktorej sa archívy stávajú správnymi úradmi.

Veronika Nováková, predsedníčka SSA, v príspevku *Spoločnosť slovenských archivarov – zhodnotenie a perspektíva* pripomenula obdobie jej vzniku (zaregistrovaná bola v apríli 1990) v čase revolučných premien našej spoločnosti. Spoločnosť archivarov (v súčasnosti sa počet jej členov pohybuje okolo 400) vznikla v čase všeobecnej eufórie z víťazstva nežnej revolúcie a dnes má V. Nováková pocit, že archivári pri jej vzniku neboli dosť revoluční. Hlavným cieľom spoločnosti bolo, a naďalej zostáva, odovzdávanie pracovných skúseností starších archivarov mladým kolegom. Ako najvýznamnejšiu činnosť zhodnotila podiel spoločnosti na tvorbe nového zákona o archívoch a registratúrach, najmä v poslednej fáze jeho prípravy. Archivári podľa jej názoru nie sú s novým zákonom celkom spokojní, keďže pobočky nie sú rovnocenné s archívmi s regionálnou pôsobnosťou, čo vyvoláva nebezpečenstvo kastovania archívov. Podobne vnímajú novú zákonnú úpravu aj archivári podnikových archívov. Zákon však prináša veľa pozitív predovšetkým v oblasti registratúr. Absentuje však v ňom veda, keďže archívy nie sú len obyčajnými štátnymi úradmi, ale pôsobia aj v oblasti vedy. Spoločnosť slovenských archivarov usporadúvala v rokoch 1990–1996 vedecké konferencie a od roku 1997 archívne dni, na ktorých archivári rokovali o najzávažnejších otázkach súčasného archívnictva. Spoločnosť tiež vydávala od roku 1998 do roku 2003 Fórum archivára, ktoré zohralo významnú úlohu v rozvoji nášho archívnictva. Spoločnosť chce jeho vydávanie, vzhľadom na zlú finančnú situáciu, obnoviť aspoň v elektronickej forme a takto vydané najbližšie číslo bude obsahovať všetky referáty prednesené na týchto archívnych dňoch.

Spoločnosť slovenských archivárov je od roku 1994 členom Medzinárodnej rady archívov v sekcii kolektívnych členov a spolkov. Má však problémy s účasťou svojich zástupcov na medzinárodných podujatiach, a to vzhľadom na ich finančnú náročnosť, ktorú nedokáže pokryť svojimi finančnými prostriedkami. Z týchto dôvodov sa nebude môcť zúčastniť zástupca SSA ani na blížiacom sa Medzinárodnom kongrese archivárov vo Viedni, kde sa uskutoční prvé zasadanie špeciálne pre strednú Európu. Pre spoločnosť je veľmi dôležitá spolupráca s okolitými štátmi a preto chce zintenzívniť spoluprácu predovšetkým s Českou republikou a Maďarskou republikou. V časti príspevku venovanej budúcnosti spoločnosti zdôraznila, že je to stavovská organizácia, ktorá realizuje odborné podujatia pre všetkých archivárov či už zo štátnej alebo neštátnej sféry, a tiež pre cirkevnú sféru. V budúcnosti by mala spoločnosť organizovať odborné semináre a odovzdávať tak skúsenosti začínajúcim kolegom archivárom. Zdôraznila tiež potrebu rozširovania obzorov slovenských archivárov získavaním nových pohľadov na prácu v zahraničí formou exkurzií v zahraničných archívoch. Aktivita spoločnosti je však determinovaná tiež finančnými prostriedkami a keďže ich získava prostredníctvom ministerstva kultúry, pre ktoré sú archívy aj Spoločnosť slovenských archivárov cudzím elementom, sú nedostačujúce. Je preto nevyhnutné s jeho zástupcami rokovať a keďže sme od mája členmi Európskej únie, projekty v oblasti kultúry nemôžu obísť ani archívy. Do projektu digitalizácie kultúrnych pamiatok treba rozhodne zapojiť archívy.

Posledný príspevok v prvý deň rokovania *Česká archivní společnost a české archivnictvo 1990–2004* predniesol jej predseda Daniel Doležal. Česká archivní společnost bola obnovená 4. 5. 1990 a nadviazala na predvojnovú spoločnosť založenú v roku 1921 tiež na národnom základe. Poslaním spoločnosti malo byť presadzovanie záujmov archivárov. V jej rámci sa začali vytvárať najskôr regionálne a študentské sekcie, neskôr vznikli sekcie odborné a tematické. Od polovice roku 1990 začali českí archivári vydávať svoj časopis „Archivní čtvrtletník“, od roku 2002 vydávajú cez internet už len bilančnú ročenku k dátumu výročného zasadnutia svojej spoločnosti. Činnosť a plány spoločnosti sú veľmi blízke Spoločnosti slovenských archivárov.

V rámci diskusie vystúpili riaditeľka topolčianskeho archívu O. Kvasnicová a riaditeľ Okresného archívu v Zlíne Dr. Pobuda. Priblížili účastníkom archívnych dní svoju 28-ročnú družobnú spoluprácu, počas ktorej sa pracovníci oboch archívov často vzájomne navštevovali a všemožne si navzájom pomáhali. Pokračujú aj po rozdelení Československej republiky. Prinieslo im to síce viacero problémov, ktoré však zdolávajú a vo svojej družbe úspešne pokračujú naďalej. Rúth Macurová z ČR reagovala na pertraktované finančné problémy spoločnosti archivárov aj archívov tak, aby sa obrátili predovšetkým na sponzorov.

Druhý deň rokovania otvorila V. Nováková privítaním predsedu Spolku archivárov Maďarskej republiky Lászlóa Szögho, ktorý v krátkom príhovore pozdravil rokovanie slovenských archivárov. Zdôraznil najmä potrebu úzkej spolupráce maďarských a slovenských archivárov najmä vzhľadom na dlhý spoločne prežitý úsek dejín, ktorými sa jedni i druhí profesionálne zaoberajú.

Bohumír Brom vo svojom vystúpení *České archivnictvo mezi rozdělením společného státu a společným vstupem do Evropské unie* nadviazal na svojich českých predrečníkov V. Babičku a D. Doležala. Priblížil účastníkom archívnych dní vývoj českého archivnictva v danom období a nevynechal ani vývoj českej archívnej legislatívy.

Ďalšie dva príspevky venovali pozornosť delimitácii archívnych dokumentov medzi Českou a Slovenskou republikou po rozdelení spoločného štátu. Jana Kubíková priblížila *Skúsenosti z delimitácie archívneho materiálu Federálneho zhromaždenia ČSFR*. Delenie spisovej agendy bývalého FZ ČSFR začalo koncom roka 1992 na základe podkladového materiálu pre del'bu hnutel'ného majetku Kancelárie FZ, ktorého súčasťou bola aj ponuka archívnych pomôcok navrhovaných na odovzdanie Kancelárii NR SR. Keďže bývalý archív Federálneho zhromaždenia mal k svojim dokumentom z obdobia od vzniku Česko-slovenskej republiky v roku 1918 až po rok 1992 vypracované kvalitné pomôcky, J. Kubíková sa ako pracovníčka Kancelárie NR SR, zodpovedná za centrálnu spisovňu (parlamentný archív v tom čase ešte neexistoval), pustila do delimitácie a preberania dokumentov. Už koncom januára 1993 priniesla z Prahy archívne pomôcky (indexy) k spracovaným častiam archívnych materiálov už od roku 1918. Delimitácia mala byť a aj bola ukončená do 30. júna 1993 aj vďaka spolupráce s M. Kačkovičovou zo Slovenského národného archívu. Na Slovensko sa tak dostali materiály Federálneho zhromaždenia týkajúce sa Slovenska vo forme xerokópií podľa výberu spomenutých archivárov. Poslanecká snemovňa Českej republiky a Národná rada Slovenskej republiky uzavreli dohodu o vzájomnej spolupráci, v ktorej sa o. i. zaviazali mať svoje archívy naďalej otvorené, poskytovať si bezplatne archívne služby vrátane prístupnosti svojich fondov podľa potrieb druhej strany, a to bez časového obmedzenia. V závere príspevku J. Kubíková uviedla, že pri práci na delimitácii jej chýbalo usmernenie, príp. konkrétne informácie o pripravovanej spisovej rozluke z odboru archivnictva a spisovej služby MV SR. Jej českí partneri mali v tom čase všetky potrebné informácie k dispozícii. Napokon skonštatovala, že keď sa na Slovensku spisová rozluka medzi českými a slovenskými ministerstvami ešte len rozbiehala, Kancelária NR SR už mala všetky materiály z Prahy delimitované a prevezené.

Na J. Kubíkovú nadviazala Mária Kačkovičová príspevkom *Praktické poznatky z delimitácie archívnych dokumentov z českých archívov po rozdelení republiky. Archív Kancelárie prezidenta Českej republiky a archív Českej národnej banky*. Hovorila predovšetkým o svojich skúsenostiach, ktoré získala najskôr ako externá poradkyňa pre delimitáciu materiálov Kancelárie prezidenta republiky a neskôr, keď začala pôsobiť v Archíve Národnej banky Slovenska a podieľať sa na delimitácii materiálov z archívu Českej národnej banky.

Anna Dunajská priblížila vo svojom vystúpení s názvom *Štátne archívy v Mikulove a Trnave – ich vzájomné kontakty v minulosti a dnes* veľmi podrobne genézu a všetky oblasti vzájomnej spolupráce týchto dvoch archívov.

Marek Ďurčo, pracovník archívu Nitrianskej diecézy, sa vo svojom referáte *Stav a vývoj cirkevného archivnictva na Slovensku* zamerail predovšetkým na „svoj“ archív. Účastníkov archívnych dní oboznámil so vznikom, históriou a sú-

časným stavom tohto archívu, ako aj so spracovanosťou jeho fondov a možnosťou ich štúdia a využitia.

Pavol Šalamon poskytol v zaujímavom príspevku *Slovaciká v Archíve otvorenej spoločnosti Sorosovej nadácie a možnosti výskumu* aj pre našu archivársku societu málo známe údaje o dokumentoch tohto archívu a jeho knižnice. Spoločnosť slovenských archivárov pozval na návštevu tohto archívu sídliaceho v Budapešti.

Minulosť a prítomnosť českého podnikového archívniectva ako zdroja hospodárskych prameňov bola zasa predmetom referátu Rút Macurovej. Hovorila predovšetkým o svojich skúsenostiach, ktoré v tejto oblasti archívniectva získala ako poradkyňa pre spisovú službu za posledných sedem rokov najmä na severnej Morave, kde je viacero podnikových archívov dlhé desaťročia fungujúcich veľkých priemyselných závodov.

Ako posledný odznel podnetný príspevok Jána Šulavíka *Outsourcing – správa a riadenie registratúrnych záznamov*. Jeho autor v ňom informoval najmä o možnostiach a vhodných spôsoboch jeho využitia pri správe registratúr. Priblížil tiež praktické skúsenosti Slovnafu, a. s., s jeho využívaním.

Popoludní účastníkov archívnych dní plne zaujal kultúrny program na Trenčianskom hrade pripravený Trenčianskym múzeom. Na hrade nás srdečne privítal okrem pani riaditeľky Kataríny Babičovej aj mocný pán hradu Matúš Čák Trenčiansky (t. č. zrejme zamestnanec múzea), a všetky krásne a zaujímavé miesta na hrade vrátane jeho veže nám poukazovala a ich históriu priblížila krásna Fatima. V priestoroch expozície historických obrazov posledných majiteľov hradu Ilešháziovcov sa nám však naša milá sprievodkyňa začala náramne podobať na jednu z jeho majiteľiek. Prehliadka hradu pokračovala príjemným občerstvením a divadelnou scénou z manželského života šľachty spojenou so šermom. Po tomto krásnom popoludní, za ktoré trenčianskym múzejníkom veľmi pekne ďakujeme, sme sa všetci tešili na spoločenský večer.

Posledný deň, či skôr jeho doobedie, venovali členovia Spoločnosti slovenských archivárov svojmu valnému zhromaždeniu.

Na záver môžem už len zhrnúť, že 8. archívne dni priniesli zúčastneným členom spoločnosti nové hodnotné poznatky. Boli tiež výborne zorganizované, na čom mali svoj veľký podiel predovšetkým archivárky z trenčianskeho archívu a najmä jeho riaditeľka Danica Hlaváčová. Všetkým organizátorom patrí naše uznanie a vďaka.

Júlia Hautová

PORADA RIADIACICH ORGÁNOV ARCHÍVNICTVA ČLENSKÝCH KRAJÍN EURÓPSKEJ ÚNIE V DUBLINE

Porady riadiacich orgánov archívnickva členských krajín EÚ sa uskutočňujú v polročných intervaloch; organizátorom je predsednícka krajina EÚ. Zástupca slovenského archívnickva sa na nich zúčastňuje od roku 2003. Prvá tohtoročná porada sa preto uskutočnila v Írsku (Dublín) a jej organizátorom v dňoch 21.–22. 4. 2004 bol Národný archív Írska; porady sa zúčastnili zástupcovia 23 krajín, okrem Malty a Cypru.

Rokovanie otvoril D. Craig, riaditeľ Národného archívu Írska.

Hlavným bodom porady bolo plnenie úloh vyplývajúcich archívnickvu členských krajín z rezolúcie Rady Európskej únie zo 6. 5. 2003, ktorej cieľom je integrácia archívnickva v rozšírenej EÚ. Na základe rezolúcie vznikla pracovná skupina národných expertov, ktorí majú pripraviť novú správu o archívoch v rozšírenej EÚ vrátane perspektív intenzívnejšej archívnej spolupráce. Správa má byť hotová do polovice roku 2004. V rámci pracovnej skupiny expertov vznikli dve špecializované skupiny: edičná rada správy a skupina pre prípravu návrhov rozšírenej spolupráce. Do 30. 3. 2004 jednotliví autori častí správy odovzdali základné texty – 30 príspevkov. Slovenský zástupca (Ing. J. Hanus, SNA) vypracoval časť 4b – Ochrana archívnych dokumentov na klasických nosičoch). Z časových dôvodov sa text v prvom kole spracúva v anglickej mutácii. Predložené texty prerokuje pracovná skupina expertov na zasadnutí v Bruseli (2.-3. 6.). Výsledkom bude nové vydanie bývalej tzv. Čiernej knihy z roku 1994 o archívoch v EÚ. V porovnaní s predchádzajúcou edíciou bude obsahovať aj vytýčenie okruhov spolupráce – ochrana archívov pred prírodnými katastrofami a prevencia, autenticita elektronických dokumentov – dlhodobé uchovávanie a opätovné vyhľadávanie, vybudovanie európskeho portálu – legislatíva, opatrenia proti krádežiam v archívoch, štandardy – osobitne výstavba archívnych budov, ako aj vytvorenie Koordinačného výboru EÚ pre archívnickvo. Uvedený výbor bude dozerieť na plnenie úloh rezolúcie, ako aj na čerpanie prostriedkov z fondov EK. Prijaté okruhy spolupráce, t. j. úloh, bude treba splniť v priebehu troch rokov.

Druhým bodom rokovania bola problematika DLM Fóra (Document Lifecycle Management), t. j. správa a uchovávanie elektronických záznamov. V DLM Fóre je združených 18 organizácií z 15 krajín. Jeho budúce zasadnutie sa uskutoční v roku 2005 v Budapešti. Prioritami DLM Fóra na budúce obdobie je dokončenie príručky modelových požiadaviek pre elektronické záznamy a ich správu v registratúrnom štádiu, vzdelávanie na úseku elektronických záznamov, vytvorenie databázy právnych predpisov, spracovanie portálu DLM, príprava finančného rozpočtu na zabezpečenie činnosti DLM Fóra.

Účastníci porady ďalej prerokovali zabezpečenie rezolúcie EÚ o kinematografických dokumentoch; Európska komisia pripravuje k tejto problematike odporúčanie. Účastníci sa oboznámili aj s obsahom prvej správy Európskej komisie o implementácii nariadenia EK o ochrane údajov. Predmetom rokovania bola aj

informácia o časopise INSAR European Archives News, ktorý vychádza ako fórum archívnicka členských krajín. V budúcnosti bude vychádzať dvakrát ročne, neskôr sa plánuje aj jeho elektronická verzia. Na záver rokovania odznelo ešte niekoľko informácií o spoločných podujatiach – v roku 2005 sa uskutoční medzinárodná konferencia UNESCO pri príležitosti 50. výročia deklarácie o ochrane kultúrneho dedičstva. Podrobnejšie sa prerokoval aj program na ochranu archívov a archívnych dokumentov pred prírodnými katastrofami. Práve tento program získa aj prostriedky z fondov EK. Zástupca Rakúska predniesol informáciu o stave príprav Medzinárodného kongresu archívov, ktorý sa uskutoční v auguste t. r. vo Viedni. Na záver zástupca Holandska pozval zástupcov EBNA na zasadnutie do Haagu, ktoré sa uskutoční v 22.–23. 10. 2004. Jeho informáciu doplnil vedúci Archívu Európskej komisie, ktorý oznámil, že najbližšie stretnutie pracovnej skupiny expertov sa uskutoční 3. júna 2004 v Bruseli.

Organizátori konferencie pripravili pre účastníkov návštevu knižnice arcibiskupa Marsha. Ide o najstaršiu írsku verejnú knižnicu, založenú v roku 1701. Taktiež si prehliadli účelový objekt Národného archívu Írska. Národný archív Írska vznikol v roku 1988 zlúčením Public Record Office of Ireland a State Paper Office. Má 45 zamestnancov a ročný rozpočet 2,5 milióna eur ročne.

Peter Kartous

SPRÁVA REGISTRATÚRY MINISTERSTVA PRÁCE, SOCIÁLNYCH VECÍ A RODINY SLOVENSKEJ REPUBLIKY

I. Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky

Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky (ďalej len „ministerstvo“) je ústredným orgánom štátnej správy pre oblasť pracovnoprávných vzťahov, zamestnanosti, kolektívneho vyjednávania, miezd a iných odmien za prácu, sociálneho zabezpečenia, starostlivosti o rodinu, bezpečnosť a ochranu zdravia pri práci, inšpekciu práce a pre ďalšie veci sociálnej politiky.

Ministerstvo¹ sa vnútorne člení na organizačné jednotky: sekcie, odbory a oddelenia. Osobitné začlenenie v organizačnej štruktúre ministerstva majú špecializované organizačné jednotky v priamej riadiacej pôsobnosti ministra, štátneho tajomníka alebo vedúceho služobného úradu. Patrí sem napr. inštitút sociálnej politiky alebo platobná jednotka ESF.

¹ Podľa Organizačného poriadku MPSVR SR vydaného príkazom č. 1/2004 ministra práce, sociálnych vecí a rodiny SR.

V pôsobnosti ministerstva v súlade s § 21 ods. 4 zákona č. 303/1995 Z. z. o rozpočtových pravidlách v znení neskorších prepisov sú rozpočtové organizácie: 1. Centrum pre medzinárodno-právnu ochranu detí a mládeže, 2. Centrum poradensko-psychologických služieb pre jednotlivca, pár a rodinu, 3. Inštitút pre pracovnú rehabilitáciu občanov so zmenenou pracovnou schopnosťou, 4. Rehabilitačné stredisko pre zrakovo postihnutých občanov, 5. Národný inšpektorát práce, 6. Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny a príspevkové organizácie: 1. Stredisko pre štúdium práce a rodiny a 2. Technická inšpekcia.

Proces riadenia ministerstva bližšie upravujú vnútorné predpisy ministerstva, ktoré vydáva minister vo forme príkazov ministra, rozhodnutí, smerníc, opatrení, uznesení z porady vedenia ministerstva, metodických pokynov a služobných príkazov.

II. Správa registratúry

Správa registratúry ministerstva je samostatný informačný systém, ktorého zmyslom je spravovať čoraz väčšie množstvo registratúrnych záznamov v organizácii a poskytovať rýchlo a v požadovanom rozsahu a kvalite informácie pre riadiacu, organizátorskú, kontrolnú činnosť, ako aj pre ďalšie špecifické činnosti organizácie. Správu registratúry upravuje Smernica č. 777/03-II/11 pre správu registratúry MPSVR SR, ktorej prílohou je registratúrny poriadok a registratúrny plán s účinnosťou od 1. januára 2004.

Registratúrny poriadok upravuje postup organizačných útvarov ministerstva pri správe registratúry, a to najmä pri organizovaní manipulácie s registratúrными záznamami a spismi, ako aj pri náležitom a pravidelnom vyradovaní spisov. Jeho účelom je jednotná a racionálna správa registratúry s cieľom zabezpečenia kvalitného výkonu štátnej správy.

Registratúrny plán je pomôcka na účelné a systematické označovanie a ukladanie spisov. Člení registratúru do vecných skupín a určuje spisom registratúru značku, znak hodnoty a lehotu uloženia. Registratúrny plán ministerstva je usporiadaný podľa okruhov vecných činností, keďže organizačná štruktúra sa v priebehu jedného roka niekoľkokrát zmení a pokiaľ by registratúrny plán vychádzal z nej, musel by byť neustále aktualizovaný.

Registratúrne stredisko ministerstva je organizačne začlenené do odboru hospodárskej správy patriaceho pod vedúcu služobného úradu. V registratúrnom stredisku pracuje od roku 1998 jedna stredoškolsky vzdelaná pracovníčka s osvedčením odborného pracovníka pre spisovú, vyradovaciu a archívnu činnosť. Registratúrne stredisko je umiestnené vo viacerých miestnostiach na ministerstve. V suteréne sa nachádza jedna miestnosť, ktorá je vybavená posuvnými regálmi. Tu sa nachádzajú registratúrne záznamy pochádzajúce z činnosti ministerstva za roky 1990 až 2001 v rozsahu cca 404 bm a v súčasnosti je táto miestnosť už kapacitne nevyhovujúca. Ďalšia miestnosť sa nachádza na I. poschodí, tu je uložených cca 240 bm za roky 1990–2003. Aj táto miestnosť je už kapacitne nevyhovujúca. Okrem týchto miestností sa tu nachádza ešte miestnosť, v ktorej je umiestnená mzdová agenda v rozsahu cca 15 bm, nachádzajú sa tu mzdové

listy od roku 1969. No a poslednou miestnosťou slúžiacou na účely správy registratúry je miestnosť, kde sú uložené účtovné doklady od roku 1992 v rozsahu cca 44 bm. Obidve tieto miestnosti sú nevyhovujúce z hľadiska kapacity a materiálno-technického vybavenia.

V registratúrnom stredisku ministerstva je uložená aj registratúra Strediska služieb sociálnej starostlivosti za roky 1991–1997 v rozsahu cca 25 bm. Stredisko služieb sociálnej starostlivosti bolo rozpočtovou organizáciou zriadenou ministerstvom.

V súčasnej dobe registratúrne stredisko ministerstva spravuje spolu približne 713 bm registratúrnych záznamov. Registratúrne stredisko organizuje a zabezpečuje v určených termínoch preberanie spisov z jednotlivých organizačných útvarov, ich evidovanie, označovanie a ukladanie, bezpečnú úschovu a všestrannú ochranu, ako aj hodnotenie a vyradovanie spisov. Registratúrne stredisko ďalej umožňuje oprávneným osobám nazeranie do spisov, ako aj ich vypožičiavanie a vydávanie výpisov a odpisov z nich. Zamestnanci ministerstva môžu využívať registratúru ministerstva v súlade s ustanoveniami Registratúrneho poriadku ministerstva. Ministerstvo umožňuje nazeranie do svojich spisov právnickým osobám na základe písomného poverenia, tzv. „reverzu“, ktorý môže povoliť vedúci služobného úradu. Spisy sa spravidla požičiavajú na 15 dní, ak osobitný predpis neustanovuje inak.

Za činnosť registratúrneho strediska ministerstva zodpovedá správca registratúry, ktorý metodicky usmerňuje zamestnancov na úseku správy registratúry, zodpovedá za všetky odborné činnosti súvisiace so správou registratúry na ministerstve vrátane prípravy vyradovacieho konania. Dozor nad vyradovaním spisov vrátane špeciálnych druhov registratúrnych záznamov ministerstva vykonáva Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky prostredníctvom Slovenského národného archívu. Správca registratúry ministerstva tiež úzko spolupracuje s odborom archívov a registratúr Ministerstva vnútra Slovenskej republiky.

Ministerstvo pravidelne odovzdáva ucelené súbory archívnych dokumentov alebo ich ucelené časti uložené v označených archívnych škatuliach protokolárne, v dohodnutej lehote do úschovy Slovenskému národnému archívu. Tu sa nachádza archívny fond ministerstva za roky 1968–1990. Spolu s archívnymi dokumentmi sa do archívu odovzdávajú podrobné preberacie zoznamy, spracované na základe registratúrneho plánu ministerstva. Preberacie zoznamy sú vypracované veľmi podrobne, napr. pri poradách vedenia ministerstva sú v preberacích zoznamoch uvádzané názvy všetkých prerokovaných materiálov, materiály predkladané na rokovanie vlády Slovenskej republiky, podrobne sa rozpisujú riadiace akty a organizačné akty ministerstva atď., takže môžu slúžiť bádateľom Slovenského národného archívu ako archívna pomôcka.

Na základe ústavného zákona č. 541/1992 Zb. o delení majetku Československej federatívnej republiky medzi Českú republiku a Slovenskú republiku a na základe uznesení vlád Českej republiky a Slovenskej republiky, Ministerstvo práce a sociálnych vecí Slovenskej republiky realizovalo spisovú rozluku registratúry zaniknutého Federálneho ministerstva práce a sociálnych vecí. Treba podotknúť, že ak odhliadneme od jednostrannej neochoty, ktorú azda najviac po-

cítilo Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky na začiatku svojho záujmu o rozluku spisov po Federálnom ministerstve práce, sociálnych vecí a rodiny, bolo zistené po prehliadke týchto spisov, že cca 300 bm spisov bolo vo veľmi zlom stave. Približne 12–14 ton materiálu Ministerstvo práce a sociálnych vecí ČR premiestnilo z budovy Federálneho ministerstva práce a sociálnych vecí bez akýchkoľvek evidenčných pomôcok a bez protokolov do svojich priestorov. Tento presun písomností bol predbežne ukončený do konca septembra 1993. Zástupcovia Ministerstva práce, sociálnych vecí a rodiny SR odovzdali „Námety na vykonanie spisovej rozluky“, v ktorých boli uvedené písomnosti, o ktoré má slovenská strana záujem. Ale keďže z uvedeného materiálu vyplynulo, že nejde o písomnosti slovenskej proveniencie, česká strana sa vyjadrila, že ak bude nejaký takýto materiál nájdený, poskytne len jeho kópiu. Ďalej sa obe strany dohodli, že po spracovaní spisového materiálu Federálneho ministerstva práce a sociálnych vecí bude slovenskej strane umožnené využívanie vzniknutého fondu Federálneho ministerstva práce a sociálnych vecí.

Jedným z nedostatkov v správe registratúry na Ministerstve práce, sociálnych vecí a rodiny SR je skutočnosť, že všetky činnosti spojené so správou registratúry sú vykonávané manuálne, t. j. klasicky v papierovej podobe. Prijem všetkých druhov písomných záznamov doručených na ministerstvo zabezpečuje podateľňa, kde v zmysle Smernice č 777/03-II/11 pre správu registratúry MPSVR SR zamestnanec podateľne prijaté zásielky roztriedi a odovzdá jednotlivým organizačným útvarom na zaevidovanie a ďalšie spracovanie.

Preto prvým krokom, ktorý povedie k zlepšeniu činnosti správy registratúry je určite zavedenie automatizovaného systému správy registratúry. V súčasnej dobe má už ministerstvo pripravený návrh vecného riešenia automatizovaného systému správy registratúry, na ktorého zavedení do praxe intenzívne pracuje. Budovať vlastný informačný systém, systematicky ho dopĺňovať, spravovať a efektívne využívať patrí k výsadám dobre fungujúcej organizácie. V dnešnej informačnej ére význam pohotovo poskytovaných a plnohodnotných informácií je kapitálom, ktorého hodnota úmerne rastie s postavením organizácie v štruktúre spoločnosti.

Eudmila Długolinská

ČADČIANSKY ŠTÁTNY ARCHÍV V NOVÝCH PRIESTOROCH

Osobám znalým vecí a okolností znie takmer neuveriteľne informácia, že Štátny archív v Bytči, pobočka Čadca od apríla tohto roku pôsobí v nových priestoroch. Ale je to skutočne tak a je to úspešné zavŕšenie viac ako dvadsaťročného úsilia.

Archív bol od svojho vzniku umiestnený v suteréne budovy ONV, dnešného Okresného úradu v Čadci. Stali sa ním vlastne priestory spisovne bývalého okresného úradu – tu uložená registratúra tvorila jeho základ – a susednej okresnej väznice. Po zlúčení okresov Čadca a Kysucké Nové Mesto a spojení ich archívov pribudli ďalšie susediace miestnosti, v ktorých bola pôvodne umiestnená závodná jedáleň. Neboli to vhodné priestory. Tmavé depoty niekde viac ako polovicou siahali pod úroveň terénu, následkom čoho sa časom vo všetkých objavovala pleseň a pomaly, ale neodvratne sa šírila. Preberaním archívneho materiálu sa postupne zaplnili a už v 70. rokoch vyvstal akútny problém s nedostatkom úložných kapacít. Nádej, keď sa podarilo presadiť do návrhu plánu investičných stavieb ONV výstavbu účelovej budovy, zhasla po dodatočnom rozhodnutí presunúť schválené prostriedky na financovanie stavby obecného kultúrneho domu. Podobne všetky ďalšie snahy končili neúspešne a, žiaľ, za jediné pozitívum v tomto smere sme mohli považovať skutočnosť, že sa zabránilo realizácii jediného navrhovaného riešenia – likvidáciou starého uvoľniť priestor novému (v tomto prípade archívneho materiálu). Jediné a v porovnaní s reálnymi potrebami nepatrné voľné kapacity sa získavali iba vnútorným vyradovaním a tomu zodpovedalo aj množstvo preberaného archívneho materiálu. Situácia sa vyhrotila po r. 1989, keď archívy boli okolnosťami prinútené preberať veľké množstvá materiálu.

Až v roku 1992 sme získali nové priestory formou prenájmu časti prízemnia v budove bývalého Agrostavu Čadca, ktorá časom celá prešla do majetku Okresného úradu v Čadci a uvažovalo sa o jej rekonštrukcii a umiestnení celého archívu do týchto priestorov. Zámer nevyšiel a nezrealizovala sa ani ďalšia alternatíva – adaptácia časti budovy a prístavba archívnych depotov pri materskej škole v miestnej časti Čadečka, s ktorou sa síce v r. 1998 začalo, ale v nasledujúcom roku sa práce zastavili a celá akcia sa zrušila.

Budovu, v ktorej je v súčasnosti archív umiestnený, sme získali v r. 2000. Bola postavená v polovici 60. rokov minulého storočia ako Poľnohospodárska majstrovská škola v Čadci a časom sa tu vystriedali viacerí užívatelia – lesnícke učilište, Zväzarm, múzeum, sporiteľňa a napokon pozemkový úrad. Je to murovaná dvojpodlažná budova, ktorá si na plnenie nového účelu vyžadovala isté dispozičné a stavebné úpravy, spočívajúce hlavne v statickom spevnení nosných konštrukcií.

V roku 2001 bol vypracovaný projekt a podpísala sa zmluva na realizáciu diela s firmou Kysucká stavebná s. r. o. Čadca. S vlastnými stavebnými prácami sa začalo v januári roku 2002 a v auguste toho istého roku bola stavba ukončená, pričom zároveň s rekonštrukciou priestorov sa riešilo aj vybavenie depotov mobilnými regálmi. Kolaudačné rozhodnutie bolo vydané 20. januára 2003. So sťahovaním archívu sme však začali už začiatkom novembra 2002, hneď po vydaní dočasného povolenia na skúšobnú prevádzku objektu a od apríla 2003 je nový archív v plnej prevádzke.

Skutočnosť, že archívu nebola poskytnutá celá budova, tak ako to predpokladal pôvodný zámer, do istej miery negatívne ovplyvnila konečné riešenie. V časti priestorov, určených pôvodne na archívne depoty, bolo nutné vyriešiť aj

umiestnenie pracovní a priestorov pre styk s verejnosťou. Tým sa plánovaná úložná kapacita takmer 3 800 bm zmenšila na 2 200 bm. Pridelené finančné prostriedky umožnili vybaviť regálmi iba necelých 90 % plochy archívnych depôt. Nová budova vyriešila súčasné priestorové potreby archívu, nezabezpečila však žiadnu kapacitnú rezervu.

Napriek tomu možno skonštatovať, že konečne aj archív v Čadci má zabezpečené dôstojné a kultúrne pracovné prostredie a tiež archívne depoty sú primerané bohatstvu, ktoré sa v nich zhromažďuje. Pevne veríme, že aj spomenuté mínusy sa podarí v krátkej dobe vyriešiť a náš archív sa opäť posunie o krok dopredu.

Antónia Hudcová

ARCHÍVNY SEMINÁR V ÚSTAVE PAMÄTI NÁRODA

V spoločenskej sále budovy Saleziánov v Bratislave sa dňa 5. marca 2004 konal Odborný archívny deň usporiadaný archívom Ústavu pamäti národa spolu so sprievodnou výstavkou archívnych dokumentov.

Seminár otvoril predseda správnej rady Ústavu pamäti národa Ján Langoš. Vo svojom úvodnom slove zdôraznil nezastupiteľnú úlohu ústavu pri odhaľovaní príčin a dôsledkov neslobody pre náš národ v rokoch 1939–1989. Na jej plnení sa významne podieľa sekcia archívu zhromažďovaním, ochranou, sprístupňovaním a najmä využívaním archívnych dokumentov pri poskytovaní detailných informácií o krivdách spáchaných na jednotlivcoch v období totalitných režimov na Slovensku. Vyslovil obdiv k mladým kolegom z archívu, ktorí už po piatich mesiacoch existencie archívu prezentujú výsledky svojej odbornej činnosti, no predovšetkým informujú o svojich plánoch.

Účastníkov rokovania pozdravil aj László A. Nagy, predseda výboru NR SR pre ľudské práva, národnosti a postavenie žien, ktorý stál pri zrode ústavu a je jeho gestorom. Vo svojom príhovore zdôraznil, že ústav svojou činnosťou nechce konkurovať historikom iných vedeckých inštitúcií, lež spolupracovať s nimi pri osvetľovaní pôsobenia totalitných režimov na Slovensku a sprístupňovaním fondov ich represívnych orgánov pomôcť perzekvovanej verejnosti.

Odbornú časť podujatia otvoril riaditeľ archívnej sekcie Ladislav Bukovszky. V príspevku *Kmeňové archívne fondy Ústavu pamäti národa a ich spracovanie* informoval, že činnosť archívu Ústavu pamäti národa (ÚPN) vychádza zo zákona o pamäti národa č. 553/2002 Z. z. upravujúceho zhromažďovanie, evidovanie, ochranu, sprístupňovanie, zverejňovanie, správu a využívanie dokumentov bezpečnostných orgánov Nemeckej tretej ríše a Zväzu sovietskych socialistických republík a bezpečnostných zložiek Slovenského štátu, unitárneho a federatívneho Československa za obdobie od 18. apríla 1939 do 31. decembra 1989. Paragraf 27 tohto zákona uložil štátnym orgánom – Ministerstvu vnútra

SR, Ministerstvu obrany SR, Ministerstvu spravodlivosti SR a Slovenskej informačnej službe – odovzdať spomenuté dokumenty ústavu do šiestich mesiacov od nadobudnutia jeho účinnosti. Ako L. Bukovszky uviedol, najväčšie problémy má ústav so získaním materiálov delimitovaných na Slovensko – do archívu MV SR v Levoči (riadi ho odbor spisovej a archívnej služby všeobecnej sekcie MV SR) v rámci archívnej rozluky federálneho ministerstva vnútra v Prahe, ktorých časť prevzala Slovenská informačná služba. Po doriešení problémov s delimitáciami fondov patriacich archívu ústavu sa jeho pracovníci, vysokokvalifikovaní archivári pracujúci v dobrých priestorových aj pracovných podmienkach, plne sústreďia na ochranu, spracúvanie a využívanie archívnych dokumentov sústredených v archíve UPN.

Ďalším referujúcim bol Radoslav Ragač. Predmetom aj názvom jeho príspevku bola Zachovanosť archívnych fondov Hlinkovej slovenskej ľudovej strany a Demokratickej strany v sústave štátnych archívov Slovenskej republiky. Údaje pre svoje vystúpenie čerpal nielen zo Sprievodcov štátnych archívov Slovenskej republiky, ale aj zo svojej osobnej skúsenosti bádateľa týchto fondov.

Ochrane archívnych dokumentov v praxi sa vo svojom vystúpení venoval Gábor Strešňák. Rudolf Hudec sa zasa venoval Metódam a spôsobom sprístupňovania archívnych dokumentov. Problémy spisovej služby Štátnej bezpečnosti rozobrala vo svojom príspevku Jana Kalkalíková a Ľubomír Ďurina sa venoval Tvorbe zbierok v archíve Ústavu pamäti národa.

Záverom môžeme skonštatovať, že prvé verejné vystúpenie archivárov Ústavu pamäti národa splnilo svoj cieľ predovšetkým v tom, že priblížilo ostatným pracovníkom ústavu potrebné údaje o archívnych fondoch archívu, spôsobe ich dopĺňania, ochrane, spracúvaní a možnosti ich využitia. Archivári ním tiež potvrdili, že majú všetky predpoklady na úspešné plnenie svojich pracovných úloh.

Júlia Hautová

NEIDENTIFIKOVANÁ PAMIATKA Z VÝČAPIEK

Bývalá obec Výčapky, o ktorej zatiaľ poznáme najstaršiu písomnú zmienku z roku 1247 a ktorá je od roku 1960 pôvodne nedobrovoľnou administratívnou, nie prirodzenou súčasťou zlúčenej obce Hruboňovo v okrese Nitra, je známa viacerými nehmotnými, najmä folkloristickými, ale predovšetkým hmotnými kultúrno-historickými pamiatkami. A to nielen zachovanými, ale, žiaľ, i dlhšie či kratšie obdobie nezachovanými, teda zničenými architektonickými výtvormi. Obec je ale dostatočne známa aj dodnes neidentifikovanými heraldickými, publikovanými písanými memoárovými, odborne zdokumentovanými starovekými numizmatickými, fragmentovitými stredovekými archeologickými, ba i dobre zachovanými, ale svojím obsahom, vekom a pôvodom tiež zatiaľ neznámymi

sfragistickými artefaktmi. Zastaviť sa chcem práve pri poslednom druhu kultúrno-historických pamiatok výčapskej proveniencie. Som totiž presvedčený, že o pečatidle, resp. typáriu, o ktorom som tiež už písal v bývalom západoslovenskom regionálnom denníku Hlas ľudu,¹ zdá sa, je potrebné zveriť sa čitateľskej verejnosti práve na stránkach časopisu Slovenská archivistika, ak sa chceme priblížiť aspoň k akému-takému úspechu pri jeho novej budúcej identifikácii, pretože všetky naše doterajšie pokusy o určenie jeho predpokladaného majiteľa zlyhali.

Erbové pečatidlo v podobe pečatného prsteňa zo šedo-bieleho tvrdého kovu zobrazuje v renesančnom štíte spredu sprava šípom cez hrud' prestreleného doprava otočeného morského psa (resp. leva) s doprava privráteným rybím chvostom, držiaceho v pravej hornej končatine holú šabl'u. Nad ním sú umiestnené iniciály G B. Kovorytecká práca svedčí o zručnosti autora tejto dosiaľ dobre zachovanej sfragistickej materiálnej pamiatky.

Samotnú existenciu a poznatky o okolnostiach nálezu tohto pečatidla som osobne zistil v zime v roku 1991 od jeho vtedajšieho držiteľa Milana Maca (17. 7. 1927–2. 10. 2001), obyvateľa Výčapiek. Informoval ma s nemalou hrdosťou o skutočnosti, že práve on sám, a to ešte ako asi šesťročný chlapec, sa stal jeho nálezcom a dosiaľ ho ako mimoriadnu cennosť opatruje a vlastní. Okolnosti nálezu rekonštruoval tak, že nález lokalizoval do nádvorja miestneho kaštieľa približne do roku 1932–1933. V tom čase rodina, ktorej bol príslušníkom, žila v prízemných obydliach vyhradených pre služobníctvo, situovaných na nádvorí miestneho barokovo-klasicistického kaštieľa. K nálezu podľa jeho tvrdenia došlo v hornej vrstve zeminy pri hre menšej skupiny chlapcov na prašnom zaburine-nom priestranstve pri dnes už neexistujúcej hospodársko-obytnej budove tamojšieho remeselníka – kolára s priezviskom Košťál.² Pečatidlo mi osobne ukázal, ba zhotovili sme ním viaceré odtlačkov do parafínu aj na papier s využitím tzv. podušky na pečiatky. Jeden plastický odtlačok odborne rekonštruoval doc. akad. arch. Ferdinand Chrenka z Bratislavy. Dodnes som držiteľom tohto odtlačku na papieri a vlastne aj pečate. Kde sa však dnes, t. j. po smrti Milana Maca spomínané erbové pečatidlo nachádza, uviesť neviem. Podľa jeho ústnej pôvodnej informácie z roku 1992 ho však počas návštevy obce prezrela aj PhDr. Eva Kolníková, DrSc., z Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied v Nitre. Jej odborný a možno definitívny hodnotiaci záver však nepoznám. Preto treba zatiaľ považovať výčapské erbové pečatidlo za sfragistickú kultúrnu hmotnú pamiatku dosiaľ neidentifikovanú, ktorej anonymitu jej pôvodného vlastníka možno odstráni až práve táto publikovaná informácia. Nález výčapského pečatidla, ako i jeho možnú identifikáciu, možno považovať za ďalší doklad o čulom spoločenskom živote obyvateľov stredného Poperkovie v súradniciach dejín, ako aj za

¹ K pamiatkam na území obce Výčapky pozri napr. KRÁLIK, J. – ORDOŠ, J.: Výčapky. Bratislava, PEREX K+K 1991, 97 s., tiež KRÁLIK, J.: Neznámy erb vo Výčapkoch. Genealogicko-heraldický hlas, 11, 2001, č. 2, s. 36–37, KRÁLIK, J.: Pamiatkari, pozor! Aký osud čaká výčapský nyáriovský kaštieľ? Hlas ľudu, 38, 1992, č. 253, s. 3. Pozri najmä KRÁLIK, J.: Kraj sveta, a či zapadákov? Hlas ľudu, 38, 1992, č. 108, s. 3.

² Tamže.

významný dokumentárny príspevok k odkrývaniu heraldických, genealogických i sfragistických tajomstiev tejto obce a celého regiónu.

Na záver si dovoľím vyjadriť svoj názor na pôvodného majiteľa erbového pečatidla v tom duchu, že predpokladám, že išlo najskôr o hospodárskeho správcu kaštieľa a tamojšieho príslušného majera, prípadne o niekoho z majiteľov tohto šľachtického majetku, alebo ich príbuzenstva. V súvislosti s majetkovými podielmi v obci sa pritom spomínajú príslušníci šľachtických rodov Slávy (Szlávy), Gici (Ghyczy), Korontáli (Koronthály), Berenci (Berenczy), Vajai, Maloňai (Malonyay), Seneši (Szenessy de Szottzot), Korlátsky (Korlátkói), Esterházi (Eszterházy), Erdödy, Nári (Nyáry), Frideczký, Schurmann, Hyross či Emody. Vlastníkom tohto majetku, a to ako kaštieľa premeneného neskôr na sýpku, tak aj pomerne rozsiahleho príslušného tzv. „Veľkého majára“ bol v prvej tretine 20. storočia aj veľkostatkár židovského pôvodu Richard Bauer, ktorému bol tzv. Benešovými dekrétmi všetok majetok skonfiškovaný. Potom ho vlastnila obec, aby sa napokon, ďalej chátrajúci, ocitol opäť v nežičlivých súkromných rukách.

*Kresba odtlačku neznámeho výčapského pečatidla
(autorka kresby Mgr. Kristína Králiková)*

Jozef Králik

DÉGHSKY SLOBODOMURÁRSKY ARCHÍV

Slobodomurárske hnutie patrí medzi veľmi málo prebádané oblasti dejín ľudstva. Príčinou tohto stavu je predovšetkým nedostatok archívnych dokumentov viažucich sa k tejto téme. Slobodomurárske hnutie totiž predstavuje typ polotajnej organizácie, členstvo v ktorej nebolo vždy chápané pozitívne. Členovia lóží po rôznych zákazoch hnutia nechceli dať okolitému „profánnemu“ svetu vedieť, že sú, alebo boli členmi týchto krúžkov. Preto sa sami podieľali na ukrytí alebo na zničení dokumentov, ktoré by ich z členstva usvedčili.

Absencia akýchkoľvek prameňov k problematike dejín hnutia v 18. storočí platila donedávna aj pre územie strednej Európy. Kvôli tomuto nedostatku sa problematika dejín hnutia venovalo len veľmi málo historikov. Jediné dostupné informácie pochádzajú od maďarského historika 19. storočia L. Abafiho, ktorý vypracoval päťzväzkové dejiny hnutia na území habsburskej monarchie. L. Abafi vychádzal predovšetkým zo štúdia slobodomurárskeho archívu nachádzajúceho sa na zámku Dégh, ktorý sa donedávna považoval za stratený. Jeho veľká časť sa však nachádza v Maďarskom krajinskom archíve (MOL) v Budapešti pod signatúrou P1134, škatule (csomó) 4 a 5. Na bádanie v tomto tzv. Déghskom archíve sme dostali povolenie až v roku 2002, dovtedy sme si mysleli, že sa stratil.¹

Déghsky archív dostal pomenovanie podľa zámku Dégh, ktorý patrilo rodine Festeticsovcov, v ktorom bol uložený. Nie je známy pôvodný rozsah archívu. Dnes je posledným zachovaným zväzok 106. L. Abafi však vo svojich dejinách slobodomurárov cituje zväzok 107,² iné lexikóny uvádzajú 115 zväzkov.³ Tzv. Déghsky archív je najdôležitejšou a vlastne aj jedinou zbierkou dokumentov k dejinám voľnomyslienkarských hnutí na území strednej Európy, je porovnateľný napríklad so zbierkou tzv. Klossiánskych rukopisov,⁴ avšak vznikol skôr a bol prvou zbierkou tohto druhu.

Zbierka vznikla v 90. rokoch 18. storočia, dokumenty sa viažu k obdobiu rokov 1760 až 1800. Iniciátorom založenia archívu a hnacou silou pri rozširovaní zbierky bol významný slobodomurár 18. storočia František Xaver Aigner.⁵ F. X. Aigner patrilo medzi popredných členov peštianskych lóží a spolu s grófom Antonom Festeticsom patrilo k zakladajúcim členom lóže „Zur Vereinigung“ v Pešti.⁶

F. X. Aigner v jednom zo svojich listov A. Festeticsovi vysvetľuje pohnútky, ktoré ho viedli k iniciovaniu zbierky. Zbieral pramene, „...aby poslúžili ako pro-

¹ Niektorí bádatelia písali o tom, že Déghsky archív bol zničený počas druhej svetovej vojny.

² ABAFI, L.: Geschichte der Freimaurerei in Österreich-Ungarn V. Budapešť 1890, s. 188.

³ LENNHOF, E. – POSNER, O.: Internationales Freimaurerlexikon. Graz 1932, s. 327.

⁴ Klossiánske rukopisy tvoria ďalší významný zdroj poznania dejín slobodomurárov v Európe. Vytvoril ich Georg Burkhard Klos (1787–1834), ktorý zhromaždil zbierku slobodomurárskych výtlačkov a rukopisov viažucich sa k 18. storočiu.

⁵ František Xaver Aigner sa narodil v roku 1751. 16. apríla 1784 bol prijatý do lóže v Temešvári, slúžil v armáde, kde sa pravdepodobne zoznámil s členstvom.

⁶ Maďarský krajinský archív v Budapešti, P 1134, 3. cs., Bd. 8, protokol z 17. 11. 1792.

striedok pre našich nasledovníkov, ochrániť ich pred klamom a bláznovstvom, a tiež rozumných pánov poučiť a niektoré veci im sprístupniť“.⁷ F. X. Aigner mal vynikajúce kontakty na vedúcich predstaviteľov lóží z celej monarchie. Tieto kontakty pri budovaní archívu naplno využil.

Déghsky archív môžeme podľa doteraz zachovaných dokumentov rozdeliť na tri veľké časti. Prvú z nich tvoria spisy, ktoré sa zaoberajú činnosťou F. X. Aignera v slobodomurárskom hnutí, druhú časť archívu tvoria spisy pražských slobodomurárov a tretiu časť tvoria záznamy rozenkruciánskeho spolku rozvíjajúceho svoju činnosť predovšetkým vo Viedni a na severovýchode Uhorska.

V súčasnosti Déghsky archív začína zväzkom „Rendezendő“. Jeho obsah pravdepodobne tvoria časti archívu, ktoré bádateľ (pravdepodobne L. Abafi) nevedel zaradiť do ostatných zväzkov archívu. Sú v ňom uložené útržky dokumentov k dejinám hnutia na území dnešného Maďarska a rukopisy Abafiho diel. V škatuli 3 sú uložené zväzky po číslo 49 a škatuľa 4 obsahuje zväzky 50 až 106.

K časti archívu zaoberajúcej sa činnosťou F. X. Aignera môžeme zaradiť zväzky 8–11, 15, 17, 21 a 103. Zväzky 8 a 9 obsahujú spisy lóže „Zur Vereinigung“, zväzok 10 obsahuje spisy lóže „Franz zum wachenden Löwen“, zväzok 11 spisy k lóži „Zum guten rath“. Zväzok 15 je zostavený z protokolov lóže „Zu den 7 Sternen“. V zväzku 17 sú zachované prejavy členov lóží a zväzok 21 obsahuje opäť podklady pre lóžu „Franz zum wachenden Löwen“. Zväzok 103 obsahuje dokumenty lóže „Zur ersten Unschuld“. Ide o peštianske a neskôr aj budínske lóže, ktorých bol F. X. Aigner významným členom. Z časti tieto zväzky obsahujú korešpondenciu F. X. Aignera, v ktorej vyzýva na vybudovanie archívu lóží. Dozvedáme sa aj o spôsobe nadobúdania písomností. Väčšinu z nich Aigner zdedil po zosnulých členoch lóže, alebo ich zaobstaral kúpou.⁸

Druhú veľkú časť archívu tvoria dokumenty viažuce sa k činnosti pražských slobodomurárov, ktorých zastrešovala tzv. prefektúra Rodomskoy, čo bol názov pre provinciálnu lóžu v Prahe. Do tejto časti môžeme zaradiť zväzky 22, 28–30, 35, 36, 39–42, 68, 69, 91, 92, 97 a 98. Až na posledné štyri zväzky sú spisy radené chronologicky. Zväzok 22 obsahuje korešpondenciu prefektúry od roku 1772 do roku 1775. Zväzok 28 obsahuje spisy z rokov 1777–1778, zväzok 29 pokračuje rokmi 1779 a 1780. Zväzok 30 obsahuje spisy z rokov 1784 až 1791, obsahuje aj korešpondenciu českej provinciálnej lóže a rakúskej krajinskej lóže. Zväzok 35 obsahuje spisy lóží, ktoré boli pražskej prefektúre priamo podriadené, a to z rokov 1773 až 1778. Zväzok 36 obsahuje spisy prefektúry z obdobia rokov 1775 a 1776. Zväzky 40 a 41 zahŕňajú obdobie 1780–1784. Najväzácnejším zväzkom je zväzok 68, ktorý obsahuje dokumenty o dejinách prefektúry zo 60. rokov 18. storočia. Ostatné zväzky tejto časti archívu nevykazujú obsahovo ani časovo jasné súvislosti.

Zväzky pražských slobodomurárov obsahujú dokumenty predovšetkým administratívnej povahy. Ide o dokumenty súvisiace s poplatkami v lóži, väčšina

⁷ Maďarský krajinský archív v Budapešti, P 1134, 4. cs., Bd. 88, fol. 68.

⁸ Pozri napríklad zväzok 7 fol. 3, alebo zväzok 63 fol. 10.

zvázok je poskladaná z korešpondencie medzi jednotlivými, predovšetkým pražskými lóžami.

Tretiu časť Déghskeho archívu tvoria dokumenty zaoberajúce sa činnosťou tajného zväzku rozenkruciánov. Rozenkruciáni začali svoju činnosť vo Viedni v roku 1771. Postupne sa táto odnož slobodomurárstva rozšírila na celé územie monarchie, predovšetkým do Horného Uhorska a Poľska. Viedeň sa postupne stala centrom rozenkruciánskej organizácie v monarchii. Tento viedenský „direktoriát“ viedol Johann Jakob Edler von Steeb, ktorý mal rozenkruciánske meno Cibano. Po jeho smrti v roku 1783 prevzal vedenie provinčný veľmajster Rakúska Dietrichstein s rozenkruciánskym menom Mens Electus.

Rozenkruciánom je venovaný zväzok 23, ktorý obsahuje korešpondenciu medzi najvyšším vedením rozenkruciánov v Regensburgu a Viedňou a zväzky 43–49, ktoré obsahujú vzácne spisy uhorských rozenkruciánov. Tieto časti archívu sú jediným hodnoverným dôkazom o činnosti rozenkruciánov v Uhorsku. Hnutie sa rozšírilo predovšetkým do miest ležiacich na území dnešného Slovenska ako Prešov, Košice, Banská Bystrica, Banská Štiavnica, spomínajú sa aj obce Giraltovce a Okružle.⁹

Za šírenie rádu v Uhorsku bol zodpovedný predovšetkým Martin Heinzeli, ktorý mal rozenkruciánske meno Merthini. Väčšinu spisov tvorí predovšetkým korešpondencia medzi Heinzelím a ústredím vo Viedni. Zväzky 43 a 44 Déghskeho archívu tvoria protokoly krúžkov podriadených Viedni, ako aj korešpondencia ďalšieho významného rozenkruciána, grófa Ľudovíta Töröka. Celý zväzok 45 obsahuje korešpondenciu Heinzeliho s viedenským direktoriátom, zväzok 46 obsahuje jeho korešpondenciu z rokov 1774 až 1783. Zväzky 47 až 48 obsahujú ťažko čitateľnú korešpondenciu, pravdepodobne medzi jednotlivými rozenkruciánskymi bunkami v Hornom Uhorsku. Uhorské rozenkruciánstvo sa snažilo prostredníctvom alchýmie iniciovať v Uhorsku do tej doby slabý záujem o prírodné vedy, predovšetkým o chémiu a medicínu. Sen rozenkruciánov o výrobe zlata a vynájdenie elixíru života ostal aj v Uhorsku iba snom, avšak do istej miery podnietil rozvoj prírodných vied. Pre veľký rozsah chemických pokusov v rozenkruciánskych lóžach sa ich predstavitelia snažili obmedziť počet nových členov a nezvyšovať ho, na rozdiel od ostatných slobodomurárskych lóží.¹⁰

Spornou je otázka, či sú dokumenty uložené v Déghskom archíve originálmi, alebo ide o kópie. V septembri 1796 napísal Aigner Festeticsovi, že „...spisy nájdené Liedemannom sa nebudú musieť okopírovať, pretože sa dajú odkúpiť.“¹¹ Dá sa teda predpokladať, že spisy, ktoré skupina okolo Aignera nemohla kúpiť, pokúšala sa aspoň doslovne prepísať. V auguste 1796 sa Aigner sťažuje, že „spisy, ktoré dostáva, musí vlastnoručne kopírovať, pretože ešte nenašiel spofahlivého pisára.“¹² Ktoré spisy patria medzi originály a ktoré sú kópie bude možné zistiť až po presnej analýze dokumentov, aj keď sa dá originálnosť nie-

⁹ Maďarský krajinský archív v Budapešti, P 1134, 3. cs., Zväzok 43, fol. 1559 b.

¹⁰ JANCSÓ, E.: A magyar szabadvívűesség irodalmi és művelődés történeti szerepe a XVIII-ik században. Cluj 1936, s. 83.

¹¹ Maďarský krajinský archív v Budapešti, P 1134, 4. cs., Bd. 88, fol. 69.

¹² Maďarský krajinský archív v Budapešti, P 1134, 4. cs., Bd. 88, fol. 68.

ktorých dokumentov s veľkou pravdepodobnosťou potvrdiť. Originálmi budú s veľkou pravdepodobnosťou dokumenty pražských slobodomurárov a uhorských rozenkruciánov.¹³ Na kópiách je často naznačená poznámka, kto originál písal. Veľkú časť korešpondencie, predovšetkým pražských slobodomurárov, tvoria len koncepty odoslaných listov.

Nie je celkom jasné, kto financoval taký rozsiahly nákup spisov. Niektoré dokumenty určite zakúpil Aigner osobne,¹⁴ najpravdepodobnejšie však je, že ho pri nákupe dokumentov finančne podporoval gróf Anton Festetics. Svedčí o tom fakt, že Aigner podrobne informoval Antona Festeticsa o pokrokoch v nákupe. Aignerova heuristická činnosť bola ukončená v roku 1805, keď archív prevzal Anton Festetics. Ten pravdepodobne archív od Aignera odkúpil a vystavil mu doživotnú rentu. Archív bol prevezený vo viacerých zásielkach do Déghu. „...Podľa plnej moci mu udelenej vzal 25. 6. do kufra s poťahom z tuleňa pre svojho pána podľa popisu nasledovné: 11 balíkov rodine Festetics patriace súkromné dokumenty, z ktorých niektoré boli opatrené nápisom: Privata Familiam D. D. Festetics concernentia Majestatis actualis Camerario, qua fratri natu majori et Litterarum Conservatori consequenda. – Všetky sú ale dobre zabalené a opečatené.“¹⁵

Súčasnú usporiadanie zväzkov v Déghskom archíve pochádza pravdepodobne ešte od Aignera. V lete roku 1796 Aigner poznamenal, že „...má veľkú snahu nadobudnuté dokumenty triediť“.¹⁶ Pri niektorých zväzkoch je ťažké porozumieť logike spájania jednotlivých dokumentov. Niekedy sa zdá, že jediným kritériom pri zostavovaní a viazaní bol objem zväzku.¹⁷

Je pravdepodobné, že Déghsky archív obsahoval okrem písomných prameňov aj pramene hmotné. V 7. zväzku napríklad čítame „...s veľkým nadšením zaoberám sa pečate, oficianty, znaky...“.¹⁸ V súčasnosti o týchto hmotných prameňoch nemáme žiadne údaje, museli byť súčasťou archívu, ktorý prevzal Festetics. Jedna Aignerova zásielka pre Festeticsa obsahovala popri balíkoch so spismi „mikroskop, penterické univerzálne slnečné hodiny, banderické pravítko a malý zrkadlový vreckový teleskop“.²⁰

Veľkú časť dokumentov, ktoré sú súčasťou Déghskeho archívu, tvoria kópie urobené L. Abafim počas jeho výskumu v archíve od roku 1878. V tomto období obsahoval archív takmer 10 000 dokumentov. Je problematické určiť, ktoré zväzky sú úplné, aké množstvo dokumentov Abafi, popri prípade jeho spolupracovník Brabbé, prepísali. Len zo zväzkov 22, 57, 98, 103 a 104 sú dokázateľne za-

¹³ HUBER, E.: Zur Entstehung des Freimaurer-Archivs Dégh. In: Österreich in Geschichte und Literatur 39, 1995, s. 370.

¹⁴ Maďarský krajinský archív v Budapešti, P 1134, 4. cs., Bd. 63, fol. 10.

¹⁵ Maďarský krajinský archív v Budapešti, P 1134, 4. cs., Bd. 62, fol. 47.

¹⁶ Maďarský krajinský archív v Budapešti, P 1134, 4. cs., Bd. 88, fol. 87.

¹⁷ Napríklad vo zväzku 8 sa nachádzajú spisy lóže „Zur Vereinigung“ z rokov 1792 a 1793, tematicky úzko súvisiace s ďalším zväzkom, kde sú usporiadané spisy z roku 1794. Tematicky pokračuje aj zväzok 10, avšak od čísla 37 nasleduje úplný tematický odklon a zaradené sú tu dokumenty rozenkruciánov zo Štutgartu.

¹⁸ Maďarský krajinský archív v Budapešti, P 1134, 3. cs., Bd. 7, fol. 2.

²⁰ Maďarský krajinský archív v Budapešti, P 1134, 4. cs., Bd. 62, fol. 47.

chované všetky vyhotovené kópie. Z niektorých zväzkov chýbajú kópie len niekoľkých dokumentov, napríklad zo zväzku 10 fólia 63, zo zväzku 23 fólia 69 a pod. Ostatné zväzky pozostávajú zväčša len z fragmentov.

V súčasnosti sa Déghsky archív, ako sme už spomenuli, nachádza v Maďarskom krajinskom archíve v Budapešti ako súčasť archívu Uhorskej veľkolóže. Tento archív bol štátnemu archívu odovzdaný po rozpustení slobodomurárskeho hnutia v Maďarsku v roku 1920, po obnovení hnutia v roku 1945 bol vrátený veľkolóži, avšak po novom zákaze hnutia v roku 1950 bol opäť uložený v krajinskom archíve. Kvôli viacnásobnému transportu sa významná časť materiálu stratila alebo zničila.

Bádanie v Déghskom slobodomurárskom archíve je zaujímavým zážitkom. Bádateľ sa tu stretáva s množstvom tajných značiek a symbolov.²¹ Zaujímavý je spôsob datovania slobodomurárskych spisov. Vzhľadom na slobodomurársky letopočet bola ku každému roku pridaná číslovka 4000. Problémy sa vyskytujú aj pri priradovaní rozenkruciánskych mien ku skutočným menám. V korešpondencii sa totiž uvádzali len krycie mená, ktoré sa nám podarilo rozlúštiť predovšetkým vďaka zväzku č. 70., v ktorom je väčšina mien uhorských rozenkruciánov dešifrovaná.²²

Déghsky slobodomurársky archív je vzácnym fondom pre bádateľov venujúcich sa problematike dejín voľnomyšlienkarských hnutí. Predovšetkým kvôli zlej čitateľnosti dokumentov, ich torzovitosti a nezrozumiteľnosti je archív ešte málo prebádaný, čo sa, dúfajme, v nasledujúcom období zmení k lepšiemu. V Maďarskom krajinskom archíve nám ústretovo vyhotovili xerokópie celého tohto archívu, ktoré ochotne poskytneme ďalším bádateľom.

Martin Javor

²¹ Uzavretý štvorec □ napríklad znamenal slovo „lóža“, dva štvorce prepletené do seba znamenali slovo „veľkolóža“, prečiarknutý štvorec znamenal, že ide o „škótsku lôžu“ a pod.

²² Martin Heinzeli (Merthini), Izák Bernhardi (Carnat), Gottlieb Hoffmann (Hulärosich), Ludovít Török (Zophorus). Szuloviny (Chirurgus) atď. Viac pozri: Maďarský krajinský archív v Budapešti, P 1134, 3.cs, Bd. Rendezendő, fol. 179.

KRONIKA

RUDOLF ĽACH 60-ROČNÝ

Náš kolega – archívár Rudolf Ľach sa v tomto roku dožíva neuveriteľného jubilea. Prečo neuveriteľného? Stačí si porovnať jeho fotografiu pred dvadsiatich (aj tridsiatich) rokov a pochopíte, o čom hovorím. Jeho výzor vôbec nepripomína čerstvého šesťdesiatnika – stále rovnaký mladistvý vzhľad, vlasy rovnakej farby a množstva, váha nezmenená. V jeho prípade skutočne platí, že dnes už každý „sopliak“ má šesťdesiatku.

Mgr. Rudolf Ľach sa narodil 27. júna 1944 v Trnave v zdravotníckej rodine, ale onedlho sa presťahovali do Bratislavy, kde absolvoval základnú školu.

Po ukončení strednej školy s maturitou v Bratislave sa v roku 1963 zamestnal v Štátnom slovenskom ústrednom archíve v Bratislave, kde vo svojom prvom zamestnaneckom pomere pôsobil do roku 1966. Táto práca ho však v tomto mladíckom období dostatočne nemotivovala a preto po absolvovaní vojenskej prezenčnej služby skúšal i iné formy pracovnej realizácie (Tatra Koprivnice a BEZ). Po piatich rokoch sa však vrátil späť do archívneho prostredia a k svojmu prvému zamestnávateľovi. Začal naplno rozvíjať svoj archívársky kumšt a postupne, za účinnej pomoci svojich kolegov, vnikal do tajov spracovávania a sprístupňovania archívnych fondov vo vtedajšom oddelení dejín kapitalizmu. Výsledkom jeho činnosti sú usporiadané a spracované archívne fondy a vyhotovené archívne pomôcky k niektorým z nich. Podieľal sa na spracovaní takých významných fondov, ako sú: Štátny pozemkový úrad v Prahe a Bratislave (1919–1938); Obchodná a priemyselná komora v Banskej Bystrici 1890–1949; Súkromné poisťovne na Slovensku (1886) 1918–1946 (1954); Krajinský úrad v Bratislave (1928–1939); Snem Slovenskej republiky (1938–1945); Sčítanie ľudu v rokoch 1930 a 1940; Ministerstvo vnútra (1938–1945); Ministerstvo financií (1932–1945); Štátny pozemkový úrad 1939–1945; Kancelária prezidenta SR 1939–1945; Ministerstvo dopravy a verejných prác 1938–1945; Ústredný hospodársky úrad 1940–1945.

Najmä pri spracovávaní archívnych fondov sa naplno prejavili jeho vlastnosti, také dôležité pri zdĺhavých činnostiach – trpezlivosť a dôslednosť. Okrem vyššie uvedených odborných archívnych činností sa venoval aj správnej agende, a to najmä vybavovaniu žiadostí občanov. Vyhľadával potvrdenia o národnosti; výpisy z prídelového registra, ako aj potvrdenia o internovaní, resp. väznení občanov.

Jeho teoretické vedomosti ho dostatočne neuspokojovali a postupom času cítil potrebu viac vniknúť do hĺbky čara archívárskej roboty. Preto si svoje vzdelanie postupne dopĺňal popri zamestnaní, najskôr štúdiom na strednej knihovníckej škole, odbor archívniectvo, aby následne začal externe študovať na FFUK –

odbor archívniectvo. Štúdium úspešne zavŕšil diplomovou prácou „Slovenská poisťovňa, účastinná spoločnosť v Bratislave 1919–1946 (1950)“ v roku 1985.

Tému poisťovníctva rozvíjal naďalej vo svojej publikačnej činnosti, keďže bol autorom a spoluautorom viacerých prác z tohto odvetvia: Činnosť zahraničných poisťovní na Slovensku v rokoch 1918–1945; Vznik a činnosť slovenských poisťovní v r. 1918–1945, časť I–II; Vývoj poisťovníctva na Slovensku v r. 1945–1948, časť I–II; Poisťovníctvo na Slovensku v r. 1948–1953; Dejiny poisťovníctva v Česko-Slovensku 1918–1992.

V roku 1996 opúšťa Slovenský národný archív a pokračuje v Sociálnej poisťovni ako vedúci oddelenia spisovej služby a skartačnej činnosti. Po siedmich rokoch sa rozhodol skúsiť šťastie ako súkromný podnikateľ a stáva sa konateľom spoločnosti ARDOC, s. r. o., ktorá sa zaoberá úschovou registratúrnych záznamov likvidovaných inštitúcií.

Za svoje pracovné úspechy získal i ocenenia vo forme medailí – Križkova medaila, medaila pri príležitosti konania medzinárodnej konferencie archivárov za okrúhlym stolom, medaila na znak uznania za dlhoročnú a obetavú prácu. Naposledy mu bola udelená Sasinkova medaila pri príležitosti dovŕšenia tohtoročného jubilea.

A čomu vďačí za svoj mladistvý výzor? No predsa športu. V mladosti sa závodne venoval cestnej a dráhovej cyklistike a cyklokrosu (1958–1972). Dosiahol mnoho úspechov, z ktorých si najviac cení zisk titulov: preborník mesta Bratislavy, preborník kraja, ale najmä titul majster Slovenska v r. 1962–1964. Po skončení aktívnej činnosti v cyklistike sa venuje v súčasnosti aj turistike. Za významnú a obetavú prácu v prospech rozvoja turistiky na Slovensku mu bol udelený Strieborný odznak Klubu slovenských turistov. V osemdesiatych rokoch sa zúčastňoval diaľkových pochodov ako boli Trnavská stovka (100 km non-stop), pochod hrebeňom Malých Karpát a Teslácka stovka.

Jubilantovi želáme do ďalších rokov skvelú podnikateľskú budúcnosť, pevné zdravie, pokračovanie v športových činnostiach pre vlastné potešenie a v neposlednom rade veľa lásky a porozumenia v úzkom rodinnom kruhu na Záhorí. Živíó Rudko!

Mária Kačkovičová

JUBILEUM ŠTEFANA PÉCHYHO

Na jar roku 2004 oslávil Štefan Péchy, dlhoročný pracovník Štátneho archívu v Levoči a fotograf, v kruhu svojich blízkych a spolupracovníkov významné životné jubileum – šesťdesiatiny. Jubilea sa dožil plný zdravia, energie, pracovnej a spoločenskej aktivity.

Štefan Péchy sa narodil v nepokojných časoch 19. 4. 1944 v Levoči. Tu prežil svoje detstvo a absolvoval základné vzdelanie. Kultúrne rodinné zázemie a bohatstvo jedinečných historických pamiatok na Spiši azda najviac ovplyvnili jeho budúci život. Inklinoval k umeleckému životu. Najviac mu učarili film, divadlo a fotografia. Neprekvapuje preto, že stredoškolské vzdelanie nadobudol na Strednej škole umeleckého priemyslu v Bratislave – odbor fotografickej techniky a technológia polygrafie. Po skončení školy nastúpil v roku 1962 ako grafický technik do Východoslovenských tlačiarň v Košiciach. Po vojenčine sa vrátil do pôvodného zamestnania, ale s túžbou dostať sa raz na Spiš. Podarilo sa mu to v roku 1966, keď získal miesto v Dome kultúry a vzdelávania v Spišskej Novej Vsi ako metodik pre fotografiu – film a výtvarníctvo. Bol plne pracovne a spoločensky vyťažený. Fotografoval, hral divadlo v miestnom ochotníckom súbore – stálej scéne, aktívne sa venoval volejbalu a lyžovaniu. Ukazoval sa ako schopný manažér. Obdobie normalizácie však negatívne zasiahlo aj do kultúry, preto v roku 1972 privítal ponuku od riaditeľa Štátneho archívu v Levoči Dr. Ivana Chalupeckého nastúpiť do funkcie fotografa v práve sa zriaďujúcom fotolaboratóriu archívu.

Štefan Péchy sa vrátil do rodnej Levoče. Ako fotograf s plnou kvalifikáciou prišiel medzi archivárov, teda do celkom iného kolektívu pracovníkov, na aký bol dovtedy zvyknutý. Taktiež jeho práca sa podstatne zmenila. V archíve sa totiž kladie dôraz hlavne na systematickú prácu pre zabezpečovacie mikrosnímkovanie, spracúvanie a kopírovania mikrofilmov. Čoskoro aj v nej vycítil nové možnosti seberealizácie. Jeho organizátorské schopnosti, sklony k umeniu, ale hlavne kvalitná práca sa plne prejavili pri budovaní fotolaboratória, spustení jeho prevádzky a v ďalšej každodennej práci na úseku ochrany archívnych dokumentov. Jeho fotografie archívnych dokumentov a historických pamiatok zo Spiša sa začali vtedy objavovať v renomovaných časopisoch a publikáciách. Podieľal sa ako kameraman a spoluautor scenára na filme Majster Pavol z Levoče. Vysokú profesionalitu fotografa z levočského archívu si všimol aj veľikán československej fotografie a filmu Karel Plicka. Výsledkom ich spolupráce v rokoch 1972–1981 sa stali známe Plickove obrazové publikácie o Československu, Spiši a Levoči. Štefan Péchy potom sám počas troch decénií práce v archíve oživil stovkami farebných a čiernobielych fotografií archívnych dokumentov a kultúrno-historických pamiatok z územia Spiša rôzne publikácie a časopisy doma i v zahraničí. K najznámejším patrili napr. Kronika Slovenska 1, Kežmarský hrad, Chrám sv. Jakuba v Levoči, Naše mestá, Dejiny Popradu a i. Prispel tak významnou mierou k propagácii časti veľkého kultúrneho dedičstva, ktorým oplývajú archívy na Spiši.

Nemožno nespomenúť ani ďalšie zásluhy jubilanta. Predovšetkým jeho záujem o novú techniku a snahu o sústavnú modernizáciu fotolaboratória archívu. Aj v súčasnosti skúša nový svetový trend – možnosti uplatnenia digitalizácie archívnych dokumentov. Príznačný pre neho je taktiež dôraz kladený na vysokú kvalitu jeho práce. Hlavne to bolo dôvodom, že práve on bol ako prvý vybraný na plnenie medzinárodnej dohody Ministerstva vnútra SR s Genealogickou spoločnosťou v Utahu o mikrofilmovaní cirkevných matrik. Odvtedy svoje dlhoroč-

né odborné skúsenosti z úseku ochrany archívnych dokumentov ochotne a veľakrát odovzdal viacerým mladším kolegom a kolegyniam z iných archívov pri budovaní fotolaboratórií. Sám sa, pochopiteľne, podieľal na tvorbe rozsiahlej filmotéky Štátneho archívu v Levoči, ktorá do dnešných dní eviduje vyše 1 000 kotúčov mikrofilmov a temer 1,5 milióna políčok mikrofilmov.

Nášmu jubilantovi sa jeho práca stala koníčkom. Do dnešných dní sa jej odáva naplno. Verný ostal aj svojim dávnym záľubám: ochotníckemu divadlu, volejbalu a lyžovaniu, pravda, teraz už skôr ako ich organizátor či tréner. Keďže mu osud Levoče nie je ľahostajný, po roku 1989 sa pustil i do komunálnej politiky – a úspešne. Už tretie volebné obdobie je členom mestského zastupiteľstva.

Štefan Péchy je v slovenskom archívniectve uznávaným fotografom. Ocenením jeho dlhoročnej práce sú aj rezortné vyznamenania, ktoré získal za zásluhy o rozvoj slovenského archívniectva – Križkova medaila a Sasinkova medaila. Využívame preto príležitosť jeho významného životného jubilea, aby sme sa mu aj na stránkach nášho stavovského časopisu v mene všetkých kolegov archivárov poďakovali za obrovský kus poctivej roboty, ktorú vykonal na úseku ochrany archívnych dokumentov pre levočský archív i ďalšie archívy na Slovensku. Do budúcich rokov života mu želáme pevné zdravie, veľa šťastia a radosti v osobnom živote, plno energie a invencie pre ďalšiu prácu v prospech slovenského archívniectva.

František Žiľčák

ZA PANI PROFESORKOU ALOJZIOU KOČIŠOVOU

Tíško odišla do večnosti tak skromne, ako aj skromne žila. V deň jej pohrebu ubehlo pol roka odvtedy, čo sme sa ostatný raz videli, ale skutočne som si nemyslela, že je to zároveň aj posledný raz. Je mi za ňou nesmierne smutno, lebo spomienky na pani profesorku Alojziu Kočišovou sú podstatne dávnejšie, než ako sme sa profesionálne stretli po mojom nástupe do zamestnania na Slovenskú archívnu správu. Spomínam si na ňu, na usmiatu, milú, trpezlivú a veľmi mladú pani učiteľku dejepisu na XXI. strednej škole v Bratislave – Petržalke v triede II. D. A ten milý, nesmierne ľudský úsmev jej zostal aj pri poslednej návšteve, keď nás v Beluši vprevdzala a takú si ju navždy zachovám vo svojich spomienkach.

Alojzia Kočišová, rodená Zbínová, pochádzala z Beluše, kde sa narodila 28. novembra 1929. Gymnaziálne štúdium absolvovala v Trenčíne, vysokoškolské na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského (kombinácia dejepis – zeme-
pis s aprobáciou pre tretí stupeň stredných škôl). Po dvojročnom pedagogickom pôsobení sa rozhodla pre prácu v archíve, aby mohla byť aj profesionálne blízko k svojmu manželovi, ktorý bol v máji roku 1955 vymenovaný za riaditeľa byt-

čianskeho štátneho archívu. V čase príchodu manželov Kočišovcov bol tento archív na počiatku svojej činnosti. Jeho zberná oblasť pokrývala územie Žilinského kraja, do ktorého prakticky patrila väčšia časť niekdajšej Trenčianskej župy, ďalej Oravská, Turčianska a Liptovská župa. Málopočetný kolektív čakala neľahká a náročná práca, do ktorej sa naša zosnulá zapojila s nevšedným elánom a obetavosťou. Pracovala zároveň s ostatnými archívármi, skromnosť jej nikdy nedovolila, aby využila svoje postavenie, ale naopak, bola svojou pracovitosťou, čestnosťou, spravodlivosťou a zodpovedným prístupom k plneniu náročných úloh príkladom pre všetkých spolupracovníkov. K jej menu sa viažu dobré dve desiatky archívnych pomôcok – inventárov k významným fondom Štátneho archívu v Bytči: feudálnych panstiev, žúp, služnovských úradov, justičnej správy, zbierky cirkevných matrik, ale aj prvé čiastkové inventáre Krajského národného výboru v Žiline. Pri všetkých ňou vypracovaných archívnych pomôckach treba vyzdvihnúť jej nevšednú presnosť, dôslednosť a pocit zodpovednosti. Významnou mierou sa podieľala aj na príprave prvého a druhého zväzku Sprievodcu po archívnych fondoch Štátneho archívu v Bytči. Svoju pedagogickú erudíciu nezaprela v spoluautorstve učebnej pomôcky pre vyučovanie dejepisu Cesty za poznaním minulosti (1970). Po tridsiatich troch rokoch skutočne zodpovednej a zmysluplnej práce venovanej slovenskému archívniectvu odišla pani profesorka do dôchodku (1987), aby sa teraz už na „plný úväzok“ venovala rodine, predovšetkým výchove milovaného vnuka, ale popritom sa naďalej živo zaujímalala a sledovala osudy nielen „svojho“ archívu, ale archívniectva vôbec.

Nečakaný a náhly odchod pani profesorky Alojzie Kočišovej 1. júna 2004 nás všetkých prekvapil a zaskočil. Zomrela na prahu svojej 75-ky a nedá mi pripomenúť aj akúsi symboliku – svoje archívárske pôsobenie začala v roku 1954 a pozemskú púť ukončila v jubilejnom roku päťdesiateho výročia československého archívniectva, práve keď sa pripravovali 8. archívne dni v neďalekom Trenčíne. Odišla vzácna žena, dobrý človek a vynikajúca archívarka. Bude chýbať nielen svojej milovanej rodine, ale všetkým, ktorí si ju vážili a mali radi.

Nech odpočíva v pokoji!

Mária Stieberová

POSLEDNÁ ROZLÚČKA S KOLEGOM A PRIATEĽOM JÁNOM DRUGDOM

V októbri tohto roku si pripomínáme 50. výročie jednotnej organizácie archívniectva. S týmto jubileom sú späté aj mnohé osudy ľudí, ktorí venovali prácu v archíve časť svojho života. Do ich dlhého a čestného radu patril aj Ján Drugda, riaditeľ pobočky banskobystrického štátneho archívu v Rimavskej Sobote.

Bolestne sa nás dotkla smutná správa o jeho odchode. Smrť, ktorá neľútostne dopĺňa odveký zákon prírody, ho vytrhla z pracovného kolektívu archivárov 11 dní pred dovŕšením 60 rokov veku.

Narodil sa 19. októbra 1944 v Rimavskej Sobote. Po skončení základnej školy nastúpil v roku 1958 na Strednú priemyselnú školu strojnícku v Košiciach, kde v roku 1962 úspešne zmaturoval. Po určitom tlaku rodičov a triedneho učiteľa začal študovať na Strojnej fakulte Vysokého učení technického v Brne. Svoje štúdiá však pre zdravotné dôvody predčasne ukončil v roku 1964. Po návrate domov nastúpil ako operátor čerpacej stanice Ropovodu v Rimavskej Sobote. Z tohto pracoviska odišiel na základnú vojenskú službu k útvaru Pohraničnej stráže v Domažliciach. Po jej skončení sa vrátil do Ropovodu, kde pracoval do roku 1968. V tom istom roku prešiel pracovať na Okresný priemyselný podnik Rimavská Sobota, kde pracoval vo funkcii vedúceho oddelenia plánovania a tvorby cien bez prerušenia až do roku 1986. V tomto roku nastúpil ako vedúci odboru školstva, kultúry, sociálnych vecí, pracovných síl a zdravotníctva na MsNV v Rimavskej Sobote. Približne v tom čase sa zoznámil aj s vtedajším riaditeľom okresného archívu PhDr. Petrom Lebovičom. Pod vplyvom ich častých stretnutí a diskusií padlo rozhodnutie Jána Drugdu pracovať v archíve, kde svoju prácu začal 1. mája 1992. Vzklíčil v ňom vzťah k histórii a jej prameňom a naplnil ho ambíciami. V rokoch 1993–1994 absolvoval dvojročný kurz archívnicka a spisovej služby na Inštitúte MV SR. Dráhu profesionálneho archivára začal v roku 1997, keď sa stal riaditeľom štátneho archívu. Spolu s ním prešiel pozitívnymi premenami. Rozhodnutie poveriť ho funkciou sa v priebehu času ukázalo ako predvídateľné, čo jednoznačne dokumentujú pracovné výsledky a spôsob, akým činnosť archívu organizoval.

Jazykové znalosti, najmä aktívna znalosť maďarčiny, mu umožňovali hlboko vniknúť do obsahu archívnych dokumentov, ktoré sprístupňoval. V archívnych dokumentoch videl nielen objekt spracovania, ale najmä nekonečný zdroj informácií. Vypracoval mnoho rešerší a tematických súpisov archívnych dokumentov, ktoré uľahčujú prácu bádateľom v oblasti regionálnych dejín. Nemožno zabudnúť ani na prácu, ktorú vykonal na poli predarchívnej starostlivosti. Touto svojou činnosťou zachránil mnoho cenných súborov archívnych dokumentov, ktorým hrozilo zničenie. Pri práci na fondoch z najnovšieho obdobia i v predarchívnej starostlivosti mu pomáhali jeho bohaté skúsenosti, ktoré získal ako kultúrny pracovník. Počas celej svojej činnosti v archívnickve konštruktívne pôsobil pri riešení problémov v oblasti pôsobnosti štátneho archívu v Rimavskej Sobote. Spolupracovníci si ho vážili pre kolegiálny a priateľský vzťah a ochotu, s akou im pomáhal pri neľahkej práci na záchrane archívnych dokumentov. Osobitnú kapitolu jeho spoločenských aktivít tvorila aj prednášková činnosť. Odbornú teoretickú fundovanosť, skúsenosti z práce v archíve ochotne a nezištne odovzdával prostredníctvom školickej činnosti mladšej generácii archivárov a pracovníkom registratúrnych stredísk. Zvlášť je potrebné oceniť a vyzdvihnúť smelý prístup k zavádzaniu široko koncipovaného programu aplikácie výpočtovej techniky v práci archívu. Počas svojho funkčného obdobia vynaložil mnoho námahy na riešenie priestorových podmienok, ktoré sa snažil postupne priviesť

do konečnej realizácie, rekonštrukcie budúcej budovy archívu. Ak za daných podmienok vykonal pre budúcnosť len toľko, že zamedzil stratám a prispel k tomu, že v budúcnosti preda len bude čo spracúvať, nebola jeho práca márna.

Žiaľ, v závere roka 2002 mu bolo diagnostikované závažné ochorenie. Sen o pokojnej starobe začali ohrozovať vážne trhliny. Začal vnímať zhoršovanie svojho zdravotného stavu. Neprešlo veľa času a zákerná choroba bola silnejšia ako jeho vôľa, premohla ho a navždy mu zabránila vrátiť sa medzi nás. Namiesto nového zvitania nadišiel smutný deň rozlúčky. Tým smutnejší, že celých 12 rokov žil a statočne pracoval medzi nami a po celý tento čas sme ho poznali ako dobrého priateľa. Nepoznal únavu, nedbal na čas, bol ochotný vždy stáť na svojom mieste, na dôležitom pracovnom poste, aby sa svojou snaživou prácou pricinil o úspešné splnenie našich spoločných predsavzatí.

Spoločenské uznanie je však v okamihu posledného lúčenia sa s čínorodým človekom akési málovravné a odosobnené, preto sa žiada pripomenúť ešte ďalšie krásne vlastnosti Jána Drugdu, ktoré jeho osobnosť dotvárali a dokresľovali. Bol vždy a za všetkých okolností človekom, vždy sa správal ľudsky, nekrivdil, neublížoval, mal dobré srdce, bol láskavý, priateľský a veselý, vždy ochotný pomôcť inému. Miloval život. Tieto vlastnosti urobili z neho človeka, na ktorého sa len tak ľahko nezabúda.

Prichodí nám čas rozlúčiť sa s Tebou, Janko. Lúčiť sa ako toľkokrát predtým. A preda nie ako predtým. V srdciach je nám krušno, na perách slová menia sa na vzlyk, oči vlnú rosou slz. Lebo dnes treba sa rozlúčiť navždy.

Česť Tvojej pamiatke!

Mária Adamová

OBSAH

50. výročie prvého archívneho zákona (Peter Kartous)	3
ŠTÚDIE A ČLÁNKY	
Nemcová, Zuzana: Život a správa Bratislavskej stolice v 16.–18. storočí na základe obsahovej analýzy jej písomných prameňov	11
Ragačová, Júlia: Diplomatická produkcia mestečka Kláštora pod Znievom	28
Ragač, Radoslav: Erb a pečate Slovenskej Ľupče a Ľupčianskej Ulice	48
Javošová, Erika: Spoločenské postavenie nepriviligovaného obyvateľstva na Slovensku v 1. polovici 13. storočia.	61
Bodnárová, Milica: Kultúra života mešťanov Pentapolitany v 16. storočí. .	102
LITERATÚRA	
Recenzie a referáty	
Studia historica Tyrnaviensia III. (Jozef Klačka)	124
Marcinko, J. – Jiroušek, A.: Slovenské rady, vyznamenania, čestné odznaky (Peter Zoričák)	127
Pravda, J.: Stručný lexikón kartografie (Juraj Žudel).	132
Spáčilová, L. – Spáčil, V.: Pamätná kniha olomoucká (Kodex Václava z Jihlavy) z let 1430–1492, 1528 (Mária Stieberová)	134
Meier, J.: Städtische Kommunikation in der Frühen Neuzeit (František Žižňák)	137
Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 2003, 111/1–2, 3–4 (Richard Marsina)	141
Kubinyi, A.: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori alföldön és az alföld szélén (Richard Marsina)	144
Bibliografický prehľad zahraničných archívnych periodík	
Arhivski vjesnik 2001, 2002 (Jozef Klačka)	151
Der Archivar 2003/3 (Peter Kartous)	156
Archiven pregled 2003/1–2, 3–4 (Slavko Churý)	157
Archivní časopis 2003/1–4 (Júlia Hautová)	158
Izvestija na dáržavnite archivi 83–86 (Slavko Churý).	161
La Gazette des Archives 2002 (František Palko).	162
Levéltári Közlemények 2002/1–2 (Mária Stieberová)	166
Levéltári Szemle 2003/1–4 (Viliam Csáder).	168
	207

Rassegna degli archivi di Stato 2001/1–3 (Peter Draškaba)	175
Sborník archivních prací 2003/1–2 (Mária Stieberová)	177

SPRÁVY

8. archívne dni v Slovenskej republike (Júlia Hautová)	180
Porada riadiacich orgánov archívniectva členských krajín Európskej únie v Dubline (Peter Kartous)	185
Správa registratúry Ministerstva práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky (Ľudmila Dlugolínská)	186
Čadčiansky štátny archív v nových priestoroch (Antónia Hudcová)	189
Archívny seminár v Ústave pamäti národa (Júlia Hautová)	191
Neidentifikovaná pamiatka z Výčapiiek (Jozef Králik)	192
Dégtsky slobodomurársky archív (Martin Javor)	195

KRONIKA

Rudolf Lach 60-ročný (Mária Kačkovičová)	200
Jubileum Štefana Péchyho (František Žifčák)	201
Za pani profesorkou Alojziou Kočišovou (Mária Stieberová)	203
Posledná rozlúčka s kolegom a priateľom Jánom Drugdom (Mária Adamová)	204

SLOVENSKÁ ARCHIVISTIKA

Ročník XXXIX – Číslo 2 – 2004

Vydáva

Ministerstvo vnútra SR – odbor archívov a registratúr

Objednávky a predplatné prijíma L. K. Permanent, spol. s r. o., PO BOX 4,
834 14 Bratislava 43.

Vytlačila

Tlačiareň Ministerstva vnútra SR. Rukopis zadaný do tlače v júli 2004, vytlačené
v októbri 2004.

Registračné číslo 8/4

Cena 18 Sk